

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ӘОЖ 81`38 = 312.122

Қолжазба құқығында

САТКЕНОВА ЖАЙНА БАҒАШАРҚЫЗЫ

**Кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісі
(Б. Соқпақбаев шығармалары бойынша)**

Алматы 2015

ББК

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ғылыми кеңесі
баспаға ұсынған.

Жауапты редактор – филология ғылымдарының докторы, профессор
Момынова Б.Қ.

Пікір жазған – филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Жусанбаева С.Б.

Саткенова Ж.Б.

Кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісі (Б. Соқпақбаев шығармалары
бойынша). – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 126 бет.

ISBN

Монографияда көркем әдебиеттегі кейіпкерлер тілі қазақ тіл білімінде
соңғы уақытта қалыптасып келе жатқан жаңа бағыт тұрғысынан
қарастырылады. Көркем шығарма тілі лингвокогнитология ғылымы
тұрғысынан зерттеледі. «Әлемнің тілдік бейнесін» жасаудағы тілдік
тұлғаның, яғни Б. Соқпақбаевтың тілдік тұлғасы жан-жақты сараланады.

Кітап ғылыми қызметкерлер мен ізденушілерге, студенттерге,
Бердібектанушыларға арналады.

*Бұл еңбек балалар
әдебиетінің классик
жазушысы Б. Соқпақбаевтың
90 жылдығына арналады.
Автор*

АЛҒЫ СӨЗ

«Көркем әдебиеттегі кейіпкерлер тілі» деген тақырыптың қазақ тіл білімінде соңғы уақытта қалыптасып келе жатқан жаңа бағыт тұрғысынан қарастырылып, «өнер тілі» ретінде бағалануына сәйкес оның өзекті мәселелерін когнитивтік лингвистика саласында зерттеудің қажеттілігі туындап отыр. Көркем шығарма тілін лингвокогнитология ғылымы тұрғысынан зерттеу арқылы «әлемнің тілдік бейнесін» жасаудағы тілдік тұлғаның (автордың) концептуалды тұжырымдамасын көруге болады. Бұл көркем тілдің танымдық ғылым аясында да өзіндік орнының зор екендігін аңғартады.

Балалар әдебиетінің көрнекті өкілі Б. Соқпақбаев шығармаларына когнитологиялық тұрғыдан талдау жасап, көркем мәтіндегі балалар әлемінің тілдік бейнесіндегі лингвокогнитологиялық бірліктерді айқындау ұлттық танымды, ұлттық мәдениет мәселелерін кеңінен қарастыруға мүмкіндік жасайды. Сондықтан көркем туындыдағы кейіпкерлер тілінің танымдық қызметін саралау когнитивтік лингвистика ғылымы аясындағы терең зерттеулерді қажет етеді. Осымен байланысты балалар әдебиетінің классигі Б. Соқпақбаевтың бала тілін жасаудағы шеберлігіне, қаламгер шығармашылығының тілдік ерекшеліктерін осы тұрғыдан қарап, жазушы шығармаларындағы бала танымын бейнелейтін концептілік өрісті анықтау осы саладағы өзекті мәселе. Демек, «Көркем шығарма тілі» мәселесін когнитивтік лингвистика аясында зерттеудің мәні өте зор. Соңғы уақыттарға дейін көркем шығарма тілі лингвостилистика аясында қарастырылып, зерттеліп келді. Лингвостилистика шеңберінде көркем шығармаға, оны жасаушы автор тіліне, автордың шеберлігіне стилистикалық талдау жасалса, жаңа бағыт аясында көркем шығарма тіліне танымдық тұрғыдан талдау жасалады. Кез келген халықтың тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті, танымы, білімі, ойы, психологиясы, талғамы, наным-сенімі, болмыс-бітімі, тарихы барлығы да көркем шығармада бейнеленіп, тіл арқылы сақталып, ұлттық құндылықтар ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыратыны осы бағыттағы зерттеулерде анықталып отыр.

Бұл еңбекте балалар әдебиетінің классигі Б. Соқпақбаев шығармалары когнитивтік лингвистика ғылымы аясында алғаш рет зерттеу нысаны ретінде алынып, кейіпкер тілі мәселесі когнитивтік аспектіде қарастырылады. Зерттеу барысында когнитивтік лингвистиканың негізгі ұғымдарына (ойбейне, прототип, фрейм, сценарий, концептуалды метафора, стереотип)

жазушы шығармалары арқылы талдау жасау арқылы қаламгердік тілдік тұлғасын тануға болады. Кейіпкер тілінің тілдік-танымдық деңгейін саралау арқылы автор шығармаларындағы аксиологиялық модель үлгісінің бала арманын жасаудағы қызметін аңқындауға болады. Жазушы шығармаларындағы «әлемнің тілдік бейнесін» сипаттайтын сентенция құбылысының автор қолданысындағы ерекшелігіне айрықша назар аударады. Кейіпкер тілін жасаушы амал-тәсілдердің (диалог, монолог, полилог, дара реплика) және интенция құбылысының ерекшеліктері, жазушының көркемдік-эстетикалық танымын сипаттайтын шеберлік қырлары мен кейіпкер тілін жасаудағы шебер қолтаңбасына нақты дәлел бола алады.

Б. Соқпақбаевтың тілдік тұлғасын және жазушы шығармаларының көркемдік мәтінін концептілік жүйеде талдау қаламгер образының әлем жөніндегі біртұтас тұжырымын, білімін, өмірлік тәжірибесін анықтайды. Б. Соқпақбаев туындыларында қолданылған авторлық ерекшеліктер - қаламгердің даралық сипатының қолтаңбасы ғана емес, тілдік тұлғасына тән ой-танымының, көркемдік әлемінің көрінісі. Жазушы шығармаларындағы балалар танымын сипаттайтын тірек мағыналарды концептуалдық үлгіде, макро және микрожүйе шеңберде анықтауға болады.

1 КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ КЕЙШКЕР ТІЛІН КОГНИТИВТІК АСПЕКТИДЕ ЗЕРТТЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

1.1 Когнитивтік лингвистика және оның негізгі ұғымдары

Көркем шығарма әр ұлттың әлемді, қоршаған ортаны қалай танытындығынан мол мәліметтер бере алады. Көркем шығарма тіліне танымдық талдау жасау арқылы сол халықтың санасындағы әлемнің бейнесін, қоршаған ортаның болмыс-бітімін тұтастай тануға болады. Тілдің болмысы мен табиғатын толыққанды тану үшін сол тілді жасайтын адаммен бірлікте қарау керек. Осы талап когнитивтік лингвистикада антропоцентристік бағытты дүниеге әкеледі. Когнитивтік лингвистиканың бағыттарына, көркем шығарма тілін осы сала негізінде зерттеудің ерекшеліктеріне тоқталмас бұрын, когнитивтік лингвистика ғылымы қандай ғылым, оның зерттеу нысанына не жатады, қандай өзекті мәселелерді қарастырады, ұғымдары қандай деген мәселелерге шолу жасап өткенді жөн көрдік.

Танымдық ғылымның бастауы өте ертеден тамыр тартатындығы баршаға мәлім. Оның негізгі нысаны таным мен ақыл, ой мен сана адам баласы дүниеге келгеннен бастап өмір сүріп келеді. Ғылымдардың атасы саналатын философия тарихын зерттеген Аристотель, Платон, әл-Фараби еңбектерінде тілдің таным құралы бола алатындығы жөнінде пікірлер кездеседі. Мәселен, ғұлама ойшыл Платон «Кратиль» атты философиялық еңбегінде: «белгілі бір затқа таңылған атаулардың көмегімен қоршаған ортаны тану танымдық құрылымның төменгі сатысын ғана құрайды, ал бұл жүйенің ең жоғарғы сатысы тілдік құрылымдар арқылы көрініс табады» [1, 56 б.], - деп, тілдің таным құралы екендігіне ерекше көңіл бөлген. Тілдің танымдық ғылымнан алатын орнының ауқымды екендігіне бүгінде шетелдік, отандық ғалымдар, зерттеушілер баса назар аударып келеді.

Когнитивтік ғылымның негізгі ерекшеліктеріне, зерттеу нысанына, бағыттары мен ұғымдарына алғаш рет көңіл бөлген шетелдік ғалымдар болатын. Дж. Миллер когнитивтік ғылымды «XX ғасырдың 50 жылдарында дүниеге келген ақпараттар теориясының симпозиумы» деп бағалаған. 1960 жылы Гарвард университетінде американдық профессор Дж. Бруннер Дж. Миллермен бірге когнитивтік зерттеу орталығын ашады. Аталған орталық когнитивтік лингвистика ғылымының негізін қалануға айтарлықтай үлес қосады.

XX ғасырдың ортасында когнитивтік лингвистика қазіргі антропоцентристік парадигмадағы базалық ілім деңгейінде қарастырылады. Осы бағытта біршама зерттеу жұмыстары жүргізіледі. Осының нәтижесінде Еуропада XX ғасырдың соңына қарай когнитивтік ғылымның теориялық бағыттары жетіліп, терең зерттеліп, қанатын кеңге жая түседі. Осы тұста Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Т. Ван Дейк, Дж. Хэйман, Х.И. Шмидт, М. Джонсон, М. Витгенштейн, Г.Н. Кент сияқты шетелдік ғалымдардың

когнитология саласына қатысты зерттеу еңбектері жарық көреді. Зерттеушілер танымдық ғылымдар аясында тілдің «әлемнің тілдік бейнесін» сипаттаудағы қызметіне айрықша назар аударады.

Когнитивтік лингвистика ғылымының өзектілігі ресейлік ғалымдардың да назарынан тыс қалған емес. Орыс тіл білімінде когнитивтік лингвистиканың өзекті мәселелері Ю.А. Сорокин [2] Е.С. Яковлева [3], Е.С. Кубрякова [4], В.Н. Телия [5], А. Вежбицкая [6], А.П. Бабушкин [7], С.А. Аскольдов [8], А.Н. Баранов, Д.О. Добровольский [9], Н.Д. Арутюнова [10], Н.Н. Болдырев [11], Э.Д. Папова, И.А. Стернин [12], Ю.Н. Караулов [13], В.А. Маслова [14] сияқты зерттеушілердің еңбектерінен көрініс табады. Аталған зерттеу еңбектерінде когнитология ғылымының нысаны, бағыт-бағдары, зерттелуі, негізгі ұғымдары сөз етіледі. Бұл еңбектерден танымдық ғылымдар ішінде тілдің атқаратын функциясының жоғары екендігін аңғаруға болады. Сонымен қатар Ресейде «Новое в зарубежной лингвистике» журналының XXIII томында тілдің когнитивтік аспектісі туралы мақала жарық көрсе, 1995 жылы «Язык и интеллект» атты когнитивтік лингвистикаға қатысты жинақ шығады. Орыс тіл біліміндегі когнитивтік ғылымның дамуына айтарлықтай үлес қосқан ресейлік ғалым Ю.С. Степанов болды. Оның 1997 жылы «Константы словарь русской культуры» атты еңбегінде орыс мәдениетіндегі правда, закон, любовь, слова, душа, грех, наука, интеллигенция, огонь, вода, хлеб, писменность, число, время, родная земля, дом, язык сияқты концептілер қамтылып, когнитологиялық негізде талдау жасалады. Адам іс-әрекеттерінің негізгі ерекшеліктерін түсінуде когнитивистер тілді кілт ретінде қолданады.

Когнитивтік лингвистика саласындағы негізгі бағыт тіл мен адам санасын біртұтас жүйе тұрғысынан қарастыру болып табылады. Ол сан ғасырлық тілдік білімді адам миының жемісі ретінде бағалап, күрделі құрылым, жүйе ретінде кешенді сипаттауға бағытталған.

«Когнитивтік ғылым» термині алғашқыда белгілі ақпаратты қабылдау, оны електен өткізу, ми қыртыстарында сақтай отырып, қажетті кезде оны тәжірибеде қолдану үшін енгізілген. Нәтижесінде адамның миында білімнің қалыптасып және толығы жүйелерін зерттейтін ғылыми пәндер есебінде қолданылады. Танымдық үлгі жүйесіндегі тілдің қызметі жөнінде Г. Харман: «Тілдің танымдық ғылымдардың ішіндегі ең маңыздылығы - тілдің ойды жеткізудегі басты құралы болып табылуымен байланысты... Тіл танымға өзінің әсерін беруі де мүмкін» [15, 43 б.] - дейді. Ал В. Гумбольд «Язык – главнейшая деятельность человеческого духа, пронизывающая все сферы человеческого бытия и познания» - деген болатын. Бұл жөнінде Е.С. Кубрякованың: «Мы знаем о структурах сознания только благодаря языку, который позволяет сообщить об этих структурах и описать их на любом естественном языке» деген де пікірін келтіруге болады [16, с. 21]. Зерттеушілердің пікірінен адам санасында, миында қалыптасқан білім қыртыстарының көрінісі тек тілдің қызметі арқылы жүзеге асатындығын

аңғаруға болады. Демек, таным негізінде қалыптасқан санадағы білім тек тілдік бірліктер нәтижесінде коммуникативтік қарым-қатынасқа түседі. Сондықтан да тілдің когнитивтік лингвистикада алар орны өте зор.

Қоршаған ортаның адам санасында бейнеленіп, тілде көрініс табуын А.А. Потебня, Н. Хомский, Н.Я. Марр, Г. Гадамерлер де қарастырған. Олардың концепциялары философия, психология, мәдениет пен тілді бірлікте қарауға арналған. Қазіргі кезде бұл мәселенің аясы кеңіп, ғылымның философия, логика, психология, мәдениеттану, жасанды интеллект сияқты бірнеше салалардың басын тоғыстыру арқылы тілдік мәселелерді шешуді ұсынып, ұғымдары толықтырылып, жаңа концепциялар негізінде зерттеліп келеді.

Когнитивтік лингвистика алғашқыда нейролингвистика ғылымы (жасанды интеллект және компьютерлік ғылымдар) аясында зерттелген. Зерттеу барысында ғалымдар оның адамзат баласының дүниетанымын, парасат-пайымын, ойлау деңгейін, тілдік бейнесін де қарастыратындығына көз жеткізген болатын. Бертін келе адамның танымын, білімін, ойлау құбылыстарының сан қырын ашу бұл ғылымның маңызды аспектілеріне айналады.

Қысқаша когнитивтік терминдер сөздігінде когнитивтік лингвистикаға мынадай анықтама беріледі: «Когнитивная лингвистика – это «лингвистическое направление, в центре внимания которого находится язык как общий когнитивный механизм, как когнитивный инструмент – система знаков, играющих роль в репрезентации (кодировании) и трансформировании информации» [17].

Орыс тіл білімінде когнитивтік ғылымның маңызын В.А. Маслова былайша анықтайды: «Когнитивная лингвистика дополняет анализ языка анализом речи, различных контекстов употребление соответствующих лексем, зафиксированных в текстах суждений о концепте, его определений в разных словарях и справочниках, анализом фразеологии, пословиц, поговорок, афоризмов, в которых концепт репрезентирован» [14, с. 25]. Яғни когнитивтік лингвистика когнитивтік жүйедегі лингвистикалық бағыт болғандықтан, тілдің танымдық сипатын тереңнен қарастыруға мүмкіндік жасайды. Тілдің когнитивтік бейнесін тілдегі кез-келген тілдік бірліктердің астарынан көруге болады. Мәселен қазақ тіліндегі мақал-мәтел, фразеологизм, қанатты сөздер қазақ халқының сан ғасырлық дүниетанымы негізінде туындаған тілдік бірліктер болып табылады.

Қазақ тіл білімінде соңғы кездері когнитивтік лингвистика мәселелеріне ерекше көңіл бөлініп келеді. Р. Сыздықова, Ә. Қайдар, Е. Жанпейісов, Г. Гиздатов, Қ. Жаманбаева, Ж. Манкеева, Э. Сүлейменова, Г. Смағұлова, Б. Момынова, А. Салқынбай, А. Ислам, Ш. Елемесова, Г. Әзімжанова, К. Күркебаев, Г. Спанасова, Ф. Қожахметова, Н. Аитова, А. Әмірбековалар сияқты зерттеушілер бұл мәселені лексикология, этнолингвистика, когнитология, лингвомәдениеттану салалары тұрғысынан қарастырып

зерттеуде. Қазақ тіл білімінде когнитивтік лингвистикаға қатысты зерттеулер соңғы он жылдықта ғана қолға алына бастады. Академик Ә. Қайдардың этнолингвистика саласына қатысты ойлары, профессор Г. Смағұлованың фразеологизмдерге қатысты айтқан пікірлері қазақ тіл біліміндегі когнитивтік лингвистиканың қалыптасуына негіз болды.

Нақты когнитивтік бағыттағы зерттеу еңбектері ретінде Г. Гиздатовтың еңбегін атауға болады. Зерттеушінің «сөйлеу қызметіндегі когнитивтік модельдер: типологиясы мен динамикасы» атты докторлық диссертациясы осы бағыттағы тың зерттеу болып табылады. Докторлық диссертацияда адам санасындағы білімнің көріну деңгейі, берілу тәсілдері, құрылымы мен динамикасы қарастырылған. Когнитивтік модельдер универсумдар ретінде алынады.

Осы саладағы іргелі еңбектердің бірі ретінде Қ. Жаманбаеваның «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері» атты монографиясын атауға болады. Бұл еңбекте зерттеуші тілдік сананың құрылымын анықтап, гештальт теориясын түсіндіреді.

Қазақ тіл біліміндегі когнитивтік лингвистика ғылымының қалыптасуына негіз болған бұл еңбек тіл қолданысындағы когнитивтік негіздердің зерттелуіне айтарлықтай үлесін қосады. Когнитивтік құрылымның концептуалды көрінісі, күрделі жүйе тудыру ерекшеліктері қарастырылады.

Профессор Ж. Манкеева «Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері» атты ғылыми мақаласында когнитивтік лингвистикадағы тілдің бейнелеуіштік қызметінің зор екендігін атап көрсетеді, ұстанымдарын айқындайды.

Ғалым Б. Момынова «Қазақ тіліндегі қоғамдық саяси лексика (әлеуметтік-бағалауыштық, сөзжасам)» атты еңбегінде когнитивтік бірліктердің көріністену репрезентациялану ерекшеліктеріне тоқталып, бағалауыштық сипатын қарастырады. Профессор А. Ислам өз мақалаларындағы когнитивтік лингвистикадағы «тілдік тұлға» мәселесін көтерсе, Г. Әзімжанова көркем мәтіндегі доминант сөздердің когнитивтік ерекшеліктерін қарастырады. С.И. Жапақовтың диссертациялық жұмысында эпикалық фразеологизмдердегі ақиқат пен бейақиқат, дүние прагменттерінің тілдік бейнесі мен когнитивтік лингвистиканың басқада мәселелері қарастырылған. С. Ақаев «Сөздің когнитологиялық сипаттары» атты мақаласында когнитологиялық талдаудың тәсілдеріне тоқталып, ойлау ой түйю, қабылдау, қорыту сияқты абстрактілік құбылыстарды зерттеу әдісі ретінде қарастырады. Зерттеуші А. Әмірбекова көркем мәтінге концептуалдық талдау жасаудың үлгілерін ұсынады. Ал А. Сыбанбаева, Б. Қасым, Н. Зайсанбаевалар метофораның танымдық сипаты туралы пікірлерін ортаға салады.

Когнитивтік лингвистиканың жеке ғылым ретінде танылуы үшін оның негізгі ұғымдары, өзіне тән категориялары болуы шарт. В.В. Петров когнитивтік ғылымның түпкілікті идеясының негізін құрайтын бірліктер

турасында мынадай пікірге келеді: «Мышление представляет собой манипулирование внутренними (ментальными) репрезентациями типа фреймов, планов, сценариев, моделей и других структур знания» [18, с. 95].

Зерттеушілер «білім, концептуалдылық, концептуалды жүйе, когниция, когнитивтік модель, вербалдылық, менталдылық, концепт, әлем бейнесі, концептілік өріс, ұлттық мәдени бірліктерді» когнитивтік лингвистиканың негізгі ұғымдары ретінде топтастырады. Аталған ұғымдардың адам санасындағы әрекеттері, тілдегі көрінісі, сол арқылы «әлемнің тілдік бейнесін» тануға мүмкіндік жасау қабілеті туралы орыс тіл білімінде В.А. Маслованың еңбектерінде кең көлемде қарастырылған.

Қазіргі тіл білімінде *концептуалдылық* таным процесіндегі білімнің нәтижесінен көрініс табады. Бұл атауға байланысты Е.С. Кубрякова: «Концептуализация интерпретируется как «некоторый» «сквозной» для разных форм познания процесс структура знаний из неких минимальных концептуальных единиц» - деген болатын [16, с. 93].

Когнитивтік лингвистикада *когниция* ұғымына ерекше назар аударылады. **Когниция** – адам санасындағы білім арқылы көрініс табатын ақпараттар жүйесі. Тіл білімінде «когниция» терминімен «*интеллектуалдылық, менталдылық*» сияқты атаулар да синоним ретінде қолданылып жүр. Когницияның бұл атаулардан айырмашылығы когниция адам миындағы аялық білім арқылы жиналған ақпараттардың терең қатпарларындағы біртұтас көрінісі, моделі. Адам санасындағы білім әртүрлі тілдік құрылымдар арқылы көрініс табады. Зерттеуші В.А. Маслова: «елестету, схема, картина, фрейм, сценарий (скрипт), гештальт» сияқты бірліктерді адам танымындағы ақпараттарды сыртқа шығаруда қолданылатын тілдік құрал деп есептеген.

Когнитивтік лингвистика «тілдік білімнің табиғатын және оны қалай қолдану керектігін меңгеретін ғылым» [19, 85 б.].

Тілдік ұғымның қалыптасуы когнитивтік лингвистика аясында мынадай иерархиялық құрылымдар негізінде жүзеге асып отырады:

- Тіл мен сана;
- Категорияланған ақпарат негізіндегі білім мен концепт;
- Мағынаның таңбалық сипаты [20, 13 б.].

Ал А.П. Бабушкин логикалық, лингвистикалық, нейрофизикалық және психологиялық бағыттарды когнитивтік лингвистика ғылымының қайнар көздері ретінде қарастырады:

- *логикалық бағыт*: белгілі бір ой мен ұғымның құрылымын, ойлаудың ережелерін зерттейді;
- *лингвистикалық бағыт*: тіл мен ойлау арасындағы өзара байланысты қарастырады;
- *нейрофизикалық бағыт*: ойлау жүйесі арқылы пайда болған механизмдер мен жүйелерді зерттейді;

- *психологиялық бағыт*: шындық өмірдегі психикалық іс-әрекеттердің түрлерін қарастырады [21, 47 б.].

Когнитивтік модель туралы зерттеушілер мынадай пікірлер айтады. Мәселен, Г.Г. Гиздатов: «когнитивтік модельдің құрылымы прототип пен бейнелі ұғымның бірлігі негізінде қалыптасқан тірек мағынадан құралады» [22], - деп адам санасындағы білімнің танылуы мен сақталу формасын сөздің лексикалық мағынасының кодталған ақпараты негізінде көрініс табатындығына тоқталған.

Е.Г. Беляевская: «мағыналық және логикалық құрылымнан туындайтын абстракция үлгілері жайлы ақпарат» негізінде қарастырады [23].

Аталған пікірлер жалпы тілдің танымдық қызметін сөз етсе, біз зерттеу жұмысымызда көркем тілдегі танымның сипаты қандай деген мәселеге ерекше назар аударамыз. Себебі белгілі бір жазушы, қаламгер өз танымындағы, санасындағы білімді көркем мәтін арқылы жарыққа шығарады. Аялық білім негізінде жиналған санадағы білімнің нәтижелері белгілі бір ұлттың дүниетанымын, өмір сүру ерекшеліктерін қамтиды. Сол ұлттың әлемді қабылдауы, ұлттық болмысы тілі арқылы көрініс табады. Жалпы ұлт тілінің, әдеби тілдің танымдық сипатына көркем тілдің (көркем мәтін тілінің) қосатын үлесі өте зор.

Зерттеу нысанымызға сай балалар әдебиетінің біртуар қаламгері Б. Соқпақбаев шығармаларына концептуалдылық талдау жасау негізінде бала танымындағы «әлемнің бейнесіне» зерттеу жүргіземіз. Жазушы өз танымындағы бейнелерді бала тіліне ыңғайлап беруде үлкен шеберлік көрсетеді. Қаламгердің бала болып ойлануы, бала болып сөйлеуі ерекше назар аударады.

Сондықтан зерттеу жұмысында когнитивтік лингвистикадағы когнитивтік жүйенің концептуалдық құрылымын бала танымындағы «әлемнің бейнесі» негізінде қарастырылады. Концептуалдық құрылым, яғни когнитивтік жүйе бөлшектері мен когнитивтік ойдың формасы төмендегідей:

- ◆ ойбейне
- ◆ прототип
- ◆ сценарий
- ◆ фрейм
- ◆ концептуалды метафора [19, 86 б.].

Бұларға:

- ◆ стереотип
- ◆ гештальтты қосуға болады.

Қоршаған әлемнің шындығы когнитивтік салада ойбейнелер сияқты концептілік құрылым арқылы да беріледі.

Ойбейне - белгілі бір ұлттың әлем шындығын тануы үшін қалыптасқан заттар мен құбылыстар жайлы ұғымы. Мәселен, қазақ танымындағы *үкілі тақия, қазақы тақия, Қыз Жібектің көші, қамажай* ойбейне түріндегі концептілік тип. Жазушы шығармаларында ойбейнелер *қазақы тақия, үкілі*

тақия кию, *қамажайды билеу*, *аңсап көріскен Қозы мен Баяндай бір-бірімізге құшақ жая ұмтылу сияқты* мысалдар негізінде көрініс табады. Мәселен:

◆ *Жанардың басына үкілі тақия киіп, мың бұралып, қамажайды билегенін көрсең. Барып тұрған өнерлі қыз* (Менің атым Қожа, 15 б.).

◆ *Аңсап көріскен Қозы мен Баяндай бір-бірімізге құшақ жая ұмтыламыз* (Өлгендер қайтып келмейді, 105 б.).

◆ *Үстінде омырауын ашып қойған жұқалаң шапан. Басында қазақы тақия* (Жекпе жек, 150 б.).

Үкілі тақия, қазақы тақия, қамажай биі сияқты сөздердің астарында белгілі бір ойбейнелік көріністің жататыны айқын. Ал Қозы мен Баяндай тіркесі тек қазақ халқына тән ұлттық ерекшелікті сипаттайды.

Прототип. Прототипке сөздікте мынадай анықтама беріледі:

- бір нәрсенің қарапайым типі немесе формасы;
- заттардың категориясы;
- категория не класс элементтерінің жалпы сипаты мен функциясына негізделген абстракциялық ұғым [15, 32 б.].

Зерттеуші Г.Г. Гиздатов прототипті «типтік бейне» [24, 13 б.] - деп атайды. Оның «прототип – мағына - концепт» бірлігі негізінде біртұтас қарастырылатындығын айтады. Ал зерттеуші Н. Аитова бұл үлгінің тұтастық қалпын сақтап, оған «тілдік мазмұн» дегенді қосады. «Ішкі форма, не тілдік мазмұн (ядро) «прототип-мағына-концепт» жасалуының әрі өзегі, әрі аралық дәнекері» - [25, 45 б.] - деп санайды.

Дж. Лакофф прототип типтерінің мынадай қатарларын анықтайды:

- типтік үлгілер
- әлеуметтік стереотиптер
- идеалдар
- үлгілер
- жеке модельдер [26, 30-36 бб.].

Прототиптің «типтік үлгісіне» жазушы шығармаларындағы жалқы есімдерді жатқызуға болады. Кейіпкерлердің есімі осы аталған типтік үлгілер арқылы жасалған. Автор өз шығармаларында кейіпкерлердің тұлғалық қасиеттеріне байланысты ат береді. Берілген есімнің кейіпкер бейнесін ашуда маңызды қызмет атқарады. Мәселен, Жанар – *жан* және *ар* сөздерінің тіркесуі арқылы жасалып, *тазалық*, *пәктік* сияқты ұғымдарды береді.

Жантас – «жаны тастай адам» деген ұғымды білдіреді.

◆ «Іс оңына басты» деген оймен мен жадырап сала бердім.

- Тағы кімнің сөйлегісі келеді?
- Мен.

Қол көтерген Жантас еді.

Жантас орнынан түрегеле беріп, сәмпылдай жөнелді:

- Қадыровты оқудан шығару керек. Ол уәдесін бергенмен, орындамайды, былтыр да талай рет уәде берген. Майқанова апайды шошытып, өлтіріп қоя жаздапты... Ол... ол... қыздарға хат жазады...

Соңғы сөз менің жүрегімді қақ айырып тіліп түскендей болды. Бүкіл класс мені көргендей аңтарыла маған қарап қалыпты. Не істерімді білместен дуылдап, өртеніп бара жатырмын. Осы секілді шығармада Жантас бейнесі үнемі мейірімі аз бала бейнесінде суреттеледі.

Сол секілді *Темір* есімді кейіпкер – темірдей мығым, шыншыл, әділ бала. Шығарма барысында темірдей берік, өз ісіне ұқыпты, үнемі айтқан ісін уақытында орындайтын бала бейнесінде сомдалады.

◆ Класта маған кім дос, кім қас - өзіме аян. Кім не айтуы мүмкін екенін күн ілгері топшылаймын. Соным, негізінен тура шықты. Класком Темір сөйлеп, әуелі мені сынап алды да, сөзінің соңында түзеледі деген сенім білдірді.

- Егер біз Қадыровты бұл мектептен шығаратын болсақ, онда біз кім болғанымыз? Оған осы отырған бәріміздің ешқандай ықпал жасай алмағанымыз ба? Жоқ әлде жолдасқа жаны ашымайтын тасбауыр болғанымыз ба? - деді Темір. Сөздері кітап сөзіндей мығым, әсерлі шықты.

- Біз Қадыровты тәрбиелеуіміз керек, менің ұсынысым: оған ең соңғы рет қатты сөгіс берілсін. Мектепте қалдырылсын, - деді Темір. Шындығында Қожа Темірді үнемі үлгі тұтады. Автор осындай ұқыпты, әділ оқушылардың бейнесін сомдай отырып, балаларды әділдікке, шыншылдыққа, жауапкершілікті сезінуге шақырады.

◆ *Жанар, біріншіден кластағы ең бір ақылды қыз. Екіншіден, сұлу. Кластағы бірінші үздік оқушы (Менің атым Қожа, 15 б.).*

Қожа үшін Жанар - идеал тұлға. Шығармадағы Жанар бейнесі қазақ балалары үшін үлгі боларлық бейне.

◆ *Қажымұқан жаратылысынан күшті болып туған адам. Ал енді жаратылысынан күшті болып тумаса да, қажымай-талмай жаттығып еңбектенудің, спортпен табанды түрде шұғылданудың арқасында кереметтей күшке ие болған адамдар да толып жатыр. Мәселен, Сандов дейтін атлет жасында талдырмаш арық бала болыпты. Кейіннен ол жаттығудың, үйренудің нәтижесінде цирктің арыстанымен күресетін балуан атаныпты. Сол сияқты Руссоль дейтін азамат жаттыға келіп, иығымен бір тонна жүкті көтеріп кететін болған. Ал Тибурун аралындағы және Мексикадағы индеецтер, Оңтүстік Африкадағы бушмен дейтін халық елікті, қоянды жаяу қуып жетіп ұстайды (Жекпе жек, 150-151 бб.).*

Бұл спорт жаттықтырушысының сөзі. Автор осы үлгі тұтар тұлғалар есімін жаттықтырушы аузына сала отырып, қазақ балаларын Қажымұқан аталарындай күшті, балуан болуыға шақырады. Бұл үндеудің астарында болашақ ұрпақтың денсаулығы мықты азаматтар болуын қалаған жазушы ниетін көруге болады.

Прототиптік типтердің бөлінісіне қатысты ғылымда *прототиптік эффект* термині қолданылады. Зерттеушілер прототиптік эффект көздері ретінде метонимия, радиалды құрылым және стереотиптерді қарастырады.

«**Сценарий** – это описание процесса, с его важнейшими этапами» [15, 47 б.]. М. Минскийдің концепциясы бойынша адам санасындағы білімнің белгілі бір процестер негізінде көріністенуі. Кез-келген мәтінде кілт сөздің немесе тірек мағынаның болуы заңды құбылыс, әрі ол мәтіннің идеясын құрайды. Ол мәтіннің сценарилік құрылымы болып табылады. Олар стандарттық, стереотиптік мағынаға ие. Мысалдардағы тәртіптілік, қулық концептілерін бейнелейтін сөздердің астарынан белгілі бір процестің бейнелі сипатын көруге болады. Белгілі бір мәтіндегі іс-әрекеттердің тиісті мағыналарының көріністенуі осы сценарийлер арқылы нәтиже береді. Мәселен, *үлкенді аға, кішіні іні деп тұру* (тәртіптілік); *сөзге тыңшылық істемек болу* (қулық); *төбесінен ыстық су құйып жібергендей жидіп түсу* (психологиялық күй) т.б.

Үлкенді аға, кішіні іні деп тұру бірнеше этаптар арқылы жүзеге асатын процес. *Хан көтеріп, құрметтеп тұру* тіркесі құрметтеу, сыйлау мағынасында қолданылған фрейм болып табылады. Тіркес астарындағы мағына сый-құрмет көрсетудің жоғары деңгейін бейнелеген. Бірнеше деңгейлік сатылар мағынасын беретін осы сынды белгілі бір концепт төңірегіне шоғырланған тілдік бірліктер сценарий есебінде қарастырылады. «Сөзге тыңшылық істемек болу» фреймі қулық концептісіне жатады. Әдетте тыңшылық жасау тіркесі белгілі бір іс-әрекетке қатысты айтылса, сөзге тыңшылық жасау қулықты бейнелеген. Сонда бір затты, не құбылысты аңду мағынасындағы сөз сол сатыдан өтіп, енді қулыққа көшу сипатын береді. Қулық концептісін сипаттайтын бұл күрделі сөз бірнеше деңгейлік сатылар нәтижесінде өзге стереотиптік мағынаға ие болған.

Алғаш рет **фрейм** теориясын жасанды интеллект ретінде американдық ғалым М. Минский ұсынады. Ғалымның пікірінше фрейм: «адам миындағы белгілі бір стереотипті жағдайдың көріністенуіне арналған ақпарат құрылымы, оны бір-бірімен жалғастырып жатқан тор ретінде елестетуге болады» [27, 49 б.]. Яғни фрейм арқылы адам жадындағы ақпарат ассоциацияланады. Ассоциацияланған ақпараттар тілдік бірліктер арқылы ғана көрінеді, адам санасындағы әлемнің тілдік бейнесін көрсетеді. Мәселен, *төбесінен тас құлағанмен тең болу, алты өрім қамшымен жоталата тартып жібергендей әсер ету, шоқ басқан күшіктей қаңсылау, өзегіне шыжылдап қайнап тұрған ыстық майды қотарып құйып жібергендей болу* фреймдері адамның психологиялық жай-күйін суреттеген концептілік өріс шеңберіне шоғырланған.

М. Минский теориясындағы адамның ойлауы мен жасанды интеллект ара-жігінің ашылмауы жөнінде А. Ислам былай дейді: «М. Минский өзінің теориясында адамның ойлауы мен жасанды интеллект арасының ара-жігін ашпайды. Оның пайымдауынша, адамның ойлауы образдарды визуалды көре

алатын, семантикалық фреймдер, яғни сөздердің мағынасын түсіне алатын, белгілі бір іс-қимылды қабылдай алатын (сценарийлі фрейм), т.б. ақпаратпен толыққанды адам жанында сақталатын құрылымдарға яғни, фреймдерге негізделеді. Ал белгілі бір ойды түсіну жадында сақталған фреймнің белгілі бір жағдайға сәйкес жүйеге түсуімен түсіндіріледі. Ал, фреймдер арасында дәл өзіне сәйкес фрейм табылмаған жағдайда, сол ситуацияға мейлінше жақын келетін фрейм таңдап алынады. М. Минский теориясындағы негізгі кемшілік - адам тек таныс қана жағдайлармен өмір сүрмейді, ол тіптен таныс емес жағдайдарда оған сәйкес фреймдердің мүлдем әлі түзілмегендігіне карамастан, түсінуге қабілетті» [28, 71-73 бб.].

М.Л. Макаровтың пікірінше: «фрейм – адам санасындағы нақты заттардың өзіне тән ерекшеліктері мен коммуникациясы туралы белгілі ситуациялар арқылы берілетін білімнің когнитивтік құрылымы» [29, 52 б.]. Адам белгілі бір жаңа затқа атау беруде өз жадындағы сол затқа қатысты нақты бейнелердің ерекшеліктерін, қасиеттерін, ерекше сипаттарын, еске түсіре бастайды. Затқа немесе құбылысқа берілген атау адам санасындағы ақпараттар нәтижесінде жүзеге асады. Сол себепті фреймдер ақпараттар шоғырланған ұяшықтардан тұрады. Аталған ұяшықтар адам жадында *жоғарғы – ортаңғы – төменгі* жүйемен сатылы орын алады. Ұяшықтағы ақпараттардың сатылы орналасуы жөнінде зерттеушілер Б. Қасым мен Н. Зайсанбаевалар: «Жоғарғы сатыдағы ұяшық ақпараттарды адамның сенсорлы мүшелері арқылы оңай қабылдайды. Бұл нысандардың сыртқы пішіні, түрі, көлемі, дәмі сияқты ақпараттар негізінде болуы мүмкін. Ортаңғы ұяшықтарда қажеттілікке қарай таңдалатын ақпараттар сақталады. Ал төменгі сатыда қабылдауда бірден көріне қоймайтын нысандар туралы энциклопедиялық біліммен байланысты ақпараттар жинақталады» [30, 32-33 бб.] - дейді. Сатылы ұяшықтардағы ақпараттар шоғыры белгілі бір ситуацияға қатысты сөз мағыналарының жылдам еске түсуіне септігін тигізеді. Мәселен, қандай да бір зат немесе құбылыс туралы мәліметтерге қатысты сұрақ туындағанда адам сол заттың немесе құбылыстың түрін, түсін, қызметін, қасиетін, ерекшеліктерін елестету арқылы жадынан іздестіреді. Адам жадында сол зат немесе құбылыс туралы қажетті білімнің болуы аталған заттың, құбылыстың бейнесін қалыптастырады. Осылай қалыптасқан алғашқы мағына бірте-бірте кеңейіп, екіншілік мағыналар жасайды. Екіншілік мағына арқылы жасалған жаңа атауларға адам санасындағы сол заттар мен құбылыстарға ұқсап нысан қасиеттерінің салыстырылуы негіз болады.

Ал Т.Л. ван Дейк пен В. Кич Дж. Лакофф ұсынған «гештальт» теориясын қолдана отырып, белгілі бір мәтінді қабылдаудың когнитивтік үлгісін ұсынады. Олардың пікірінше: «фреймдер - белгілі бір концепт төңірегінде ұйымдасқан бірліктер» [31, 153 б.].

Когнитологиялық сөздікте фреймнің құрылымдық сипаты деңгейлік үлгіде қарастырылады:

- семантикалық фрейм;
- синтаксистік фрейм;
- тақырыптық фрейм.

Семантикалық фрейм белгілі бір әрекетке қатысты сөздердің мағыналары негізінде жасалады. Синтаксистік фрейм «етістік + атау» құрылымына негізделеді. Тақырыптық фрейм қоршаған ортаның белгілі бір әрекетпен және портреттік бейнесімен байланысуы арқылы көрініс табады.

Фреймдердің концепт құрудағы ерекшеліктері мен метафора жасаудағы қасиеттеріне кейінгі бөлімдерде кеңінен тоқталамыз.

Фреймдер ғылымның әр саласына тән болғандықтан, көлемі жағынан ауқымды, құрылымы жағынан күрделі болады. Ал тіл біліміндегі фрейм тілдегі әртүрлі стереотипті ситуация туралы білімнің берілуін түсіндіруде қолданылады.

Стереотип - белгілі бір зат немесе құбылыстың екінші бір затқа немесе құбылысқа тән екендігі адам санасында жүйеленіп, тілдік бірліктер арқылы көріністенеді. Сондықтан стереотип тұрақты грамматикалық формалар арқылы адам тілінде жүзеге асуының фразеологиялық негізі болып табылады.

Стереотип лингвистермен бірге әлеуметтанушылардың, мәдениеттанушылардың, этнографтардың, психологтардың да кеңінен қарастыратын мәселесі болып табылады. Олар стереотип ұғымын өз салаларына қатысты әртүрлі деңгейде сарапқа салады. Лингвистер тарапынан стереотип Ю.Д. Апресян, Е. Бартминский, А.К. Байбурин, Ж. Коллен, И.С. Коң, У. Липпман, Ю.Г. Прохоров, В.А. Рыжков, Ю.А. Сорокин, С.В. Силинский сияқты ғалымдардың еңбектерінен орын алған.

Стереотип ұғымына алғаш анықтама берген У. Липпман болатын. Ол «стереотипті әлемдегі шым-шытырлы, күрделі белгілерді қабылдауды жеңілдететін, адамның санасында қалыптасқан, реттелген, кестелік терминделген «әлемнің бейнесі» ретінде қарастыруды ұсынады.

Стереотиптерге берілген анықтамалардың ішінде мына анықтама ерекше: «Стереотип есть которая структура ментально-лингвального комплекса, формируемая инвариантной совокупностью валентных связей, приписываемых данной единице и репрезентирующих концепт феномена, стоящего за данной единицей...» [32].

Зерттеуші И.П. Павлов стереотипті «адамның ішкі фразеологиялық жүйесінің күрделі құрылымы» ретінде бағалаған [33, 400 б.]. Ал Ф.А. Сохин «күрделі динамикалық стереотип адам санасындағы, адам миындағы келесі ойдың ауысуына қызмет етеді» [34, 42 б.] - деп есептейді.

Ю.Е. Прохоров: «Стереотип - ең алдымен, шындықтың нақты көрінісі. Кез келген тілдік бірліктің астарында стереотип не стереотиптік тұлға жатады. Мысалы, ара – *еңбекқор*, есек – *ақымақ*, ешкі - *өжет*, дана – *Пушкин*, т.б.» [35, с. 25].

Зерттеушілер стереотиптердің өзіндік белгілеріне қарай бірнеше топтарға бөледі:

- әлеуметтік стереотип;
- қарым-қатынас стереотипі;
- ұлттық стереотип;
- этномәдени стереотип, т.б.

Әлеуметтік стереотип жеке тұлғаның ойлауы мен тәжірибелік стереотиптерін қалыптастырады. Ұлттық стереотип белгілі бір ұлттың ұлттық ерекшеліктерін қамтыса, этномәдени стереотиптер қандай да бір халықтың мәдениетіндегі өзгешеліктерді (немістің – ұқыптылығын, африкандықтардың – қызуқандылығын, эстондықтардың – жайбарақаттылығын, қазақтың – қонақжайлылығын, т.б.) бейнелейді. Сонымен қатар стереотиптердің автостереотиптер, гетереостереотиптер деген түрлері де болатындығын ескерген жөн. Автостереотиптер жеке қолданыстан туған тілдік бірліктерді қамтыса, гетереостереотиптер белгілі бір халықтарға тән ұлттық белгілерді қарастырады.

Стереотиптер – тіл мен сөйлеудегі ерекше құбылыс. Ол бір жағынан берілген мәдениеттің негізгі белгілерін сақтауға итермелесе, екінші жағынан, «өзінді» таныту дегенді білдіреді. Стереотиптердің қалыптасу механизмінде көптеген когнитивті процестердің қатар жүруі заңды құбылыс.

Тілдік стереотиптер мен психологиялық стереотиптердің арасында айырма бар. Психологиялық стереотиптерде табиғи және әлеуметтік ортадағы заттар мен құбылыстардың жалпы көрінісі болады. Осындай барлық стереотиптер ұлттық әлем бейнесінің картасын түзу үшін қажетті шарттардың бірі болып табылады. Кез келген ұлт әлемді стереотиптің көрсеткіші ретінде қабылдайды.

Жазушы шығармаларындағы қазақ балаларының стереотиптік бейнесі олардың *отансүйгіштік, еңбекқорлық, сыпайылық, өжет, қайсар* қасиеттерімен сипатталады.

Концептуалды метафора – адам танымында ұқсату заңдылықтарының нәтижесінде туындаған деректі, дерексіз ұғымдардың атауы, жаңа лексикалық мағына. Метафораның когнитивтік теориясы туралы Эрл Маккормак: «Метафораны танымдық үрдіс ретінде суреттеуде тілді жасаушы адам санасының терең құрылымдық сипатын түсінуіміз керек» [36, 56 б.], - дейді. «Метафора тілде адамның танымдық процесіне байланысты туындайды, сондықтан метафораның жасалу механизмін концептуалды метафораны зерттеу арқылы біліп, түсінуге болады» [37, 161 б.]. Зерттеушілердің пікіріне сүйенсек, «өзінің бейнелілігін сақтай отырып, жаңа лексикалық мағынаға ие бола алатын сөздер тобы». Зерттеушілер когнитивтік лингвистикада метафораның *зат – мағына - таңба* үштігі шеңберінде қарастырылуына назар аударады.

Терминдер сөздігінде метафораға мынадай анықтама береді: «метафора, ауыстыру (грек. *metaphora* - ауыстырып қою) - екі нәрсені, құбылысты

салыстыру және жанастырып-жақындату негізінде астырлы тың мағына беретін бейнелі сөз немесе сөз тіркесі» [38, 227 б.]. Ал метафораның алғашқы анықтамасы мен қызметін ұлы ойшыл Аристотель анықтап берген. Аристотель мағыналық үйлесім қалыптастырудағы метафораның маңызды сипаттары - оның субъективтілігі мен ұғым тудыру қасиеті екендігін атап көрсетеді.

В.Н. Телия тілдік метафоралардың қолданылу сипатын өзінше топтастырады:

- идентификациялаушы метафоралар. Бұл топтағы метафоралар белгілі бір атауға ие болу мақсатынан туындайды;

- когнитивтік метафора – дерексіз ұғымдар арқылы жасалған метафоралар;

- бағалауыштық метафоралар – заттар мен құбылыстардың бағалауыштық қасиеті негізінде пайда болған тілдік бірліктер;

- экспрессивті-бағалауыштық метафоралар заттар мен құбылыстардың ұқсас белгілеріндегі эмоциональды реңктің айқын көрінуі негізінде жасалған метафоралар [39, 135 б.].

Зерттеушілер тілдік метафоралардың семантикалық-функционалдық топтарын айқындауда олардың атау жасауға икемді толық және жартылай мағыналарын, бағалауыштық, танымдық, эмоциональдық және прагматикалық ерекшеліктерін ескереді.

Тілдік метафоралардың мағыналық сипаты:

- толыққанды метафора;

- жартылай сипатты метафора [40, 11 б.].

Толыққанды метафоралардың жасалуына заттың не құбылыс мағынасының толық сақталуы негіз болады. Жартылай сипатты метафоралардың жасалуына зат не құбылыс мағынасының толық емес, жартылай немесе бір бөлігі ғана себепші болады.

Н.Д. Арутюнова тілдік метафораларды қолдану сипатына қарай:

- атаушы метафоралар – заттар мен құбылыстардың ұқсас белгілерінің салыстырылуы негізінде ауыспалы мағынаға ие болған жаңа мағынаның бейнелілік сипаты көмескіленіп тек атауыш қызметінде жұмсалатын метафоралар;

- бейнелі метафоралар – зат пен құбылыстың айқын бейнесі сақталған метафоралар тобы;

- когнитивтік-танымдық метафоралар – абстрактілі ұғымдар негізінде пайда болған жаңа мағыналар;

- генеративті метафоралар – когнитивтік метафоралардың белгілі бір атауға ие болғандары [41, 146 б.].

Қазақ тіл біліміндегі зерттеушілер оларды жинақтап, аталған ерекшеліктерін ескере отырып, мынадай үлкен үш топқа жіктейді:

I Атауыштық метафоралар. Бұнда күрделі сөздерді жасауда ұқсату, салыстыру құбылыстың түрлі белгілері қолданылады (егеуқұйрық, жұлынқұрт);

II Танымдық метафора (атамекен, беташар);

III Экспресивті-бағалауыштық метафора (тажал, қызылкөз) [42, 67 б.].

Зерттеу жұмысымыздың мақсатына орай біз тілдік метафоралардың когнитивтік сипатына талдау жасаймыз.

Сонымен қатар когнитивтік бағытта метафора концепт тудыру құралы ретінде қарастырылады. Зерттеушілер метафораның когнитивтік бағыттағы, яғни таным нәтижесін беру құралы екендігі туралы мынадай қызметтерін атап көрсетеді:

- *болмыстағы бар заттармен теңестіру, ұқсату арқылы затқа атау беру.* Метафораның осы қызметі жазушы шығармаларында мынадай мысалдар арқылы көрініс табады.

Мысалы:

◆ Колхоздың қоң ет, майлы сүбесіне тұмсықтарын қадап қойып, сорып жатқан *сүліктер*.

◆ Зағышты *уысымнан шығарып*, еліне жіберуім керек.

◆ *Білім мен мәдениеттің ұрығын* ауылдық жерге сендер сеппегенде, кім себеді?

Қораның бұрышын айнала бергенім сол еді - көзім есік алдындағы *тажалға* түсті. Жүрегім дір етіп, бойымды дереу жиып алғандай болдым. *Тажал тапжылар емес*, Ежелгі дағдысы бойынша біздің *босағаны иіскен, мелшііпті де қалыпты*.

Үзінділердегі *сүлік, уыс, ұрық, тажал* сөздері болмыстағы бар заттар, қаламгер осы сөздерді *сорып жату* (сорып жатқан сүлік), *шығару* (уысынан шығару) *ұрық* (білім мен мәдениеттің ұрығы) сынды сөздермен тіркестіре қолданып, жаңа мағыналы образды сөз жасаған. Мұндағы жазушының айтып отырған *сүлігі* сол қоғамдағы өмір сүріп жатқан адамдар. Сол адамдардың іс-әрекеті сүлік сынды жәндіктің тіршілік ету қызметімен ауыстырылып бейнеленген. Болмыста *уыс* сөзі жансыз заттарды ұстауға ғана қатысты айтылады, ал жазушы *уыс* сөзін жанды затқа, яғни адамға қатысты қолданады. Келесі мысалдағы *ұрық* сөзі білім мен мәдениет сөзімен тіркесіп келіп, күрделі метафоралы сөзді құрайды. Бұл ауыспалы мағыналы сөзге *ұрық* сөзінің өсіп, өну, даму сынды қызметтік белгілері негіз болған. Ал соңғы мысалдағы Қожаның *тажал* деп отырғаны «сыры көше бастаған, жағал-жағал үш дөңгелекті, көкшіл көне мотоцикл». Қожаның осы мотоцикл иесін жек көргені сонша, жазықсыз көліктің өзі тажалға теңелуде. *Тажал* бала ұғымындағы хайуан түрі, яғни бала (Қожа) бұл хайуанның адамзатқа әкелер пайдасы жоқ екендігін түсінеді. Сол секілді Қаратайдың да, оның «тажалының да Қожа үшін еш пайдасы жоқ. Көріп отырғанымыздай метафораның шектес емес ұғымдардың қасиеттері жаңа мағыналы сөздер жасауға, сол арқылы сөздік қорымызды байытуға өзіндік ат салысатындығын

аңғаруымызға болады. Метафора - танымның жемісі екендігіне осы сияқты мысалдар дәлел бола алады.

- *абстрактілік мағынаны білдіретін жаңа ұғымдарды қалыптастырады.* Мұндай метафоралар ғылымда концептуалды метафора деп аталып жүр. Зерттеушілердің пікірінше, концептуалды метафора «өзінің бейнелілігін сақтай отырып, жаңа лексикалық мағынаға ие бола алатын сөздер тобы». Жазушы шығармаларында осы сынды метафоралар да өзіндік қолданыс табады.

Мысалы:

◆ *Өзі бұрыннан да ескі, бірнеше жерінен ырсау салынып, эзер жүрген дөңгелек екен. Дүниені кезіп-кезіп келінті де,* дәл осы араға жеткенде *жан тапсырыпты.*

◆ *Ғалия екеумізді көздерімен ішіп-жеп барады.*

◆ *Жақан менің көлеңкемде қалыңқырап қойған.*

◆ *Дөңгелектің дүниені кезуі, кезе жүріп жан тапсыруы бала қабылдауына ыңғайланып алынған ауыспалы мағыналы сөз тіркестері. Дүниені кезу, жан тапсыру, көзбен ішіп-жеу, көлеңкесінде қалу* сияқты метафоралар абстрактілі мағынаны білдіретін жаңа ұғымдар.

Шетелдік ғалымдардың еңбектерінде концептуалдық метафораның концепт тудыру қабілеті төмендегідей сараланады:

- «Өріс», «сфера», «сала», «арена», «орта», «кеңістік» арқылы адам әрекетінің тілдік бірліктерден көрініс табуы;

- Белгілі бір заттық немесе заттық емес объектілердің кішкене бөлігін «тамшы», «ұшқын», «реңк» сөздерімен білдіреді;

- Шектеу белгілерін білдіру үшін «шеңбер», «рамка» сөздері арқылы жеткізіледі;

- Ең қажеттісін, ең негізгі орталығын білдіру үшін «қару», «құрал», «жеміс», «нүкте», «спектр» компоненттері арқылы түсіндіріледі.

Қазіргі тіл білімінде метафораны танымдық сипатта қарау оның бағалауыштық, біртұтастық, әмбебаптық қасиеттерін анықтауға негіз болады. Демек метафора ғылым тілінде «ойлаудың қажетті қаруы, ғылыми ойдың формасы» болып табылады.

- *метафораның бағалауыш бейне тудыру қасиеті, бағаның кейіптелуі.* Метафораның бағалауыштық мәнге ие болып, жаңа мағына тудыру қасиеті Б. Соқпақбаев шығармаларында да кездеседі. Бейнелі сөздердің қаламгер туындыларында көбіне кейіпкерлер сөзінде орын алуына байланысты, әрі жазушының негізгі кейіпкерлері балалар болғандықтан құбылыстар мен заттардың бағалары, олардың бағалауыштық қасиеттері балалар танымы нәтижесінде көрінеді:

◆ *Қызыл көз жабыспақ пәледен құтылғанымызға біз қуаныштымыз.*

◆ *Қап мына ит қатырды-ау, ә!*

◆ *Кәдімгі көзі ашық, мәдени семьяға айнала бастаған.*

Пәленің бала ұғымында *қызыл көзді* болатындығы, әрі пәленің *жабыспақ* кейпінде келетіндігі рас. Сонымен қатар соңғы мысалдағы *семья* сөзі *көзі ашық, мәдени* сөздерімен тіркесіп ауыспалы мәнді мағынаны білдіріп тұр. Бұл шығармадағы Еркіннің ағасы үйленген кейінгі жанұясында болған өзгерістерге өзіндік тұрғыдан берген бағасы.

Метафоралық тіркестерде бағалауыш мағынаның берілуі жиі кездеседі. Метафораның бағалауыштық қызметі – кейіпкердің белгілі бір затқа немесе құбылысқа берген бағасынан, зат не құбылыстың қасиеті мен жай-күйін, дерексіз мағыналардың белгілерін түсіндірудің тиімді тәсілі болып саналады.

В.Н. Телия метафораның бағалауыштық мағына тудыру қасиетіне байланысты 4 құрылымдық компонентке бөледі:

- негізгі объект
- негізгі объектің белгісі (қасиеті)
- көмекші объект
- көмекші объектің белгісі (қасиеті).

Негізгі, көмекші объектілер сипаты – лексикалық, оның белгілерінің немесе қасиеттерінің сипаты – логикалық көрініс табады. Метафораның қалыптасуы осы екі объектінің өзара қатынасынан туындайды. Оларды «метафораның субъектілері» деп атайды [43, 104 б.].

- *метафораның индивидуальды-авторлық дүниетануды қалыптастыратын көркем сөз атрибуты* екендігін Б. Соқпақбаев шығармалары арқылы да дәлелдей аламыз. Мәселен, қаламгер шығармаларында *қоңыр жүріп, қоңыр тұру; тұздықтап сөйлеу; бейілдеріне құрық бойламау; тұрмыстың қарапайым қағидасы; ұятты қымтау; жүрегiнен зу етiп, аяз жүгiрiп өту; қауiп көлеңкесi жүгiру; өңi күлгiн тарту; көбеңдену; қорабаланып қалу* сынды метафораларды кездестіруімізге болады. Жазушы туындыларындағы *қоңыр жүріп, қоңыр тұру* тіркесі ешкіммен жұмысы жоқ, бейсауыт жүретін адам бейнесін сипаттайды. Бұл тіркестің ауыспалы мағына жасауына негіз болып отырған уәж сөз *қоңыр* сөзі. Қазақ танымында *қоңыр* сөзі тұрақтылықты, біртоғалылықты білдіретін сөз. *Қоңыр* сөзінің осы қызметі арқылы автор адам іс-әрекетіне тән жаңа мағыналы сөз жасаған. Тілде *тұздықтап сөйлеу* тіркесі сөзге эмоциональды-экспрессивті мән беріп, бағалауыштық қасиеті жағымды сипатта жұмсалады. Яғни мақалдап-мәтелдеп, әсерлі сөйлеу дегенді білдіреді. Ал бұл тіркес негізінде пайда болған метафоралы сөз шығармада қарама-қарсылық мәнде жұмсалған. Шығармадан үзінді келтіре кетсек:

◆ Жаман әдет жұқпалы деген сөз рас. Алғашында сұмдық болып көрінетін боқауыз лас сөздерге біраздан соң құлағымыз үйір бола бастады. Ол түгіл, ана балаларға еліктеп, бізде, *тұздықтап сөйлейтінді шығардық*. Онсыз ауылда өскендігіміз, ашық ауыздығымыз білініп, көрініп тұратын тәрізді. Яғни боқауыз, лас сөздермен сөйлеу мағынасында жұмсалады.

Бейілдеріне құрық бойламау тіркесі романда кең пейілді, жомарт адамдарға қатысты айтылған.

Мысалы:

◆ Бұл екеуі, шынында да, *бейілдеріне құрық бойламайтын* абзал жандар. Қонақ күтімдері керемет.

Өмір тәжірибесі тіркесінің орнына шығармада *тұрмыстың қарапайым қағидасы* сөзі қолданылады. Қарапайым ауыл адамдарының көрген-түйген білімін, парасат-пайымын суреттеуге келгенде бұл күрделі тіркестің атқарар қызметі өте зор. *Қағида* сөзі тілде белгілі бір жүйелілікті білдіретін сөз болса, автор қолданысында бұл сөздің аталған қызметі әсерлі реңкке ие болып, кәдімгі қарапайым ауыл тұрмысының күнделікті күйбең тіршілігін бейнелеген метафора қызметінде жұмсалады.

Мәселен:

◆ Әжем менің қызық адам. *Тұрмыстың қарапайым қағидасына* бұдан жүйрік кісі осы ауылда, сірә, табыла қояр ма екен.

Ұятты қымтау тіркесі автор қолданысында ұялу мағынасында қолданылады.

Мәселен:

◆ Мен мұны бес сом екен десем, он сом екен ғой, - деп *ұятымды қымтап*, мен де білмегенсіп жатырмын. Ұялу сөзінің *ұятты қымтау* тіркесімен берілуі, шынында да, сөздің бейнелілік мәнін арттыра түседі. Қожа тек қана ұялып қана қойған жоқ, сол ұятты қылығын өз іс-әрекеті арқылы жуып-шайып жатыр.

Қымтау сөзі тілде белгілі бір нәрсені немесе затты жабу мағынасында жұмсалса, автор сол қымтау сөзін абстрактілі сөзбен тіркестіре келіп жаңа бейнелі сөз жасай білген. Бұл да автордың өзіндік шеберлігін танытады.

Ал енді *жүрегінен зу етіп, аяз жүгіріп өту* тіркесі фразеологиялық сипаттағы метафоралы тіркес. Тілде *жүрегі зу ету* тұрақты тіркесі қорқу мағынасында жұмсалатыны баршаға мәлім. Осы тіркестің мағынасын кеңейтіп, жүрегі тек қана зу етпей, одан аяз жүгіруі шындығында да бейнелі тіркестің эмоциялық мәнін одан сайын күшейте түседі.

Мәселен:

◆ Сәрсекбек етік майы мен щеткасын алып, жуынатын бөлмеге барды. Әдейі аяқ сүрту үшін цементтен жасалған тұғыр бар. Аяғын соның үстіне қойып, сүрте бастады. Мәссаған безгелдек! Сәрсекбек еңкіштелген қалпы сілейіп тұрды да қалды. Екі көзі бәтеңкенің тұмсығында. Туфлиінің тұмсығы өлген балық тәрізденіп ырсиып аузын ашып тұрғанын көрді. *Жүрегінен зу етіп, аяз жүгіріп өтті*. Адамның психологиялық күйін суреттеуде бұл тіркес нақты бейнелі образ жасап тұр. Оқыстан болған күйдің адам денесін қалшылдатып, дірілдетіп жіберуі аяз суықтығының денені қарып өтуі сипатымен алмастырылған.

Сол сияқты *қауіп көлеңкесі жүгірді, өңі күлгін тартты* тіркестері де авторлық қолданысқа тән тіркестер. Бұл метафоралар да адамның күйін,

секем алуын, сезіктенуін, ашулануын сипаттау мақсатында қолданысқа түскен.

◆ Лүп етіп, *қауіп көлеңкесі жүгірді* менің көңілімде. «Мына қу бұны әлгі үйден жымқырып кеткеннен сау ма екен».

Қауіп сөзі әдетте адамның іс-әрекеттеріне (қауіп төну) қатысты, кей жағдайда сындық мағынада (қауіпті адам) жұмсалады. Ал жазушы шығармасында қауіп сөзі көлеңке сөзімен тіркесіп абстрактілі мәнге ие болып отыр. Қауіп сөзінің өзі дерексіз ұғымды білдірсе, көлеңке белгілі бір деректі, көзге көрінетін заттарға қатысты айтылатын көлеңке сөзін дерексіз ұғым мен бірлікте қолданып, абстрактілі метафора жасаған «қауіп көлеңкесі жүгіру» тіркесі авторлық қолданыстан туған тілдік бірлік. Шындығында, қауіп көлеңкесінің көңілге жүгіруі ерекше тілдік қолданыс деп атауға болады. Оның беретін мағынасы – секем алу.

◆ Ахметовтың *өңі күлгін тартып, бұзылып кетіпті*.

Өңі күлгін тартып, бұзылып кету тіркесі де авторлық қолданысқа тән ерекше оралымның бірі. Әдетте ашуланған адам түсінің көгеріп кететіндігі белгілі. Автор ашулану концептісін сипаттайтын тілдік бірлікте көк сөзін емес, күлгін сөзін пайдаланған. Бұл да қазақ танымындағы «көк» сөзі мен «күлгін» сөздерінің ерекшеліктерін терең бейнелейді. Өңі күлгін тарту, бұзылып кету сынды дерексіз ұғымдары бірлікте жұмсалып, ашулану процесінің бар сипатын анық сипаттап тұр. Қысқалыққа жаны құмар автор ұзаққа созылатын процесті екі абстрактілі ұғымды қатар қолдану арқылы ұтымды пайдаланады.

Мәтіннен *көбеңдену, қорабаланып қалу* тіркестерінде кездестіреміз. Олар тоқшылық концептісіне тән, яғни тоқтықты білдіретін метафоралар. Мәселен:

◆ Бір қонып, кір-қоңымызды жуып, аунап-қунап, Қарасазға *көбеңденіп* қайтып келеміз.

◆ Бұрын біздің үйдегі табыс табатын адам тек ағайым еді. Ақшаның күшті кезі. Тұрмысымыз кәдімгідей оңалып, аз уақыттың ішінде үйімізге дүкеннен бірсыпыра бағалы заттар кіріп үлгерген. Киім-кешегіміз бүтінделіп, *дастарханымыз қорабаланып қалды*.

Қаламгер шығармаларында *қоңыр жүріп, қоңыр тұру; тұздықтап сөйлеу; бейілдеріне құрық бойламау; тұрмыстың қарапайым қағидасы; ұятты қымтау; жүрегінен зу етіп, аяз жүгіріп өту; қауіп көлеңкесі жүгіру; өңі күлгін тарту; көбеңдену; қорабаланып қалу* сынды метафоралар авторлық қолданыстан туған метафоралар.

Метафораны «әлемнің тілдік бейнесін» сипаттайтын құрал ретінде қабылдау, оның когнитивтік лингвистика саласындағы қызмет аясын кеңейте түседі. Метафора кейіпкер білімінің қорытынды ойын сипаттап, тілдік қарым-қатынасты жүзеге асырудың құралы бола алады.

Гештальт. «Гештальт» термині (неміс. Gestalt) – фигура, форма, құрылым. Тіл білімінде бұл ұғым шетелдік, отандық ғалымдардың

теориялық еңбектерінде жалғасын табады. Қазақ тіл білімінде гештальт теориясы туралы Қ. Жаманбаева зерттеу жүргізген. Зерттеушінің пікірінше: «гештальт – образ, форма, бір жүйе, құрылым» [44, 11 б.]. Яғни жоғарыда келтірілген ұғымдар бірлігі гештальт теориясы арқылы құрылым түзіп, «әлемнің концептуалды бейнесін» жасайды. Аталған ұғымдар әлемнің концептуалды сипатын беруде ерекше қызмет атқарады. Әлемді тұтас тану теориясы деңгейіндегі тіл қызметінің когнитивтік негіздерінің ұстанымдарын тілші-ғалым Ж. Манкеева төмендегідей топтастырады:

- Қоғамдық тәжірибеге негізделуі, яғни жалғастығы, танымның қазыналық сипаты;

- Таным модельдерінің символдық түрлері, яғни тілдің қызметі – ақпарат беріп қана қою емес, бейнелеуге мүмкіншілік жасау;

- Таным модельдерінің жүйелі сипаты, сабақтастығы. Ол – таным моделі құрылымдарының тұтасуынан тұратынын сипаттайды [45, 39-44 бб.].

Когнитология саласында тіл тек ақпарат беріп қана қоймайды, бейнелі образдар арқылы әлемнің тілдік бейнесін сипаттауда айрықша қызмет атқарады. Тілдің бейнелілік сипаты когнитивтік лингвистикада жоғарыда атап өтілген ұғымдар негізінде көрініс табады.

1.2 Жазушы шығармаларындағы бала танымын сипаттайтын концептілер жүйесі

Адам санасындағы, ми қатпарларындағы ақпараттар жүйесі когнитивтік құрылымдар арқылы сыртқа шығады. Сондай құрылымдардың бірі – **концепт**. ХХ ғасырдың ортасы мен ХХІ ғасырдың басында тіл білімінде «әлем бейнесін» когнитологиялық тұрғыдан қарауда зерттеушілер «концепт» ұғымына өте көп көңіл бөліп келеді. «Концепт» терминінің теориялық негіздері Д.С. Лихачев, Н.Д. Арутюнова, Е.С. Кубрякова, А.Н. Мохоровский, Н.К. Рябцева, В.А. Маслова, Ю.Н. Степанов, А. Вежбицкая сынды шетел ғалымдарының еңбектерінде кең көлемде қарастырылған. Ал қазақ тіл білімінде «концепт» терминінің ғылыми-теориялық негізі Ж. Манкеева, Г. Смағұлова, Қ. Жаманбаева, Б. Ақбердиева, К. Күркебаев, М. Күштаева, А. Ислам, Ш. Елемесова, Ф. Қожахметова, Н. Аитова сияқты зерттеушілердің еңбектерінде қаланды.

«Концепт» терминінің мағына ауқымдылығы өте кең. Зерттеушілер тарапынан оған берілетін анықтамалар да әр алуан. «Концепт» термині когнитивтік бағытқа дейін «ұғым» сөзімен синонимдес мәнде жұмсалған. Осыған орай зерттеушілер аталған екі терминнің айырмашылықтарын ашып көрсетуге тырысады.

Ю.Н. Степанов: «ұғым - негізінен философия мен логикада, тіл білімінде қолданылса, «концепт» термині алғашында математикалық логикада, кейіннен мәдениеттану саласында жиі қолданылған» [46, 312 б.] - дейді.

А.П. Бабушкин «концепт» және «ұғым» терминдерін тепе-тең ұғымдар ретінде бағалаған. Оның пікірінше: «Понятие: сегодня языковеды почти не

оперируют термином «понятие» в его классическом смысле и предпочитают говорить о мыслительных конструктах, именуемых концептами» [47, 14 б.].

Н.Н. Болдырев аталған ұғымдардың бөлінуіне қарсы шығады: «Если у понятие в общенаучном смысле различают его объем (совокупность вещей, которые охватываются данным понятием) и содержание (совокупность объединенных в нем признаков одного или нескольких предметов), то концепт скорее предполагает только второе – содержание понятие, а также понятийную часть знания, смысл слова» [11]. Әрине когнитивтік лингвистикадағы «концепт» сөзі лингвистикадағы «ұғым» сөзінің танымдық сипатын толықтыра түседі.

Бұл жөнінде зерттеуші Г.Д. Гачевтің мынадай пікірін келтіруге болады: «В современном лингвистике понятие «концепта» используется широко и при описании семантики языка, ибо значения языковых выражений приравниваются выражаемыми в них концептами к концептуальным структурам: такой взгляд на вещи считается отличительной чертой когнитивного подхода в целом» [48, с. 147]. Осы тұста концепт туралы тілші ғалымдардың пікірі екіге жарылады. Бірі: «концептің беретін мағынасы лексикалық мағынаға қарағанда кең (В.И. Карасик, С.А. Аскольдов) десе, екінші бір лингвистер: «концепт сол сөз мағынасымен бірлікте болады» (Д.С. Лихачев, В.Т. Москвин) - дейді. Ал зерттеуші В.А. Маслова аталған екі ұғымды бөлек термин ретінде қарастырады: «концепт и понятие – это разные термины. Концепт и понятие – два параллельных терминов: они принадлежат разным наукам: понятие – термин логики и философии, а концепт – математической логики, культурологии, лингвокультурологии, когнитивной лингвистики, хотя по своей внутренней форме они сходны» [14].

«Концепт» терминінің «ұғым» сөзінен айырмашылығы «ұғымда» энциклопедиялық анықтама беріледі, яғни «концепт» терминінің мағыналық аясы «ұғым» сөзіне қарағанда кең.

А. Вежбицкая «концепт» терминін «адамның әлем туралы жинақталған мәдени түсініктері бейнеленген және атаулары бар ғаламның тілдік бейнесі ретінде» таныса [49, 416 б.], ал В.Н. Телия «концепт - біздің сол нысан туралы білетініміздің барлық жиынтығы, экстенциясы» - дейді [50, 97 б.].

«Концепт» зерттеуші А.А. Потемняның пікірінше: «заттың тура таңбасы емес, тілдік шығармашылық процесс нәтижесінен туған бейнесі» [51, 76 б.]. Адамдар өзін қоршаған ортадан белгілі бір дәрежеде рухани және әлеуметтік талаптарын қанағаттандыратын ұғымдар қалыптастыру үшін ақпараттар жүйесіне жүгінеді. Бұл ақпараттарды тілдік арналар арқылы ғана алады. Себебі, тілде адамның әлемді қалай қабылдайтыны, түсінетіні тілдік бірліктер арқылы көрініс табады.

Профессор Г. Смағұлова: «Фразеологизмдердің мағыналас тізбек құрудағы басты қасиеті - жалпы ұғым, түсінікке бағытталған тіркестер болатынын және мағыналас фразеологизмдердің синонимдік тізбектерде

ұғымды сөзбен жеткізе алмаған жағдайда мағына ортақтығын танытып тұратын жеке мағыналық ой басым түскен тұрақты тіркес, тірек сөз доминант қызметін атқаратынын айта келе, семантикалық синтагмалар аясында фразеологизмдер компоненттерінің қосынды мағыналары соңынан тұратын әрі сол мағынаның толық жұмсалыуына себеп болатын бір сөз тұруы шарт» [52, 196 б.] екендігіне назар аударады, сол сөздерді «тірек сөз» деп атайды. Ғалымның бұл пікірі қазақ тіл біліміндегі «концепт» терминінің мағынасын айқындай түседі.

Қазақ тіл біліміндегі концептілер жөнінде зерттеуші М.А. Күштаева: «Концепт - адам дүниетанымындағы әлем туралы ақиқат болмысты бейнелейтін когнитивті бірлік» деп санайды. Адамның әлем туралы жинақталған түсініктерінің көрінісі тілдік бірліктер арқылы көрініс табатындығын айтады [53, 192 б.].

Зерттеуші А. Исламның пікірінше: «Концепт - адам санасында тұрған орта, дін, мәдениет, жалпы айтқанда дүниетаным негізінде белгілі бір ұрпақтан-ұрпаққа өзгеріссіз беріліп отыратын құндылықтар» [54, 33 б.].

«Концепт - ол тілдік тұлғаның тілдік-когнитивтік деңгейлерінің негізгі бөлшегі, әлемнің шындық немесе көркемдік негізін көрсетуші ұжымдық сананың қозғалысын айқындаушы бірлік. Адам санасындағы дүние бейнесінің үзіктері концептердің көмегімен сөз арқылы таңбаланып көрініс табады, вербалданады» [55, 20 б.].

Зерттеуші Ш. Елемесова бұл мәселені көркем мәтіннің ассоциативті концептілік жүйесі тұрғысынан қарастырады. Зерттеушінің пікірінше: «Концепт базалық когнитивтік маңыздылық ретінде мәнді пайдаланатын сөздермен байланыстырушы концептуализация процесінің мазмұнды бірлігі, шындықтың адам миында бейнеленуі» [56, 46 б.].

Осы сынды пікірлердің нәтижесі адамзат баласының танымы арқылы қалыптасқан рухани құндылықтарды білдіретін тілдік үлгілерді *концепт* ретінде тануға болатындығын ғылыми тұрғыдан дәлелдейді. Әрбір ұлттың өзіндік парасат-пайымын, таным-түсінігін, менталитетін, сана-сезімін, жалпы айтқанда, бүкіл мәдени болмыс-бітімін тіл арқылы танып білуге болады, солардың барлығы тілдік бірліктер негізінде көрініс табады. Аталған танымдық тілдік бірліктер тіл біліміндегі функционалды стильдердің барлығынан көрінеді, соның ішінде, әсіресе, көркем әдебиет стилінде кең көлемде орын алады. Сөздің семантикалық және ассоциациялық өрісінің негізінде пайда болған ақпараттың ішкі құрылымына когнитивті және прагматикалық мағыналардың элементтері енеді.

«Концепт - ол тілдік тұлғаның тілдік-когнитивтік деңгейлерінің негізгі бөлшегі, әлемнің шындық немесе көркемдік негізін көрсетуші ұжымдық сананың қозғалысын айқындаушы бірлік. Адам санасындағы дүние бейнесінің үзіктері концептердің көмегімен сөз арқылы таңбаланып көрініс табады, вербалданады» [55, 20 б.].

Концептің құрылымы өте күрделі. З.Д. Папов пен И.А. Стернин сияқты ғалымдар концептілердің түрлерін анықтау барысында когнитивтік концептілердің адам санасында қалыптасуын әртүрлі процестер негізінде (сезімталдық, ойлау операциялар, санадағы тілдік бірліктер арқылы) топтастырады. Когнитивтік зерттеулер нәтижесінде концептіні ұлттық концептілік өріс элементі деп қарауға мүмкіндік туады. Осы негізде зерттеуші В.А. Маслова концептің түрлерін былайша топтастырады:

- жеке тұлғалық концептілер;
- адамдардың жас ерекшеліктеріне байланысты концептілер;
- жалпыұлттық концептілер [14, 26 б.].

Жеке тұлғалық концептілер дегеніміз, біздің пайымдауымызша, белгілі бір тұлғаның немесе автордың жеке қолтаңбасына тән тірек мағыналар. Ал адамдардың жас ерекшеліктеріне тән концептілер тобы сол адам санасының жасына қарай дамуын, сол арқылы әлемді, қоршаған ортаны қабылдауын көрсетеді. Мәселен, зерттеу жұмысында талданатын концептілер тобы балалар танымындағы тірек мағыналардың көрінісін сипаттайды.

Жалпыұлттық концептілер сол ұлттың танымын, талғамын, өмірлік тәжірибесін, парасат-пайымын, ұлттық ерекшеліктерін сипаттайтын сөздер тобын құрайды. Сонымен қатар әрбір концепт адам санасының даму ерекшелігіне байланысты, қоғамның өзгеріп өркендеуіне байланысты бірнеше қабаттардан тұрады. Осыған орай оның ішкі формасы күрделене түседі. Сонымен қатар концептілердің негізгі қабаты жалпыұлттық сипатты қамтып, қосымша қабаты – семантикалық өріс шеңберіндегі концептілерді құрайды. Әрбір концепт күрделі, ол менталды кешенді жүйеден құралады. Бала танымында әлемнің тілдік бейнесі тілді игергенге дейінгі уақытта қалыптасады. Оның тілдік көріністері бала тіліндегі вербалды элементтер арқылы көрінеді. Бала дүниеге келгеннен кейін белгілі бір дәрежеде өзін қоршаған ортамен танысады. Сол арқылы миында ақпараттарды жинақтай бастайды, бірте-бірте баланың танымы, сана-сезімі өскен сайын енді оның әлем туралы түсінігі де ұлғаяды, миындағы ақпараттар да молаяды. Көп мәліметтерді мида жинақтауда бала алдымен өз танымындағы нысандарды анықтап, салыстырады. Осылайша өз болмысына қатысты ақпараттарды жинап, сұрыптап, өңдейді. Бала миындағы жинақталған ақпараттар енді тілді меңгергеннен кейін, сөйлеу барысындағы тілдік бірліктер арқылы нәтижесін көрсетеді. Осыдан барып әлем туралы тілдік үлгілер қалыптасады да баланың әлем туралы біртұтас тұжырымдамасы бейнеленеді.

Біз жұмысымызда жазушы Б. Соқпақбаев шығармаларындағы концептілік жүйені төмендегідей топтастырдық: Бала танымындағы «арман», «қиял», «талант», «шабыт», «тәртіптілік», «тәртіпсіздік», «құлық», «өмір», «тағдыр», «дүние», «тоқшылық», «той», «соғыс», «аштық», «қуаныш», «өкініш», «сезім», «қызғаныш», «ұят», «қорқыныш», «үрейлену», «қобалжу», «сезіктену», «ашулану» концептілері.

Кез келген концептіден адамның бір немесе бірнеше объектіге қарым-қатынасын, оларға деген бағасын, жеке-тұлғалық сипаттарын, тәлім-тәрбиесін, білімін, психофизиологиялық ерекшеліктерін аңғаруға болады. Аталған тірек мағыналар балалардың танымдық бейнесін беретін жеке мағыналардың жиынтығын құрайды.

Соңғы уақытта тіл білімінде концепт терминін сөз өнерінің теориялық мәліметтерімен сабақтастырыла қарастыру үрдіске айналып келеді. Концепт функциональдық стильдің барлық түрінде қолданылады. Біз оның көркем әдебиет стиліндегі қолданысын қарастырамыз. Көркем шығарма тіліндегі концепт ақын-жазушының, қаламгердің әлем туралы түсінігін, дүниетанымын, білімін көрсетеді. Сондықтан да көркем туындыдағы концептілердің табиғатын ашу, терең зерттеу көптеген ізденістерді талап етеді.

Көркем шығармадағы «концепт» - көркем туындының негізгі өзегін құрайтын тірек мағыналар. Аталған тірек мағыналар тілдік тұлғаның өзіндік көзқарасын, пікірін қалыптастырады. Сонымен қатар жазушы шығармасында тірек сөз мәтіннің көркемдік-тілдік құрылымын қалыптастыратын тәсілдердің бірі ретінде қызмет атқарады.

Тірек мағыналардың көркем шығармада көрініс табу сипатының тәсілдерін зерттеуші Б.А. Ларин төмендегідей бөліп көрсетеді:

- а) жасырын тірек сөздің түзу бойымен күшейтілуі;
- б) тірек сөздің күрделі өзара әртүрлі тәртіппен іс-әрекет оппозицияларымен оппозивті ұйымдасуы;
- в) семантикалық аяның өзара іс-әрекеті:
 - қарама-қарсы қоюшылық;
 - қондырғы ретінде қолданылуы;
 - қиып, кесіп өту сипаты;
- г) Тірек фраза - мәтін аясы әрекетінің жеке жағдайы [55, 23-25 бб.].

Р.А. Будагов классификациясына сүйене отырып, тірек мағыналардың үш түрін ажыратуға болады:

- тірек сөз мәтінде бірден көзге түсе бермейді, тек контексті толық оқып шығу барысында ғана кездестіруге болады;
- тірек сөз белгілі бір нысанның эстетикалық бөлігін ғана қамтуы мүмкін;
- тірек сөздің іс-әрекеті бүкіл мәтін бойынан көрінеді.

Бұдан басқа Р.А. Будагов тірек сөздің басты ерекше түрі - әдеби бағыттың идеялық-эстетикалық концепциясын білдіретін типі деп есептейді. Бұл типті тірек сөз жазушының дүниетанымдық бағытын білдіреді, яғни концептуалды-мағыналы тірек сөзді табуда олардың мәтін түзудегі қызметін түсінуге көмектесетін мынадай әдістемелік амалдарды ұсынады:

- тірек сөзді мәтіннен табу үшін, ең алдымен, көркем туындының мазмұнын терең зерттеу қажет. Сол арқылы ең басты бейнелі идеяны ашуға болады және сөздің көркемдік құрылысын қалыптастыру арқылы жүзеге асады;

- тірек сөз, яғни тірек мағына көркем шығармада өзінің айналасына бағыныңқы сөздерді шоғырландырады да, әр тармақтан тұратын синоним және антоним қатарлы жүйені қалыптастырады;

- тірек сөз функционалды лексика-семантикалық ұғымдарды береді, олардан тұтас құрылымдық мағыналы элементтен әр бағытта семантикалық байланыс тарайды;

- сөздер контексте өздеріне қосымша мағына жамайтындықтан, өздерінің жалпы тілдік мағынасын тұтас эстетикалық мазмұнға қарай икемдейді [57, 30-34 бб.].

Бұл көрсетілген амалдар арқылы жазушының тірек мағыналар жасаудағы сөздердің бейнелілік сипатқа **және символдарға** ауысуының қалай жүзеге асқандығына көз жеткізуге болады.

Жазушы шығармаларындағы символ балалардың танымдық дүниесінің деңгейін сипаттайды, әрі бала танымындағы «әлемнің тілдік бейнесін» көрсетеді. Символдың кумулятивтік қызметі балалардың эстетикалық таным-түсініктерін, мінез-құлық ерекшеліктерін бейнелейді.

Қазіргі қазақ тіл білімінде көркем мәтінді концептуалдық жүйеде талдау зерттеу жұмыстарының негізгі бағыттарының біріне айналған. Өйткені көркем туынды ұлт тілінің құдіретін танытып қана қоймай, оның сыр-сипатын, бүкіл болмысын жан-жақты ашуға, тануға негізделген. Тілдің образдылық мүмкіншілігі, эстетикалық қызметі көркем туындыда, көркем мәтінде кеңінен ашыла түседі.

Әдебиетші ғалым М. Әуезов: “Әдебиет – тілмен әдебиет” деп айтқанындай, көркем әдебиетті танудың негізгі өзегі болып табылады. Оның көрінісі жазушы шеберлігінен көрінеді. Сөзді кез келген қаламгер қалам тезіне түсіріп әуелгі болмысын өзгертеді, құбылтады, өзге сипатқа ие етеді. Аталған сөз, яғни автор қолданысындағы сөз негізгі сөздікте берілген мағынасынан басқа мәндерге ие болып өзге мағынада қолданысқа түседі. Бұл көркем туынды тілі үшін заңды құбылыс. Көркем мәтіннің тілдік ерекшеліктерін қарастырып жүрген ғалымдар Р. Сыздық, Б. Шалабай пікірлеріне сүйенсек: “Көркем сөз сыртқы тұлғасы жағынан да, ішкі мазмұны жағынан да ерекше ұйымдасқан эстетикалық құрылымға ие. Өзінің поэтикалық деңгейінде тіл белгілі бір мазмұнды сырттай бейнелеуші ғана болып қалмайды, ол барлық мән – мағынасымен, ішкі – сыртқы болмысымен образды мазмұнның өзіне, оның құрамды элементіне айналады. Басқаша айтқанда, тілдік таңба көркем әдебиетте мазмұнды формаға ауысады”. Осыған байланысты Е. Жанпейісов былай дейді: “Жазушы тілдегі бейнелеу құралдарын әр алуан көркемдік бояу бере пайдаланады. Бұл орайда ауызекі сөйлеу тіліндегі қарапайым сөздер де, мақал мен мәтелдер де, эпитет пен теңеулер де, тілдің басқа да барлық бейнелеу құралдары шығарманың жалпы идеялық, тақырыптық арқауына лайық жаңа бір мағыналық астар алып, стильдік функциясы арта түседі. Ауызекі сөйлеу стилінде, әдеби тілде де әдетте жиі айтылатын тіл құралдарының үйреншікті номинативтік мағынасы

ақын-жазушылардың тілінде әр түрлі дамып отырады”. Бұдан әуелгі сөздің алғашқы қолданысымен қатар, белгілі бір жазушы туындысында да өзге кейіпте көрінетін, пайда болатын сөз қолданысын көрге болады. Аталған сөздің қолданыс аясы жазушының суреткерлік шеберлігін терең танытумен қатар танымдық ерекшелігін айқындай түседі. Сөз қолданысының танымдық сипаты шығарма тақырыбы, идеясымен алмасып, соның жүгін арқалап, образдылығын арттыру негізінде толығымен ашыла түседі. Сондықтан да көркем мәтінді біртұтас күрделі құрылым ретінде қарағанда ғана, когнитивтік деңгейі айқындала түседі. Автордың танымдық қабілетін айқындай түсетін, аялық білім негізіндегі когнитивтік деңгейдегі бейнелі сөздердің бірі – символ. Символ – көркем тілдегі айтылар ойдың сырын тұспалмен ашатын, ишарамен білдіретін сөз.

Символ – сөздің мағынасы, кейде бір сөйлем немесе абзац, әйтпесе тіпті бүкіл мәтін көлемінде ғана танылады. Сондықтан символды белгілі бір мәтіннен интуитивті түрде алынған контекст ретінде қарауға болады. Ал контекстің әр түрлілігі символға көпмағыналылық сипатын береді. Яғни, сөз – символдың символдық мағынасын бірден түсіну мүмкін емес, ол өз мәнін бірте – бірте ашады және де шығарма мазмұнына сәйкес дағдылы символдық мәннен өзге сипатта да танылады. Символ – сөзді қолдану шеберліктің бір қыры болса, сонымен қатар, танымдық қызметті де атқарады. Сөз – символ жазушының айтпақ ойын дөп басып, шығарманың бейнелілігін арттыру үшін қажет. Сондықтан символдың жеке автор қолданысындағы мәнін ашу, мағынасын тану қажеттілік болып табылады.

Тілді семантикалық тұрғыдан қарастыру барысында “ішкі және сыртқы” тұлғасы деп бөлу Гумбольд еңбектерінен басталады. Ішкі форма Гумбольд түсіндіруінде: «Внутренняя форма представляет собой свойственный данному языку способ организации мыслительной материи, «способ представления», «осмысления», «модификации», «ее элементов», «акт превращения мира в мысли», «видение материи мира вещей и явлений», «в каждом языке заложено самобытное мирозерцание» [114, с. 317]- деп беріледі. Демек, сөз мағынасы – рухани әрекеттің жемісі, ойдың жарыққа шығу жолы, белгілі бір тілге тән әлем көрінісінің бейнесі. Және де дәл осы ішкі тұлға арқылы ұлттық таным, түсінік, басқаша айтқанда, объективті дүниенің субъективті бейнесі беріледі. Сондықтан да Вильгельм фон Гумбольдт: «Язык народа есть его дух и дух народа есть его язык, и трудно представить себе, что-либо более тождественное» [114, с. 89]- деп түйіндейді.

Адам миында, санасында қалыптасқан ұғымды белгілеу нәтижесінде сөз қалыптасады. Ол арқылы таным, дүниетаным, логика тереңдей түседі. Ал адам танымының тереңдеуімен сөздің мағынасы да үлкен өзгеріске түседі. Осы орайда ғалымдар «Біз әлемнің заттық (материалдық) бейнесін тек уақыт пен кеңістікте емес, келесі бір квазикеңістікте – мағыналар кеңістігінде қабылдаймыз. Бірақ мағынаның өзіне тән ерекше өмір сүруі бар, дегенмен ол объективті тарихи туынды», - деп көрсетеді [37, 104 б.]. Сөздің символдану

процесіндегі жоғары деңгейін зерттеуші М.М. Сеченов сөздің символдану ерекшелігі онтогенетикалық дамудағы заттық ойлаудан жоғары деңгейдегі абстрактілі ойлауға жеткізу қабілетімен байланыстырады. В.Н. Телия ұғымның қалыптасуында ұлттық – мәдени ассоциацияның ролін әлемнің тілдік бейнесін жасаудағы қызметімен салыстырады [37, 90 б.].

Ал, абстрактілі ойлау – ойлау жүйесінің ең жоғарғы сатысы болса, ассоциативті ойлау халықтың мәдени – тарихи өмірімен тығыз байланысты болады да, мұның негізінде қалыптасқан сөз мағынасы тілден-тілге көшкен сайын түрлене түсіп, көз алдына әр қилы сурет елестетеді. Басқаша айтсақ, тілді қолданушылардың «ұжымдық есін», «мәдениет ескерткішін», «ұлт өмірінің айнасын» танытады [37, 104 б.]. Демек, символдану лингвокреативті ойлау жүйесіне негізделеді де, екіншілік мағынаның тууына себеп болады. Тілдік бірлік мағынасындағы жасырын әрі қосымша ерекше компонент, дүние туралы білім мен белгіленетін заттың эмотивті қабылдануын, семантикадағы субъектілікті байланыстырады әрі ұлттық ойлаудың ассоциациялық ерекшеліктерімен айқындалады.

Алғашында символ «заттық» бейне түрінде немесе кез келген зат, әрекет түрінде белгілі бір рухани не идеялық мазмұнды, яғни адамдық, қоғамдық қарым-қатынастарды, әрекеттерді білдірді. Бұл тәрізді заттық символ сөйлемге енгенде ғана тілдік символға айналады. Демек, тілдік символ заттық символ негізінде пайда болады да, символ образдылығы көмескілене келе, нәтижесінде мағынаға ие сөз тіркесіне немесе сөзге айналады. Алайда, өз бастауын заттық символдардан алмайтын, тілдің өзінде пайда болған сөз-символдар бар. Олар тұрақты тіркестер құрамында келіп, белгілі бір аспектіні немесе құбылысты белгілейді.

Символдың ерекше сипатының бірі – оның мазмұнының жинақтылығы мен мағыналарының теңдігі. Символ сөзінің өзі грек тіліндегі «*symballei*№» құрастыру етістігінен және «*symbolo*№» - тиынның жартысы – екі жақтың бірігуінің және «өзі» мен «өзгені» танудың белгісі деген зат есімнен шыққан. Символ тең дәрежедегі мағыналардың құрауы ретінде көрінеді. Бұл сипат символды аллегориядан, троптың басқа түрлерінен ерекшелейді.

Мағыналық мазмұн құрылымы тұрғысынан алып қарағанда, символ күрделі таңба ретінде сипатталады. Ондағы мағыналар немесе концептілер бір-бірімен қосыла, сыйыса отырып, кешенді түрдегі мазмұнды құрайды. Символдағы тура мағына өзіндік дербестігін сақтайды, абстрактілі символдық мағынамен салыстырғандағы қалпы тең дәрежеде.

Нақты, жеке ұғым мен жалпы, абстрактілі ұғым символдық байланысқа бірін-бірі білдіру үшін түседі. Дерексіз идея нақты мазмұнға абстрактіліні нақты арқылы білдіру үшін жасырынған (закодирован), керісінше де, нақтылы да дерексізге оның идеалды, дерексіз мағынасын көрсету үшін жасырынған.

Абстрактілік пен нақтылық қабылдау мен танымның негізгі нысаналары болып табылады: ойлау нақтыдан дерексізге және дерексізден нақтылыққа қарай болады.

Зерттеушілер сөздің символдық мағынасы туралы төмендегідей ерекшеліктерін топтастырған:

- сөздің қосымша, жанама мағынасы.
- символдық мағына сөздің тура мағынасымен қатар тең дәрежеде өмір сүреді.
- тура мағына нақтылыққа ие болса, символдық мағына абстрактілікке ие.
- символдық мағына адам танымының тереңделуімен, ұлттың мәдени-тарихи өмірімен тығыз байланысты.
- символдық мағына сөздің омонимдік қатарын түзбейді.
- символдық мағына – семантикалық трансформация нәтижесі.
- символдық мағына – мағынадағы ұлттық бояу, ұлттық сипат болып табылады.

Жазушы шығармаларындағы кейіпкерлер өзін қоршаған ортаға өзіндік дүнетаныммен, ұлттық түйсікпен қарап, көңіліне түйіп, модельдендіруге бейім келген. Мұның өзі қоршаған ортамен үндестіктің барлығын көрсетеді.

Символдық мәнге ие сөздердің табиғаты ерекше. Өйткені сөз-символдар танымдық, ұлттық мәдени, фондық мағыналарға ие бола отырып, халықтың дүниені түйсінуімен тығыз байланысты болып келеді. Яғни, атауыш мағынадағы сөз нақтылыққа, даралыққа ие болса, символдық мағынадағы сөз жалпылыққа, біртұтастыққа ие. Осы қасиеті арқылы ол дүниені біртұтастыққа байланыстырып, көз алдына бірбүтін сурет бейнесін елестетеді.

Символдың өзіне тән бір ерекшелігі – оның образдылығы. Көркем шығарма адамның рухани дүниесін қалыптастырып, адамды жан-жақты терең ойлауға, әр түрлі қорытынды шығаруға жетелейді. Адам көркем дүние туындысы негізінде сұлулыққа құштарланып, оған сүйсіне қарайды, ләззат алады. Бұл сезімге бөлену үшін берілген шығарманың негізінен шығудың, басқа зат, құбылыс туралы ойлаудың қажеті жоқ. Демек, көркем образ негізінде өмір шындығы көркемдікпен берілсе, символ негізінде бұдан тыс “екінші шындық” дүниесі – халықтық таным – түсінік танылады. Образ бен символға ортақ нәрсе – тұлға бірлігі, жалпыны жеке арқылы таныту қызметі, белгілі бір мәтін көлемінде танылу сипаты, ғаламды көркемдікпен тану әрекеті.

Қазақ ғалымдары образға анықтама бергенде, төмендегідей тұжырым жасайды: «Образдың қазақшасы көркем бейне. Бұл кеңірек ұғым. Ең қарапайым мағынасында образ – суретті сөз. Әдебиеттегі адам, сөздегі сурет, шығармада өмір шындығын жинақтау, адам мінезін даралау, сайып келгенде, осылардың бәрінің сарқып құяр сағасы біреу, ол – образ [87, 107 б.], «...көркемөнерде, соның ішінде әдеби шығармада жинақталған түрде

суреттелетін өмір құбылысының нақтылы көрініс-қалпы, кейіпкердің көркем ой елегінен өткізіліп, қорытындылап жасалған тұлға-бейнесі» [115, 185 б.]. Орыс зерттеушілерінің, мәселен, Н.Д. Арутюнованың пікірінше: «Образ өзінің нақты мағынасының шегінен шығады, бірақ одан кеңімейді де, жалпылаудан аспайды, символмен салыстырғанда жаңа мазмұнды бейнелейді» [116, 25 б.]. «Символ бүкіл шығарманың идеясын арқалай отырып, өз мазмұнын кеңітеді, бірақ оны (шығарманы) толық дәрежесінде айқындамайды» [116, 25 б.].

Образды белгілі бір шарттар негізінде ғана символ деп тануға болады. А. Фрай поэзиядағы образдың «символдығына» қатысты төмендегідей белгілерді көрсетеді:

- дерексіз символдық мазмұнның мәтінде көрінуі;
- образды нақты түсіну мүмкіншілігінің жоқтығы немесе жеткіліксіздігі;
- образ мифпен, аңызбен, фольклормен ассоциациясын жасырады.

Жиынтық образдың символға айналуын жазушы шығармаларындағы Жантас (жаны тастай адам), Темір (темірдей берік, әділ, шыншыл) атаулар ұғымдарымен астасып, осылардың символы болып табылады. Зерттеуші Ю.Н. Караулов бұларды прецеденттік атаулар деп атаған.

«Тірек сөз дара көркем бейнені шынайы түрде бейнелеуге көмектеседі, ықпал етеді, сонымен қатар автордың, идеясын анықтайды, мазмұнды-фактілі және мазмұнды концептуальды ақпарат береді» [58, 125 б.].

Зерттеуші Г. Әзімжанова: «Тірек сөз фактор құрайтын жүйе ретінде белгілі бір жазушы шығармаларында тұрақты құрылымдық-семантикалық белгілер түзеді және оны табуда синтаксистік деректерге сүйенген абзал» - дейді. [57, 34 бб.].

Зерттеушілер көркем әдебиет стиліндегі, көркем мәтін құрамындағы концептілерді екі қырынан қарастырып келеді:

- танымдық концепт;
- көркем концепт.

Зерттеушілердің пікірінше: «танымдық концепт - жалпы түсінік беру, ұғым беру қызметін атқаратын сөздер тобын құраса, көркем концепт - бейнелі сипат беру қызметін атқаратын сөздер тобы» [59, 78 б.].

Танымдық концепт пен көркем концептің өзара ұқсастықтары мен ерекшеліктерін зерттеушілер былай топтастырады:

- таным концептісіне жалпылық, көркем концептісіне – жекелік сипат тән.

- таным концептісінде сезім, қалау сияқты иррационалдық құбылыстар аз катысады. Көркем концептіде кешенді құбылыс басым, онда ұғым тудыру, түсінік қалыптастыру, сезім, эмоция байқату, еркін бейнелеу әрекеттері араласып жатады.

- таным және көркем концептілердің айырмашылығы ондағы ақиқаттың болуы, болмауы мүмкіндігінде. Таным концептісінде берілген ұғым ақиқатқа негізделеді және логика заңдарына сүйенеді. Ал көркем мәтіннің элементтері

бөтен біреудің логикасына, көркем ассоциативтіліктің шынайы прагматикасына фиксация, жалған ойлау әрекетіне негізделеді. Бірақ көркем концептіде заңдылық пен талап болмайды деп түсінбеу керек. Ондағы заңдылық жеке тұлғаның өз заңы, өз талабына негізделеді [59, 80 б.].

Сонымен қатар зерттеушілер көркем мәтіндегі концептілерді айқындау барысында концептуалдық талдау үшін мынадай үлгіні ұсынады:

- мәтіндегі тірек сөздердің тізбегін қалыптастыру;
- олардың концептілік кеңістікті бейнелеу дәрежесін анықтау (бейне, символ, метафора);
- осы кеңістіктің базалық концептілерін айқындау [59, 80 б.].
- көркем шығармадағы концептілер белгілі бір ситуация төңірегінде қолданылатындықтан, басты назар сол ситуация аясындағы концептінің қызметіне назар аударылуы керек;
- энциклопедиялық және лингвистикалық сөздікке сүйене отырып, ұлттық танымдағы тілдік дүниетаным мен әлемнің тілдік бейнесі тұжырымдарының өзегін анықтау;
- сөздердің түп төркініне үнілу, олардың ерекшеліктерін ескеру [14, 45 б.].

Көркем мәтіннің концептуалдық аясы оны құрайтын тірек мағыналардың ортақ қасиеттерінің бір шеңберге топтасуынан, ортақ семантикалық өріс құруынан көрінеді. Ол өріс көркем мәтін арқылы кейіпкер танымындағы әлемдік бейненің өзегін көрсетеді.

Е.С. Кубрякова көркем мәтіндегі когнитивті-пропозициялық құрылымды (КПК) анықтау үшін концептуалдық мәні бар бір семантикалық өріске камтылған предикатты сөздерден іздеуді ұсынады.

Концептілік жүйе - кейіпкерлер тіліндегі тілдік бірліктер арқылы көрініс тапқан кейіпкерлердің ойы, қиялы, болжамы, өмір, әлем, тіршілік жөніндегі концептуалды тұжырымдары. Концептілік жүйе кез келген ақынның, жазушының, қаламгердің туындыларында болатын тілдік құбылыстар.

Көркем шығармадағы кейіпкерлер тіліндегі концептілерге талдау жасау барысында, ең алдымен, концептуалды жүйенің шартты белгісін құрайтын тіл бірліктері – тезаурусты талдау қажет. Тезаурус дегеніміз: «белгілі бір салаға қатысты бірнеше ұғымның талдануы мен қатысын көрсететін семантикалық сөздік» (Ю.Н. Караулов). Қазақ тіл білімінде зерттеуші Қ. Жаманбаева тезаурусты: «дүниенің тілдік моделі» деп атап, оның қалыптасуындағы уәждік деңгейлерді адамның ішкі жай-күйінің қажеттіліктерімен байланыстырады. Көркем шығармадағы жазушының, қаламгердің танымына сай форма іздеуге қатысты тезаурусты «ізденіс моделі» деп те атайды [44, 6 б.].

Көркем шығармадағы концептілердің табиғатына бару үшін тезаурус түзу арқылы жазушының «тіл әлеміне» енуге болады. Сол «тіл әлемі» арқылы автормен оқырман арасында байланыс түзіледі.

Көркем шығармадағы концептілер жүйесі семантикалық өріс негізінде жасалады. Семантикалық өріс аясынан концептуалды өріс түзіледі.

Көркем шығармадағы концептілерді талдауда ең алғаш олардың өзегін анықтайтын сөзге, яғни өзек семаға назар аударылады. Сол өзек сема арқылы бірте-бірте концептілер тізбегі түзіліп, олардың картасы түзіледі. Р.М. Фрумкин «өзек семаны (ядроны) – лексеманың сөздік мағынасы» деп есептеген болатын.

Арман. Жазушы туындыларындағы «арман» концептісінің концептуалдық талдауы:

- «арман» концептісі балалар танымындағы заттың не құбылыстың бейнелі көріністенуі арқылы суреттеледі:

- арман ұғымының негізгі қасиеті мен белгісі – *«әркімнің қолы жете бермейтін, тек жақсылықтар әкелетін құбылыс».*

- арман - жақсылықтарға қол жеткізуге тырысатын адам танымының жоғарғы дәрежесі.

- «арман» концептісінің бейнелілік сипаты белгілі бір нәрсені көксеуден тұрады.

- Жазушы шығармаларындағы мәңгілік болмыстағы, белгілі бір әлеуметтік кезеңге тән және өмір қиыншылығынан туындаған арман бейнесін сипаттайтын концептілер өрісі «арман» концептісінің прагматикалық сипатын құрайды:

«Арман» - ир. зат. *Көксеген мақсат, тілек, қиял* [60, 333 б.]. Балалар танымындағы «арман» белгілі бір нәрсені, затты көксеуден келіп туындайды. «Арман» - тек қана балалар ұғымында ғана емес, кез келген адамзат баласының табиғатына тән абстрактілі ұғым.

Ал жазушы шығармаларындағы арман сөзінің концептілік жүйесін құрайтын мысалдарға жеке-жеке талдау жасап көрелік.

Мәселен:

◆ Оллаһи мақтанғаным емес, достарым, шындықты айтып отырмын, әттең, *жазушы болсам* деген арман менің көкейіме ерте ұялады.

◆ Ғалиядан кім болғысы келетінін сұраймын. *Дәрігер болсам* дейді. Ал менің арманым - *журналист болу*. Ол аз болса, *жазушы болу*.

◆ Мен дүниедегі данышпанның данышпаны мұғалім екен деген ойға келдім. Өскенде Сағатбайға ұқсап *мұғалім болуды* армандадым. Балаларды аузыма қаратып, мен-дағы неше алуан қызғылықты әңгімелер айтып берсем деймін.

Екінші арманым *дүкенші болу*... Мен дүкеншіні дүниедегі ең бақытты адам деп есептеймін. Ертеден кешке дейін ол аузы босамай кәмпит жеп тұрмайтынына таңырқаймын. Мен болсам, еркімше жер едім. *Дүкенші болуды* армандауына және бір себеп - бүтін, жақсы киіну үшін.

◆ Шіркін-ай, былай болса: *адам әуелі үлкен болып жаралса*. Өміріндегі өзіне тиісті қызмет мамандығын атқарып болғаннан *кейін барып, балаға айналса*.

◆ *Өлген адам мәңгілік өлмейтін болса.* Арада он жыл ма, он бес жыл ма өткенде тіріліп қайта қайтып келсе. Мен онда қайғының түпсіз шыңырауына құламас едім.

◆ Мен Батырқанның баласы болып тұмағаныма өкінетін едім. *Батырқанның баласы болып тұсам зой* - әдемі киім киіп, ақ нан жеймін.

◆ *«Шіркін, тақымыма бір тиер ме едің»* деген *тәтті арман таңдайымды бұрыннан қуырып жүруші еді.*

◆ *Тым құрыса, ыстық су боп, нанды батырып жеуді* арман етеміз.

◆ *Тырнардай қанатым болуын* арман етем.

◆ *Қарным аш, тамақты арман етем.*

◆ *Мен жігерлі, күшті болып өсуді* жасымнан арман етуші едім.

◆ *Жоқшылықтан көз ашпай келе жатқан мен байғұсқа коммунизм өте-мөте ұнайды.* Орнаса, *тезірек орнаса екен* деп арман етем. Коммунизм орнаған күні дүкенге бірінші боп барар едім. Бастан-аяқ түгел жаңа киім алмақшымын. Қалтамды толтыра көмпит сатып алам. Еркімше тойып жеймін. Ешкім алма, жеме дей алмайды. Өйткені коммунизм.

◆ *Үлкейгенде қызыл әскер болу* Рамазан екеуміздің көкейтесті арманымыз. Тек осы үшін *тезірек өссек, мектеп бітірсек* деп арман етеміз.

◆ *Мен әлі оқу бітіріп, ер жетемін, университетке түсем.*

◆ *Он төртке толсам, комсомол болсам* деп арман етпейтін бала жоқ. Мен де соның біреуімін.

◆ *Революцияның көкесі әлі алда!* Ол дүние жүзілік *пролетариат революциясы.* Мен, тым құрыса, *соған қатыссам* деп армандаймын. Осыған іштей дайындалып жүрген адаммын.

◆ *Бойым кішкене болғандықтан менің орным саптың арт жағында.* Бұған қорланам. *Алға таман тұруды арман етем.*

Шығармалардағы арман сөзін құрайтын тірек мағыналарды қолданылу сипаты қарай бірнеше аспектіде қарастырдық:

- *Мәңгілік болмыстағы арман бейнесі.* Бұл аспектіге жататын тірек сөздер жаратылыстан туындайтын қажеттіліктер негізінде пайда болады. Бұлар кез келген қоғамда, кез келген уақытта бала танымының нәтижесінен көрініс беріп отырады. *Мәселен, жазушы болу; дәрігер болу; журналист болу; мұғалім болу; дүкенші болу; адам әуелі үлкен болып жаралу; адамның мәңгілік өлмеуін аңсау; жігерлі, күшті болып өсуі, тезірек өсуі, мектеп бітіру, оқу бітіруі, ер жету, университетке түсу.* Өмір, тіршілік бар жерде осы сынды арманның кез келген баланың көкейінде болатындығы табиғи заңдылық. Ал жазушы осы заңдылықты өз шығармаларындағы «арман» ұғымына негіз болатын концептілік өріс жүйесіне шебер пайдаланған.

- *Белгілі бір кезеңдегі қоғам талаптарынан, мүддесінен туындаған «арман» бейнесі.* Бұл топқа коммунизмді арман ету, *қызыл әскер болу, комсомол болу; пролетариат революциясына қатысу,* т.б. жатады. Бұл аспектіге жататын сөздер жазушы шығармаларының жазылған уақытына байланысты әрі қоғамдағы өзгерістер қажеттілігінен туындайды.

Б. Соқпақбаевтың шығармалары - кеңестік дәуірде жазылған туындылар. Шындығында, сол кезеңде өмір сүрген жас ұрпақтар Беркен, Еркін сияқты коммунизмді көкседі, комсомол қатарына өтуді, қызыл әскер болуды, ерлік жасауды армандады. Бұлардың қолданылу аясы тар, әрі шектеулі болады.

- *Өмір қиыншылығынан, ауыртпалығынан туған арман бейнесі*. Бұлар - көбіне сол ауыртпалықты жеңу, содан құтылуды аңсау негізінде пайда болған тірек мағыналар. Мәселен, *Батырханның баласы болып туылу; тамақты арман ету; ыстық су боп, нанды батырып жеу*, т.б. Жоқшылықтың тауқыметін тартқан бала болмысын сипаттайтын бұл тірек мағыналар шығарма шындығын одан сайын аша түседі. *Батырханның баласы болып туылу* - Беркеннің арманы. Егер ол Батырханның баласы болып туылса, ақ нан жейді, тәуір киінеді. Ал енді *тамақта аңсау, ыстық суды аңсау, сол ыстық суға қатқан қара нанды жібітіп жеу* - Еркін басындағы тауқыметі мол өмірден сыр шертеді. Еркіннің түрмеге түсуі, қиыншылығы мол өмір кешуі баланың осылай армандауына әкеледі.

Қиял. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде қиял сөзіне мынадай анықтама береді: *Қиял - заттар мен құбылыстардың субъективті образдарын қайтадан жаңартып, өңдеп бейнелеуде көрінетін тек адамға ғана тән психикалық процесс* [61, 258 б.]. Жазушы шығармаларында қиял арман концептісінің синонимиялық бөлігін құрайтын микрожүйе. Қиял микрожүйесінің синтагмалық сипатын *ұшқыр қиял, тұғырында тоқырап қала алмау, қанатын қағып-қағып жіберу, дауылпаздай шарқ ұру, самғап ұшу*, т.б. күрделі тіркесті сөздер құрайды. Бұл аталған сөздердің контекстік мәніне үнілсек:

◆ Еһ, шіркін, *ұшқыр қиял* адамға не істетпейді!?

◆ Жұпар атқан кең жазықтың төсінде жұмсақ қара жолмен жүрдек машина барынша зырлап келе жатқанда, *ұшқыр қиял* шіркін де *тұғырында тоқырап қала алмайды-ау. Қанатын қағып-қағып жіберіп, дауылпаздай шарқ ұрып*, ол да *самғап ұшады*.

Келтірілген мысалдардан аңғарғанымыз, жазушы қиялдың өзіндік жаңа образдар, жаңа бейнелер жасаудағы тереңнен топшылайтын ой көзі бола алатын қызметін пайдаланған.

Бала танымындағы қиял бейнесі құс келбетінде суреттеледі. Балалар үшін қиял қанатын қағып-қағып жіберіп, дауылпаздай шарқ ұратын, самғап ұшатын үлкен құс. Баланың пәк, таза көңілінен туған қиялдар ешкімге тәуелді болмайды. Кейіпкер санасындағы қиял концептісінің мазмұнын осы сияқты күрделі тіркесті сөздер құрайды.

Талант. *Табиғи дарын, ерекше қабілет* [62, 559 б.]. Қаламгер шығармаларында да талант концептісін құрайтын тірек мағыналар талант сөзінің осы анықтамасы шеңберінде шоғырланады.

Мәселен:

◆ Талант деген адамға *туа бітетін нәрсе*. Мен оны ешкімнен сұрап немесе ұрлап алған жоқпын ғой.

◆ Талант деген түбінде *жарып шықпай қоймайды*.

Бала ұғымында талант тегінен пайда болатын құбылыс. Адамның арғы аталарынан, тегінен келе жатқан бұл ерекше қасиеттің түбінде бір жарқ етіп көрінері анық.

Шабыт. Қандай да бір істі орындау кезіндегі адам көңілінің көтеріліп, белгілі бір мақсатқа беріліп тұрған ынта-жігері, құлшыныс күйі [63, 81 б.]. Шабыт сөзінің концептілік өрісін шығармада *қаламның ұшында жүру, үміт ұшқынын тастау, жер танабын қуырған тарлан бозша бауырым еркін жазылып, нағыз бабына түсе бастау* сияқты күрделі сөздер тобы құрайды.

◆ Жалпы, үлкен ақындар өлеңді тек шабыты келгенде ғана жазатын көрінеді ғой. Ал менің шабытым қашанда *қаламымның ұшында жүретін* секілді.

◆ Менің бір риза болатыным - өлең жіберген жердің қай-қайсысынан да жауап келеді. «Жалпы алғанда, ақындық қабілетің бар көрінеді. Бірақ әлі болса көп ізденіп, көп оқып, үйренуің керек» деген тәрізді *үміт ұшқынын тастай* жазған жылы жауап алсам, төбем көкке екі елі жетпей қалады.

◆ Мақтау сөздер *шабытымды* одан бетер *тасытты*. *Жер танабын қуырған тарлан бозша бауырым еркін жазылып, нағыз бабыма түсе бастағандаймын*.

Жазушы бала танымындағы қиял бейнесін алып құсқа баласа, шабыт концептісіне арғымақты, тұлпарды негіз етеді. Қазақ ұғымында екеуіде киелі. Жер танабын қуырған тарлан бозша бауырының еркін жазылуы шындығында шабыттың бейнелік сипатын айқын суреттейді. Нағыз бабына түсу құбылысыда тұлпарға тән қасиет. Жазушы шабыт концептісін сипаттайтын сөздерді беруде тұлпардың іс-әрекеттерімен салыстырып, әсерлі суреттейді. Жазушы болуды көксеген баланың шабыты қаламының ұшында жүруі заңды құбылыс. Үміт ұшқынының көрінуі бала шабытын одан әрі шыңдай түседі.

Жазушы тәртіптілік пен тәртіпсіз қылықтарды үнемі қатар алып салыстыра суреттеу арқылы «тәртіптілік» пен «тәртіпсіздік» концептілерін құрайтын тірек мағыналардың жасалуын қамтамасыз еткен.

Тәртіптілік. *Тәртіпті болушылық, үлгілілік, өнегелілік* [64, 73 б.].

◆ Ешкіммен *қақ-соғы жоқ, жұмысына тыңғылықты*. Ешкімнің *ала жібін аттамайды, бейсауыт жүрмейді*. *Үлкенді аға, кішіні іні деп тұрады*.

◆ *Қоңыр жүріп, қоңыр тұратын, оқудан ештемені білмейтін* осы Сәрсекбек енді, міне аяқ астынан құбылып шыға келіпті.

◆ Ол - ақылды, *тәрбиелі адам*. Ауылдың үлкен-кішісінің бәрі де бірдей алдынан *қия басып өтпей, хан көтеріп, құрметтеп тұратыны* да сол мінезінен емес пе.

◆ Тәртіп деп осыны айт. *Құдды әскер тәрізді*.

◆ Басқалардан *бір бөлек, томаға-тұйық жүру*.

Жазушы шығармаларындағы тәртіптілік концептілік өрісіне *қақ-соғы жоқ болу, жұмысына тыңғылықты болу, ала жіп аттамау, бейсауыт*

жүрмеу, үлкенді аға, кішіні іні деп тұру, алдынан қия басып өтпеу, хан көтеріп, құрметтеп тұру, құдды әскер тәрізді болу, бір бөлек жүру, томаға-тұйық жүру, қоңыр жүріп, қоңыр тұру сынды сөз тіркестері құрайды. Жазушы шығармаларындағы тәртіптілік концептісін құрайтын сөздердің астарында ұлттық танымды сипаттайтын ұғымдарды аңғаруға болады.

«Үлкенді аға, кішіні іні деп тұру, алдынан қия басып өтпеу, хан көтеріп құрметтеп тұру, ала жіп аттамау, қоңыр жүріп қоңыр тұру» тіркестері қазақ болмысына тән ерекшеліктерді сипаттайды.

Құдды әскер тәрізді болу тіркесі сценарийлік құрылымға негізделген. Тәртіптіліктің әр түрлі деңгейлік сипаттары бір ғана фрейм төңірегіне шоғырланған. Мұндағы бір ерекшелік қазақ ұлтының болмысындағы қоңыр сөзінің сипаты ерекше назар аударады. Қазақ баласының ұғымында қоңыр түс – жағымды істі, әділдіктің, біртоғалықтың көрсеткіші болып табылады. Қоңыр сөзінің символдық ерекшелігі бала танымындағы тәртіптілік концептісін жасауға негіз болған.

Оқудан ештеңені білмеу тіркесі де тәртіпті, үлгілі оқушының іс-әрекетіне қатысты айтылған.

Тәртіпсіздік. *Тәртібі жоқтық, бетімен кеткендік, жүргенсіздік, тентектік* [65, 73 б.]. Бұл сөз маңына шоғырланатын концептілік өріс *тәртіптілік* сөзіне қарама-қарсы мәнде жұмсалып, антонимдік сипатта болады.

Мәселен:

◆ Уһ, осы бір *сұғанақ, тәртіпсіз еркектерді* ме...

◆ *Жаман әдет жұқпалы* деген сөз рас. Ол түгіл, ана балаларға еліктеп, бізде, *тұздықтап сөйлейтінді шығардық.*

Яғни бұл сөздің концептілік жүйесін былай құруға болады: *сұғанақтық, жаман әдет, тұздықтап сөйлеу.*

Сұғанақтық, жаман әдет, тұздықтап сөйлеу концептілері шығармада «тәртіпсіздік» концептілерінің семантикалық өрісін құрайды.

Бала ұғымында сұғанақтық жасау тәртіпсіздіктің бастауы болып саналады. Сонымен қатар тәртіпсіз іс-әрекеттер жаман әдеттің адам бойында белең алуынан деп түсіндіріледі. Сондықтан Қожа өзін тәртіпті, ұқыпты бала ретінде көрінуі үшін жаман әдеттерден сақ жүргенін қалайды, әрі оқырманьына «жаман әдет жұқпалы» сөзімен ескертеді.

«Тұздықтап сөйлеу» тіркесі авторлық қолданысқа тән концептуалды метафора. Әдетте «*тұздықтау*» сөзі жағымды мағынада қолданылады. Ал автор шығармасында бұл сөздің антонимдік мағынасын қолданады.

Қулық. Адамның белгілі бір істі орындау кезіндегі әр қилы әрекеті.

◆ *Жантас біреуді біреуге атыстырып, от тастап жүретін қу.*

◆ «Балам» деген мынау ресми үні «үлкендердің сөзіне *тыңшылық* *істемек болған* бұл *сасық қулығыңды* таста» деп, жекіргенмен бірдей еді.

◆ Кенет менің басыма бір қулық әдіс сап ете қалды. Бұлт беріп, үстіне қона кеттім.

◆ Қолмен істеген нәрсесін мойынмен көтеруге жарамау - ер адам үшін неткен пасықтық. Мен Сұлтанның мұншалық жаны тәтті жарғанат екенін біле қойған жоқ едім. Жантастың пасық қулығына жем бола қоятын адам Анфиса Михайловна емес.

◆ Ілияс сұңғақ бойлы, танауы жалпиған, момындау сары бала. *Іш қатпары аз*, пәлендей қулық-сұмдық бүкпесі болмайды.

Шығармадағы *біреуді біреуге атыстырып, от тастап жүру, бұлт беріп, үстіне қона кету, тыңшылық істемек болу, пасық қулық, сасық қулық, жаны тәтті жарғанат, іш қатпары аз, пәлендей қулық-сұмдық бүкпесі болмау* тіркестері бала қылығына тән қулық әрекеттерді сипаттайды. Қулықтың іске асу ерекшеліктеріне байланысты автор *пасық қулық, сасық қулық* сынды эпитетті сөздерді де жиі қолданады. *Біреуді біреуге атыстырып, от тастап жүру* қулық табиғатына тән дәстүрлі тіркесті сөз. *Бұлт беріп, үстіне қона кету* - іс-қимылдағы қулық. Әдетте тілде *бұлт беру* тіркесі көбіне адамның әрбір іс-әрекеттеріне қатысты айтылады. Ал автор бұл сөзді, керісінше қулық сөзінің іс-әрекеттегі сипатын ашу мақсатында қолданады. *Тыңшылық істемек болу* тіркесі де авторлық қолданыстағы сөз оралымдары болып табылады. *Тыңшылық* сөзі белгілі бір іс-әрекетке қатысты қолданылса, авторлық қолданыстағы бұл тіркес сөзге тыңшылық істеу, қулық жасау мағынасында жұмсалады. *Жаны тәтті жарғанат* таза метафоралы тіркес. Автор бұл тіркесті күрделі сөзді қу адам мағынасында қолданып отыр. Ал *іш қатпары аз, пәлендей қулық-сұмдық бүкпесі болмау* күрделі сөздері керісінше қулық-сұмдыққа бармайтын адамның іс-әрекетіне байланысты айтылып, алдыңғы тірек мағыналы сөздерге антонимдік мәнде жұмсалады.

Өмір. Өмір сөзі қазақ тіліне араб тілінен енген сөз. Философиялық тұрғыдан алғанда - адамға берілген белгілі бір уақыт мөлшері. Ал екінші мағынасы - адамның жасы, ғұмыры. Басқа мәдениеттердегі өмір концептісінің қолданылу аясына тоқталсақ, орыстарда батыс еуропа мәдениеттерінде циклдік, сызықты символикалық бейнелер арқала көрініс табады. Ал қазақ ұғымында өмір он екі жыл сайын адам ғұмырының белгілі бір уақыт аралығынан өтетіндігімен сипатталады. Өмір ұғымының себебі мен нәтижесі предикатта байқалып, концептінің көп компоненттік қасиетін танытады.

Мәселен:

◆ Қанша адам өмірге жаңадан келіп қосылды.

◆ Әжем менің қызық адам. *Тұрмыстың қарапайым қағидасына* бұдан жүйрік кісі осы ауылда, сірә, табыла қояр ма екен.

◆ Өзінің тырнақ алды прозалық туындысын шағын повесть түрінде бастап отырғанын автор бір де бір минутке есінен шығармайды. Сондықтан

да ол әр адамның басынан күнде кешетін тұрмыстың ұсақ-түйек құбылыстарына онша жүгіне бермейді.

◆ Тағдырының немен тынарына көзі жетпей жегідей жеген күйзеліс минуттар...

◆ Қаладағы өмір қайнаған қазан тәрізді.

◆ Күндіз-түні жүрек дүрсілі бір тоқтамайтын өмірлі қала.

◆ Заң-тәртіптің қайнаған қазанынан шыңдалып, пісіп шыққан адамға, тәйірі, бұл бөгет болып па?

Туындыларда «өмір» концептісі өмірге жаңадан келіп қосылу (өмірге келу), тұрмыстың қарапайым қағидасы, күнде кешетін тұрмыстың ұсақ-түйек құбылыстары (күнделікті үйреншікті тіршілік), қайнаған қазан, жүрек дүрсілі бір тоқтамайтын өмірлі қала (өмірдің тоқтаусыздығы), заң-тәртіптің қайнаған қазанынан шыңдалу (өмірлік ережеге бағыну) тәрізді бейнелі тіркестер арқылы жасалған. Олар балалар танымындағы өмір бейнесін суреттейді. Жазушы шығармаларындағы өмір концептісіне талдау жасау барысында оның лексика-семантикалық тобындағы «дүние» (мәңгілік мекен, күнаһар дүние), «тағдыр» (мейірімсіз тағдыр, қатал тағдыр), «той» (мейрам күндер, флот күні, қастерлі күндер, ұлы дүрмек), «тоқшылық» (көбеңдену, қорабаланып қалу, қарын жағы тоғаю) лексикаларын да сараптау қажеттігі туады. Өмір макрожүйедегі концепт болса, «дүние», «тағдыр», «той», «тоқшылық» концептілері - микрожүйедегі тірек мағыналар.

Тағдыр. Мейірімсіз тағдыр, қатал тағдыр, қайғының қара суығында бүрсеңдету бейнелі тіркестері тағдыр концептісінің микроәлемдік жүйесін құрайды.

◆ Мейірімсіз тағдыр қасымдағы жалғыз серігімді де көп көріп бөліп әкетті.

◆ Осы бір тәуліктің ішінде қаншама бақытты кеудеде қуаныштың оты маздап жанбады, қатал тағдыр қаншама басы жұмыр пендесін қайғының қара суығында бүрсеңдетпеді.

Бала танымында тағдыр сөзі үнемі мейірімсіз, қатал сөздерімен тіркесіп жұмсалады. Бала үшін тағдыр жағымсыз ұғым. Ол адам баласын қайғының қара суығына бүрсеңдететін құбылыс ретінде саналады. Сондықтан жазушының Қожа, Беркен, Еркін сияқты кейіпкерлері тағдырға өзге көзқараспен қарайды. Тағдыр адам баласын үнемі жағымсыз жағдайларды әкелетін құбылыс ретінде түсініледі.

Дүние. Дүние-фәнидің тұрлаусыздығы о дүние, мәңгілік мекен, күнаһар дүние тіркестерімен берілген.

Қанша адам оларға орын босатып, о дүниедегі мәңгілік мекендеріне сапар шекті.

Осы бір тәуліктің, яғни жиырма төрт сағаттың ішінде мынау ығы-жығы күнаһар дүниеде кімнің басынан не көшіп үлгермеді дейсің.

Баланың ой-танымындағы дүние ұғымына діни түсініктің де әсерінің барлығын көруге болады. Балалар үшін о дүние – мәңгілік мекен. Бұл

дүниені де балалар ығы-жығы күнәһар дүние есебінде санайды. Себебі тауқыметі мол тіршілік Қожаны, Еркінді әкесінен, Беркенді анасынан айырады. Олардың ұғымында әкелері мен аналары мәңгілік мекенге аттанған. Әкелері мен анасынан айырған бұл дүниені олар күнәһар есебінде санайды.

Той. Адамзат баласының жақсылығына, қуанышына арналып жасалынады. Той концептісін құрайтын тірек мағыналар Б. Соқпақбаев шығармаларында өзіндік ерекшеліктерімен де көзге түседі. Той концептісін құрайтын тірек мағыналарды біз көбіне «Өлгендер қайтып келмейдің романынан кездестіре алдық. Мәселен, *мейрам күндер, қыз ұзату, бала туу, жоспар артығымен орындалу, шет елден мықты біреу келе қалу, шетелге мықты біреу бара қалу, артиллерияшылар күні, флот күні, ұшқыштар күні, металшылар күні, құрылысшылар күні, физкультурашылар күні, шахтерлер күні қастерлі күндер, ұлы дүрмек.* Қарап отырсақ, осы жүйеге негізделген тірек мағыналар қазақ өміріндегі, тұрмыс-тіршілігіндегі тойдың сипатын жан-жақты аша түседі, талдап-таразылап береді.

◆ *Мейрам күндері* - той; *біреу қыз ұзатса* - той; *бала туса* - той; *жоспар артығымен орындалса* - той; *шет елден мықты біреу келе қалса* - той; *шетелге мықты біреу бара қалса* - той; *артиллерияшылар күні, флот күні, ұшқыштар күні, металшылар күні, құрылысшылар күні, физкультурашылар күні, шахтерлер күні* - тағы басқа аты аталмаған толып жатқан *қастерлі күндердің бәрінде* - той.

... Іргелес екі ауданның қара құрым малшылары түгел бас қосқан *ұлы дүрмектің* нағыз қызған шағы еді.

Тоқшылық. Тоқшылық концептісін шығармадағы *мықтап бір жырғау, үрген доптай тырсиган тоқ қарын, торсықтың рақатын көру, көбеңдену, қорабаланып қалу, қарын жағы тоғаяу* тіркестері құрайды.

◆ Соларға өлең жіберем деп, конверт, марка сатып алып, қанша ақшам сарып болды десенші. Одан да соның бәрін жиып, конфет алып жесем ғой, *мықтап бір жырғамас па едім.*

◆ Ышқыр мен екі аралықтан *үрген доптай тырсиган тоқ қарынның* бір шеті жылтырап көрінеді.

◆ Екі жұмыс бірден бітіп жатады: анасы кино көрсе, баласы *торсықтың рақатын көреді.*

◆ Бір қонып, кір-қоңымызды жуып, аунап-қунап, Қарасазға *көбеңденіп* қайтып келеміз.

◆ Киім-кешегіміз бүтінделіп, *дастарханымыз қорабаланып қалды.*

◆ *Қарын жағы тоғайды, мейлінше тоғайды.*

Қаламгер туындыларында «өмір» макрожүйесіне енетін екінші бір микрожүйелі концептілер – «соғыс» (қанды көз тажал, аждаһа), «аштық» (құрсақтары қабысу, қармаққа шаншар ет қалмау, көзі өлген балықтың көзіндей нұрсыз) концептілері. Олар алғашқы тірек мағыналарға қарама-қарсы мәнде жұмсалып, антонимдік сипатта қолданысқа түседі.

Соғыс. Мемлекеттердің және бір-біріне қайшы таптардың арасындағы болатын қарулы күрес, ұрыс [66, 310 б.].

◆ Жау тырнағы бірер айдың ішінде еліміздің қоң етіне батып-ақ кетті. Қанды көз тажал бұл күнде жалақтап Москва мен Кавказға төніп келеді.

◆ Соғыс аждаһада тойым жоқ.

◆ Қайғының қара шоқпарына мертігіп, шұрқан болып жатқан үйлер.

◆ Соғысқа бір қолын садақа етіп берген де, шыбын жанын аман алып қалған.

◆ Оқта-текте ана үй, мына үйге сумаң етіп қара қағаз келіп қалады, сонда ғана төбелеріне жай түскендей шұрқан болып жатады.

Мәтіндердегі жау тырнағы, қанды көз тажал, аждаһа, қайғының қара шоқпарына мертігіп, шұрқан болып жатқан үйлер, бір қолын садақа етіп беріп, шыбын жанын аман алып қалу, сумаң етіп қара қағаз келу күрделі метафоралар соғыс кезіндегі ауыл өмірінің тұрмыс-тіршілігін сипаттап, соғыс шындығын нақты бейнелі тіркестер аясында суреттеген.

Аштық. Тамақ ішпегендіктен болатын организмдегі күй, жағдай; тоқ еместік [67, 517 б.]. Шығармадағы құрсақтары қабысу, қоңыр төбел, қармаққа шаншар ет қалмау (азу, жүдеу мағынасында), көзі өлген малдың көзіндегі нұрсыз сөздері аштық концептісінің микроәлемдік жүйесін құрайды.

◆ Бірден-бір асыраушысын әкетсен соң, құрсақтары қабысып, күйлері нашарлай бастады.

◆ Сәрсебек ағайым бар кездегідей емес, Тұйықтағы біздің үйдің халі де қоңыр төбел.

◆ Қармаққа шаншар ет қалмаған. Бет жүзіне тіке қарау бір түрлі қорқынышты, көзі өлген малдың көзіндегі нұрсыз.

Балалар танымын сипаттайтын ендігі бір тірек мағыналы сөздердің шоғыры шығармадағы қуаныш, өкініш концептілерінің жасалуына негіз болады.

Қуаныш. Бір нәрсеге қуану сезімі, шаттық, көңілділік [68, 387 б.]. Жазушы шығармаларында «қуаныш» концептісін сипаттайтын тірек мағыналар өрісін қуанышын қоярға жер таппай қалбалақтау, ұшып жүру, көзінде қуаныш ұшқыны тірілу, өлшеусіз бақытқа кенелу, іші жылып қоя беру, табанының астынан жарқ ете қалу, қуаныштан құлағы шуылдап қоя беру сияқты семантикалық өрістегі сөздер жатады.

◆ Қуанышын қоярға жер таппай қалбалақтап, ұшып жүр.

◆ Ақшаның сиқыр күші Дәулеттің шырайын күрт өзгертті. Енді оның көзінде қуаныш ұшқыны тіріліп бізге үйірсектеп қарай бастады.

◆ Жанардың төбесін бір көргенім өлшеусіз бақытқа кенелгенмен бара-бар болды.

◆ Ішім бірдеңені сезгендей жылып қоя берді.

◆ Үркердей боп шоғырланған фермалы ауыл бір кезде табанымның астынан жарқ ете қалды.

◆ - Мақұл! - деді Сәрсембек. *Қуаныштан құлағы шуылдап қоя бергендей болды.*

Қуаныш концептісіндегі өзек мағына адамның (шығарма барысы бойынша баланың) белгілі бір нәрсеге қуану сезімі айналасына шоғырланады. Мұнда бала танымындағы қуаныш туралы түсінікті байқауға болады.

Бұл концептіде *қуанышын қоярға жер таппау, іші жылып қоя беру, табанымның астынан жарқ ете қалу, қуаныштан құлағы шуылдап қоя беру* фреймдер арқылы сипатталады.

«Қуаныш» сөзінің бағалауыштық қасиетін сипаттайтын тілдік бірлік - *өлшеусіз бақытқа кенелу.*

Өкініш. *Белгілі бір сәтсіздікке байланысты туған реніш* [69, 534 б.]. Өкініш концептісін құрайтын тілдік бірліктер *қуаныш* сөзіне қарама-қарсы мәндегі бейнелі сөздердің жиынтығынан тұрады, бала көңіліндегі белгілі бір сәтсіздіктен, реніштен, көңілі толмағандықтан туатын сөздер шоғыры.

Қашып құтыла алмау, мойнына іліп жүре беру тіркестері өкініш сөзінің бейнелі сипатын аңғартса, *маңдайға шапталып қалу, өсе алмай қор болу, туа алмай қор болу* сияқты тіркестер - ауыспалы мағынадағы метафоралы тіркестер.

Аталған тілдік бірліктердің контекстік мәнін түсіну үшін шығармалардан алынған үзінділерге назар салып көрелік:

◆ Міне, сол күннен, сол мезеттен бастап, әлгі ат сенімен бірге туғандай *маңдайыңа шапталған да қалған.* Енді одан көзің тіріде *қашып құтыла алмайсың.* Ұнатпасаң да, *мойныңа іліп жүре бересің.*

◆ Бұрынғы өткен соғыстардың тұсында *тумай қор болсам,* ендігі соғыстардың тұсында *өсе алмай қор болып жүрмін.*

Ұят. «Ұят» концептісін құрайтын тілдік бірліктер көркем шығармада авторлық қолданысқа тән әсерлі, бейнелі, нағыз балалардың болмысындағы қылықты суреттейтін образды бейнелердің жиынтығынан тұрады. «Ұят» сөзінің концептілік өрісі мынадай: *ұятты қымтау, білмегенсіп жату, бүйірінің түп жағы қып ете қалу, масқараға душаралану, кірмегені қара жер болу, ұрыдай сусып келу, жүзі өрт болып жанып кете жаздау.*

◆ - Мен мұны бес сом екен десем, он сом екен ғой, - деп *ұятымды қымтап,* мен де білмегенсіп жатырмын.

◆ «Қысқы кешті» жаттап келмек түгілі, мен ондай тапсырма берілгенін ұмытып та кеткен екем. Есіме мұғалім айтқанда ғана түсіп, *бүйірімнің түп жағы қып ете қалды.*

◆ Абиыр болғанда, шаршы топтың алдында жалғыз ұлының қандай *масқараға душараланғанын* ол көре қойған жоқ. *Кірмегенім қара жер,* өзім өз болғалы еңсем мұндай түсіп көрмеген шығар. Той-думан жайына қалды, *ұрыдай сусып* келіп атыма міндім де, Сұлтанның соңынан тартып отырдым.

◆ Түрмеден келе жатырмын деп, арып-ашып сансырап қалай барам дегенде, *жүзім өрт болып жанып кете жаздайды.*

Сезім. *Сыртқы дүние мен құбылыстардың адамға әсер еткен әрекетіне байланысты болатын психологиялық процесс [70, 245 б.].* Жазушы шығармасындағы «сезім» концептісі макрожүйеде беріледі. «Сезім» концептісінің концептуалдық өрісі мынадай *бойды тәтті бәр сезім жайлайды; ала көңілденіп, тынышы кетіп тұру; жүрегінің бір тал нәзік қыл тамырын ауырта жұлып алу, суырып алып кету; өзегін нұрлы сезім жарып өту, сағыныш сезімінің тасқындап құйылған түріне айналу* секілді синтагмалық байланыс түзетін сөздер, сөз тіркестері, сөйлем үлгілері арқылы тізбек немесе концептілік өрісті құрайды.

Көркем шығармадан осы өріске байланысты мысалдар келтіре кетсек:

◆ Дүниеде өзге әйел құрып қалғандай, Қаратайдың *есек дәме көңілі* менің Миллат мамама ауатын тәрізді.

◆ *Бойымды тәтті бәр сезім жайлайды* да, сол күйде қимылдамастан тұрып қаламын.

◆ Мен кейде сұрақ қоям өзіме өзім: «Жанарды неге ойлай берем? Оны көрмесем *ала көңілденіп, тынышым кетіп тұратыны* несі?»

◆ *Жүрегімнің бір тал нәзік қыл тамырын* ол өзімен бірге *ауырта жұлып, суырып алып* кетіп барады.

◆ *Өзегімді нұрлы сезім жарып өтіп, қолтағымна қанат біткендей болды,* кашаға пәрменіммен секіріп шықтым да ар жағына топ ете түстім.

◆ Әлде көптен қолыма қалам ұстамағандықтан кеудем жырға толып кеткен бе, әлде Жанарға деген *сағыныш сезімінің тасқындап құйылған түрі* осы болды ма, шүпілдеген екі бет өлеңді тапжылмастан ешбір қиналыссыз жазып тастадым.

◆ Нұрәлінің сәнденуі де, жасара бастауы да кездейсоқ тегін құбылыс емес. *Кәрі көңілі кеулеп, есірік-желік кіре бастаған.*

Қызғаныш. Адам жанын әрекетке итермелейтін терең күштердің бірі - қызғаныш. Жан күйлерінің күші оның сипатын анықтайды: *көздерімен ішіп-жеу, сілейіп тұру, бір отты құйын көтерілгендей болу, кеудесі отқа толу, қызғаныш оты.*

Мәселен:

◆ *Ғалия екеумізді көздерімен ішіп-жеп барады.*

◆ *Не істерімді білмей, сілейіп тұрдым* да қалдым, *Ішімде әлдеқандай бір отты құйын көтерілгендей болды.*

◆ *Кеудем отқа толып барады - қызғаныш оты.*

Б. Соқпақбаев - психолог. Ол - бала жанын терең зерттеген қаламгер. Дарынды жазушының қаламынан туған қай-қай шығармаларында да өмірдің карама-қайшылықтары, адам жанының қалтарыс-бұлтарыстары сол дәуірдің психологиялық хал-күйі шынайы суреттеледі. Қаламгердің шебер психолог екендігіне өз шығармаларындағы балалардың психологиялық күйлерін суреттеген бейнелі образдары мен тілдік бірліктері дәлел бола алады.

Түсіндірме сөздікте көңіл-күй, сезім күйі атауларына түсініктемелер ішкі жан дүние болмысын дәл таныта алмайды. Бұл, бір жағынан, дұрыс та.

Себебі жан күйі атауының ішкі мәні жеке тұлға тұрғысынан келгенде ғана ашылады. Жазушы шығармаларындағы психологиялық күйді контекстік мағынасы арқылы талдай түссек:

◆ Аты мәлім ақынның бірі өткен күзде «Саған өлеңмен бас қатыруға әлі ерте сияқты. Өлеңдеріңнен өзіндік ештеңе таба алмадым» деп жазыпты. Бұл мен үшін *төбемнен тас құлағанмен тең болды*.

◆ Бұл сөз маған *алты өрім қамшымен жоталата тартып жібергендей әсер етті*.

◆ *Шоқ басқан күшіктей қаңсылап*, дөңгеледім де қалдым.

◆ Мен оның аузынан осындай сөз естимін деп ойлап па едім. *Төбемнен ыстық су құйып жібергендей жидіп түстім*.

◆ Менің *өзегіме шыжылдап қайнап тұрған ыстық майды қотарып құйып жібергендей болды. Арқа-басым шымырлап, терлеп кетті*.

◆ Мамам жауап қатпады. Мен жақындай түсіп, оның уысында көзіне басып алған қол орамалы бар екенін көрдім. *Жүрегімді біреу ұстарамен тіліп жібергендей болды*.

◆ Соңғы сөз менің *жүрегімді қақ айырып, тіліп түскендей болды*.

◆ *Төбемнен бақанмен салып жібергендей болдым*.

◆ Туфлиінің тұмсығы өлген балық тәрізденіп ырсиып аузын ашып тұрғанын көрді. *Жүрегінен зу етіп, аяз жүгіріп өтті*.

◆ Асанның әлгі айтқан «Мен сенімен айтылған жерде кездесем» деген сөзі *өңешіме сүйек болып кептеліп тұрған да қалған*.

Жалпы адамзат бойындағы психологиялық күйдің болмысы белгілі бір үлгілер шеңберінде айқындалады. Көңіл күйлері әлдебір ішкі заңдылықтар бойынша үлгі ішінде сұрыпталады. Сондықтан да біз шығармалардағы психологиялық күйді сипаттайтын тірек мағыналардың макро және микрожүйе тұрғысынан қарастыруға тырыстық. Аталған тілдік бірліктерді макрожүйедегі бірліктерге жатқыздық. Психологиялық күйдің микрожүйесіндегі концептілікті өріс былайша топтастырдық: «*қорқыныш*», «*үрейлену*», «*қобалжу*», «*сезіктену*», «*ашулану*». Енді осылардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталсақ.

Қорқыныш. Суық образ «қорқыныш» концептісі негізінде пайда болады. «Қорқыныш» концептісіне жататын тілдік бірліктердің барлығы суықтық сипатта болады. Мәселен, жазушы шығармаларындағы *арқасынан тасбақа сырғанап өткендей болу; дір ете қалу; төбеден шатыр етіп, жай түскендей болу; маңдайынан бұрқ етіп суық тері шығып кету* сияқты күрделі сөздердің тіркесі бала болмысындағы қорқыныштан туған күйді, суық образ бейнесін ұтқыр бейнелеу арқылы көркем образ жасайды.

◆ - Мойныңды үзіп жіберейін бе! Баламды алдап, қымызымды рәсуа етіп ішкендеріңмен қоймай, қаракөлімді неге ұрлайсындар? *Арқамнан тасбақа сырғанап өткендей, дір ете қалдым*.

◆ *Төбемнен шатыр етіп, жай түскендей болды. Не істерімді білмей меңіреу халде орнымман сүйретіліп түрегеле бердім. Маңдайымнан бұрқ етіп суық терім шығып кетті.*

Қорқыныш күйінен туған сөздер бала танымында белгілі бір табиғат құбылыстарымен салыстырылып берілген.

Үрейлену. *Төбеден тас құлауын күткендей үрейлі халде болу, ішті үрей кернеу, берекесі қашу сияқты күрделі сөздер тобы микрожүйедегі «үрейлену» концептісінің өрісін құрайды.*

◆ Бір ойым осылайша Жантасты табалап, жетісіп жатса, екінші ойым *төбемнен тас құлауын күткендей үрейлі халде.*

Дәл бір қылмыс істеуге әзірленген адамша *ішімді үрей кернеп*, өз-өзімнен *берекем қашады.*

Қобалжу. Адам жанына экстралингвистикалық факторлардың әсер етуі арқылы адам бойында қобалжу күйі пайда болады. Бала болмысындағы қобалжу күйлері *жүрегі кеудесіне сыймайды, апай-топай; жүрек шіркін еріп, балқып, бірдеңе болу* сынды бейнелі сөздер негізінде көрініс табады.

◆ *Жүрегім кеудеме сыймайды, апай-топай.*

◆ *Жүрек шіркін еріп, балқып, бірдеңе болып барады.*

Ашулану - *экстралингвистикалық факторлардың әсер етуінен адам күйінің өзгеруі.* «Ашулану» концептісін құрайтын синтагмалық байланыстағы күрделі сөздер тіркесі авторлық қолданыстағы атрибуттық сипатпен ерекшеленеді. Шығармада автор адамдардың ашулану кезіндегі күйін әртүрлі бейнелі тіркестер жасау арқылы сомдаған. Мәселен:

◆ *Ашудан бомба болып жарылуға дайынмын.*

◆ *Ахметовтың өңі күлгін тартып, бұзылып кетіпті.*

◆ *Бұл сөзді естігенше, жерге батып жоғалғаным артық.*

◆ *Сосын қаһар төгіп, ашуға кеттім.*

◆ *Кербездің көздері шақшиып кетті, етіне от түскендей күйіп-пісіп...*

◆ *Ішімдегі бомбам бұрқ етіп жарылды.*

Мұндағы *бомба болып жарылу, өңі күлгін тартып, бұзылып кету жерге батып жоғалу, қаһар төгіп, ашуға кету, көздері шақшиып кету, етіне от түскендей күйіп-пісу...* ашулану концептісін құрайтын тірек мағыналар шоғыры болып табылады.

Жалпы тірек мағыналар белгілі бір сөйлем аясында келіп, белгілі бір мағынаға ие бола алады. Сондықтан олардың толық семантикалық ерекшеліктері мәтін шеңберіне тәуелді болады. Мәтінді сөйлемдер құрайды. Әлемнің тілдік бейнесін құрайтын тірек мағыналарды айқындауда синтаксистік конструкциялардың атқаратын қызметі орасан. Тірек мағыналардың мәтінішілік қызметін анықтау, мағыналық қырларын ашу мәтін лингвистикасы мен когнитивтік лингвистиканың аспектісіне жатады, сол ғылымдардың аясында қарастырылады. Қорыта келгендегі айтарымыз, көркем шығармадағы концепт (тірек мағына) – жазушының әлем, қоршаған орта туралы білімін танытады. Жеке тұлғаның жинақтаған білімі арқылы сол

халықтың ұлттық-мәдени ерекшелігі, оның этникалық танымының стереотипі, әлемнің тілдік көрінісін сипаттайтын тілдік бірліктердің когнитивтік өрісі, белгілі бір ұлттың дүниетанымдық мәдениетінің кілті концепт негізінде көрініс табады. Яғни концепт әлемнің біртұтас бейнесі мен тілдік бірліктердің арасын байланыстырушы аралық көпір бола отырып, жазушы шеберлігін айқындайтын таным категориясы.

Көркем шығармадағы кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісі дегеніміз көркем туындыдағы кейіпкерлердің қоршаған орта туралы дүниетанымына, парасат-пайымына сай ақпараттар мен мағлұматтар алуы, оны бойына сіңіруі, жүйеленуі және коммуникативтік байланысқа түскенде өз тәжірбиесінде қолдануы. Когнитивтік бағыт бойынша осы алынған тіл ақпараттарын жүйелеуде белгілі бір нақты категорияларды (фрейм, сценарий, стереотип, ойбейне) пайдаланады. Бұл категориялар көркем мәтіндегі кейіпкерлердің әлем бейнесін тануындағы негізгі белгілер болып табылады.

Б. Соқпақбаевтың қалам тартқан шығармаларының тақырыбы – Ұлы Отан соғысы алдындағы, соғыс жылдары, соғыстан кейінгі ауыл өмірі. Қаламгер сол кездегі қоғамдық жағдайды қарапайым қазақ баласының танымы арқылы суреттеп, қазақ балаларының жиынтық образын жасаған.

Жазушы өмірлік материалдарды сұрыптай отырып, қызықты көркем образ, балалар образын жасады. Қазақ балаларының қоршаған ортаны, әлемді қабылдауын суреттеуде үлкен шеберлік танытты, көркем тілмен сурет сала отырып, ұтымды тәсіл, әсерлі де айшықты тіл таба білді.

Жазушы шығармаларының негізгі кейіпкерлері – балалар (мектеп жасына дейінгі және мектеп жасындағы балалар). Жазушы өз шығармаларында кейіпкерлерінің, яғни қазақ балаларының танымын суреттей отырып, бала танымындағы әлем туралы шындық болмысты бейнелейді. Бұлардың барлығы тілдің когнитивтік бірліктері арқылы жүзеге асады. Осы негізде қалыптасқан ақпараттар жүйесі арқылы тілдік үлгілер (тілдік модельдер) кейіпкердің әлем туралы біртұтас тұжырымдамасын қалыптастырады.

Бала тілі шыққанға дейін қажеттілік мақсатында тілді игереді, тілді игеріп сөйлей бастағаннан кейін белгілі бір дәрежеде әлеммен, өзін қоршаған ортамен танысады. Сана-сезімі арқылы өзін қоршаған әлемді қабылдап, қабылдаудың белгілі жолдары арқылы әлем туралы нақты бір ақпаратқа (шындықты көрсететін немесе жалған болатынын) ие болады, өз танымындағы білім қоры арқылы салыстырып анықтайды. Яғни жеке тұлғаның өзін қоршаған орта туралы ақпараттарды игеруі адам ми катпарларындағы бұрыннан жинақталған мәліметтер негізінде жүзеге асады.

Бала қоршаған ортасын тануда сөйлей алмаса да өзіне қажетті мәліметтерді игере бастайды, бұл баланың ой-санасының дамуын қалыптастырады. Сол арқылы бала танымында бірте-бірте концептілер қалыптасып, олардың аясы бала санасы одан сайын дами түседі. Бала танымындағы концептілерді игере отырып, тілдік бірліктер негізінде

коммуникативтік байланысқа түседі. Бірте-бірте бұлар тілдік үлгілер (модельдер) арқылы құрылым түзеді. Түзілген тілдік үлгілер баланың әлем туралы білімін қалыптастырады.

Жазушы шығармаларындағы бала танымын бейнелейтін «*тәртіптілік*», «*тәртіпсіздік*», «*құлық*», «*ұят*» концептілерінің астарынан этиканы байқауға болады. Сол арқылы олар балаларды тәрбиелеудің басты құралы бола алады.

2 КЕЙШКЕРЛЕР ТІЛІНІҢ «ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІН» ЖАСАУДАҒЫ ТАНЫМДЫҚ МӘНІ

«Әлемнің тілдік бейнесі» деген термин ғылымда ХІХ ғасырдың басында пайда болды. Адам өмірінде дүниені және өзін-өзі тани алуы тіл арқылы белгілі бір нәтижеге ие бола алады. Тілдегі қоғамдық-тарихи тәжірибе адам өміріндегі материалдық дүниенің тілде бейнеленуі мен іс-әрекетін анықтайды. Лингвистер әлемнің концептуалдық және тілдік бейнелерінің байланыстылығын қарастыруда концептілерді басшылыққа алады. Бұлар когнитивтік процестердің бірлігін бейнелейтін базалық категориялар қатарын құрайды. Тіл біліміне қатысты «дүниетаным», «әлем көрінісі», «әлем бейнесі» атты терминдер идеясы В. фон Гумбольдтың теориялық еңбектерінен көрініс табады.

«Әлемнің тілдік бейнесі» туралы ілімнің негізін салушылардың бірі – И. Гердер. Ал орыс тіл білімінде «әлем көрінісі», «әлемнің тілдік көрінісі», «әлемнің моделі», «әлемнің тілдік моделі», «әлемнің концептуалдық көрінісі» деген терминдер ХХ ғасырдың 60 жылдарынан бастап қолданыла бастады. Бұл терминдер алғаш рет Г.А. Брутян мен Ю.Н. Карауловтың еңбектерінде қолданылған.

ХХ ғасырдың аяғына таман «әлемнің тілдік бейнесі» туралы жазылған көптеген еңбектер жарық көреді. Орыс зерттеушілері С.А. Васильев, Г.В. Колшанский, Н.И. Сухаленко, Е.С. Яковлевтер осы мәселе төңірегінде өз зерттеу еңбектерін жазады. Аталған мәселе Д.Д. Андресян, А. Вежбицкая, Ю.С. Степанов, В.И. Телия сияқты кейінгі зерттеушілердің еңбектерінен жалғасын табады. Орыс лингвистері В.В. Иванов пен В.Н. Топоровтың ғылыми еңбектерінде «әлемнің көрінісі» мен «әлемнің тілдік моделі» атты мәселелер ғалымдар тарапынан сарапқа салынып, модельдік бейнесі анықталады. Бұл ғалымдардың көзқарасы бойынша әлемнің екі түрлі моделі көрсетілді:

- *концептуальды көрініс*
- *тілдік көрініс.*

«Дүниенің концептуальды көрінісі - бұл әлемнің көрінісін тіл арқылы ұғыну мен қабылдау.

Әлемнің тілдік көрінісі - нақты іс-әрекеттің аккумуляцияланған және дүние туралы қабылдаған тәжірибені келесі ұрпаққа сол тіл арқылы жеткізіп отыруы» [71, 67-69 бб.].

Зерттеуші Е.М. Абақан тілдегі «әлемнің бейнесі», «әлемнің ұлттық бейнесі» сияқты термин ретінде қолданылып жүрген сөйлемдерде әлем бейнесінің жасалуы жеке адамға, я болмаса, бүкіл адамзатқа тән құбылыс ретінде қарастырады. Оның когнитивтік және гносологиялық (танымдық) сипаты адам ойында пайда болады. Бірақ «әлемнің тілдік бейнесі» қоршаған ортаның тікелей, тура бейнесі бола алмайды. Себебі, болмыс пен тілдің арасында адамның санасы тұрады» [72, 75 б.] - деген пікір айтады.

В.А. Звегинцев: «Көркем шығармадағы әлемнің тілдік бейнесі (картина мира) қаламгердің ішкі жан дүниесінде бейнеленіп, тілдік деңгейінде көрінеді» - дейді. Ал К. Юнг оның негізгі себебі деп, «әр қаламгердің өзіне тұлғалық ерекшеліктерін сипаттайтын ең жоғарғы психикалық қызметі қабылдау, ес, ойлау адамның сөйлеу барысында сөз арқылы бейнеленетіндігін» атап көрсетеді.

«Ғаламның тілдік бейнесі - мифтік танымнан поэтикалық ойға жетілген ой мазмұны. Тілдік модельдердің сандық және сапалық қатынастарын бойына сіңіретін даму үстіндегі жүйе» - дейді ғалым Ж. Манкеева [73, 29-32 бб.].

Ал профессор А. Салқынбай: «Әлем бейнесінің бүкіл көрінісі мен қоғамдық сана қалыптастырған ұғымдарды бейнелейтін тіл - адамзат танымының феномені» - дейді [74, 30 б.].

Профессор Э.Д. Сүлейменова [75] әлемнің тілдік бейнесін дүниетаным мәселесі тұрғысынан сөз етеді. Демек, жеке тұлғаның әлем туралы, өзін қоршаған дүние, шындық туралы жаңа ақпаратты игеруі барысында өз дүниетанымында алғашқыда қалыптасқан ақпараттарды басшылыққа алады. Осыдан барып қаламгердің әлем, ғалам туралы концептуалды тұжырымдамасы қалыптасады. Б. Соқпақбаевтың шығармаларындағы әлем туралы концептуальды тұжырымдамасын кейіпкерлерінің ішкі дүниесін бейнелеудегі жазушының психологиялық құралдарды пайдаланғаны арқылы көруімізге болады.

А. Гуревичтің пікірінше: «Әрбір цивилизация, қоғамдық жүйе әлемдік қабылдаудың ерекше тәсілімен мінезделеді».

А.Н. Леонтьев «адам санасындағы әлем бейнесінің көрінуін бесінші квазикеңістікпен» байланыстырады. Оны мағыналық жүйе немесе мағыналық алаң ретінде қарастырып, сол жүйедегі бейнелер жүйесін әлемнің суреті ретінде бағалайды.

Әлемнің тілдік бейнесі адамның әлем жайлы түсінігін меңгеру арқылы қалыптасады. Егер әлем – адам мен қоршаған ортаның байланысы болса, онда әлемнің бейнесі – «адам мен қоршаған орта туралы мәліметтің нәтижесі». Сыртқа қоршаған ортаның заттары мен құбылыстары адамның ой санасында ішкі бейне түрінде қалыптасады. Әлемнің біртұтас, концептуалды бейнесі әр адамда әртүрлі деңгейде көрініс табады. Оның негізгі себебі, адамның түрлі кезеңдер мен қоғамдарда, дәуірлерде өмір сүруіне қатысты болады. Әр тілде сөйлейтін адамдарда белгілі бір ситуациялық кезеңге байланысты әлемнің концептуалды бейнесі ұқсас болуы да мүмкін, ал керісінше, бір тілде сөйлейтін адамдар да оның әр деңгейде көрініс табуы табиғи заңдылық. Себебі, әлемнің біртұтас бейнесі барлық адамдарға ортақ болады. Сонымен қатар әлеуметтік ұстанымға ұқсас жүйелер, қатынастар, оларға берілетін баға белгілі бір ұлт жүйесінде таңбалық көрініс табады және әлемнің тілдік бейнесінің бейнеленуін қамтиды.

Е.С. Яковлевтің пікірі бойынша қазір «әлемнің тілдік бейнесін» оқытудың бірнеше бағыттары бар:

- типологиялық зерттеулер: славяндық әлемнің тілдік бейнесі, әлемнің балкандық моделі;

- әлемдік тілдің бейнесін халықтың рухани мәдениетінің реконструкциялық аспектісі арқылы оқыту;

- тілдің жеке бөліктерін зерттеу: әлемнің тілдік бейнесінің лексикалық сипатын анықтау; метафоралану процесі мен ұлттық сипатын айқындау, т.б.

Бұлар адам танымындағы концептілерді топтастыру арқылы спецификалық коннотацияларды зерттеуді ұсынады. Концептілердің беретін мағыналары кеңістік және уақыт физикасын, физиологиясын, этикасын бөліп қарауға мүмкіндік жасайды.

2.1 Көркем шығармадағы «тілдік тұлға» мәселесі

Қазақ тіл білімі қазіргі кезде жаңа бағыттардың (когнитологиялық, антропоцентристік, психолінгвистикалық, т.б.) дүниеге келуіне байланысты концептуалдық жүйеде зерттеліне бастады. Көркем шығарма тілінің шұрайын тіл мен таным бірлігінде зерттеу лингвокогнитологиялық бағыттың мүддесімен сабақтасып, өзекті мәселелер ретінде бой көтеріп келеді. Осыған орай бүгінде ұлттық мүдденің сипатын бейнелейтін көркем шығармалардың тілін «тіл мен таным сабақтастығы» негізінде біртұтас жүйеде қарастырудың маңызы өте зор. Зерттеушілер ұсынған көркем шығармадағы тұтастық «*мәтін түзуші – мәтін – қабылдаушы*» [76, 25 б.] тұтастығы арқылы жүзеге асады, «әлемнің тілдік бейнесі» осы тұтастық негізінде бейнеленеді. Осыған байланысты таным мен тіл сабақтастық түзеді, сол арқылы көркем шығарманың «көркемдік әлемі» мен «көркем тілі» қалыптасады. Зерттеушілер мәтін түзушіні (авторды) «тілдік тұлға» ретінде қарастыруда. Кез келген қаламгердің дүние шындығын қабылдауы, әлем туралы түсінігі оның тілдік тұлғасы арқылы көрінеді. Қазіргі тіл білімінде «тілдік тұлға» мәселесі әртүрлі аспектіде сөз етіліп келеді. Шетелдік ғалымдардан А.А. Леонтьев, Г.И. Богин, В.П. Нерознак, В.И. Карасик, В.И. Шаховский сынды ғалымдар қарастырған. Тілдік тұлға мәселесін ғылыми тұрғыда ең алғаш сөз еткен ғалым Й. Вейсгербер болатын. Бұл мәселенің көркем шығарма аясында қарастырылуы В.В. Виноградов есімімен байланысты. Тілдік тұлға В.В. Виноградовтың пікірінше «автор образы». Й. Вейсгербер, В.В. Виноградов, Г.И. Богин зерттеулерінде автор тұлғасы мен кейіпкер тұлғасы бірлікте қарастырылу ұсынылады, көркем шығармадағы тілдік тұлғаның деңгейлік үлгісін Ю.Н. Караулов жасаған. Ю.Н. Караулов концепциясының жалпыға ортақ теориялық ұстанымдары бойынша тілдік тұлға – «мәтіндерді өзі жасауға және түсінуге қабілетті адам». Оның пікірінде «тілді жасаушы, ұстанушы, пайдаланушы адамға назар аудармай, тілдің шегінен аспай, тілдің өзін тану мүмкін емес» - [13, 245 б.] екендігі айтылған. Ал тілдік тұлғаның мазмұнын дүниетанымдық компонент, яғни

құндылықтар жүйесі тұрғысынан зерттеуші В.А. Маслова: «мәдени компонент: ұлттық мәдениетті меңгеру дәрежесі және жеке адамның өзіндік дара тұлғасы ретіндегі компонентті құрайды» - дейді [77, 55 б.]. Т.В. Уивьян тілдік тұлғаны - «ғаламның тілдік көрінісі» негізінде анықтайды [78, 206 б.]. Т.В. Топорова тілдік тұлғаға «суреткердің әлем үлгісі» деп анықтама береді [79, 190 б.]. Ал М.П. Брандес: «тілдік тұлғаны көркем шығарма құрылымын көктей өтетін, ішкі күретамыр сияқты, оның айналасына шығарманың стильдік жүйесі топтасады» [80, 52 б.] - деп бағалайды.

Қ. Жаманбаева «тілдік тұлғаның «дара тұлға» концепциясы тұрғысынан қарастырса [44, 11 б.], ақын Қ. Жұмалиев «ақынның өз образы» [81, 66 б.] деп есептейді. А. Ислам «ұлттық тұлға» деп атауды ұсынады. Себебі, «тілдік тұлға» деген ұғымның табиғаты жеке тұлғаның ұлттық мәдени сипаттамаларымен ұштасатындығына назар аударады [82, 75-76 бб.].

Ал Ф. Қожахметова: «әрбір ақынның тілдік тұлға ретіндегі табиғаты, ақындық құдіреті оның суреткерлік болмысына сай тілдік өрнектермен айшықталуында» деп көрсетеді. Көркем шығарманың лексикалық, грамматикалық, тілдік бірліктерінің бір арнаға тоғысуы үшін белгілі бір ортақ стилистикалық жүйеге келтіруші категорияның болуы қажет. Кез келген қаламгер өз туындыларында тілдік тұлға ретінде тілдің байлығын, бейнелі сөздің мәйегін пайдаланып, тілімізді жаңа сөз өрнектері арқылы байытып, көркейтіп отырады. Бұның барлығы автордың бейнесі арқылы сипатталады, яғни «көркем шығарманың коммуникативтік-прагматикалық компоненті ретінде оқырман мен автордың жеке сана-сезімінің арасындағы маңызды коммуникативтік байланысты қолдайды» [83, 134-135 бб.].

Біздің зерттеу жұмысымызда «тілдік тұлға» мәселесі Б. Соқпақбаевтың шығармасындағы басты кейіпкерлер бейнесі арқылы сипатталады. Себебі жазушы шығармаларындағы Қожа, Беркен, Еркін сияқты негізгі кейіпкерлер жазушының өз образын сомдайтын бейнелер. Бұл жөнінде қаламгердің өзі де: «Бір сөзбен айтам, сол өзін жазатын жазушы - менмін. «Менің атым Қожа» повесіндегі Қожа өзге емес, менің өзіме ұқсаңқырайды. Жасымда қой аузынан шөп алмас момын едім деп, сірә, айта алмасам керек» десе, «Өлгендер қайтып келмейді» романындағы бас кейіпкер Еркін жайында «Еркін образының тоқсан пайызы өзім» [84, 264 б.] - деген болатын.

2.2 Б. Соқпақбаев шығармаларындағы кейіпкерлер тілінің тілдік-танымдық деңгейі

Ю.Н. Караулов ұсынған тілдік тұлғаны танудың үш деңгейлік үлгісі бүгінгі қазақ тіл білімінде де басшылыққа алынып келеді. Көркем шығармадағы автордың «менін» тануға бағыттайтын бұл деңгей «*нөлдік деңгей*», «*когнитивтік деңгей*» және «*уәждік деңгей*» деп аталады. Біз өз жұмысымызда автор шығармаларының, жоғарыда айтып өткеніміздей, тілдік тұлғасы туындылардағы баяншы кейіпкерлер атынан танылатындықтан, кейіпкер тіліндегі деңгейлік үлгіні талдауды жөн көрдік.

Тілдік тұлғаны танудың алғашқы деңгейі «нөлдік деңгей» деп аталады. Бұл - оқырманның көркем туындыны оқу барысында автор қолданған образдардың, бейнелі сөздердің, тілдік тәсілдердің, көріктеу амалдардың мағынасын түсініп отыруы. Тағы да бір ескере кететін жайт, біздің зерттеуімізге негіз болып отырған тілдік тұлғаның бейнесін сипаттайтын балалар болғандықтан, «нөлдік деңгейдің» негізін қалайтын образдар, бейнелі сөздер, тілдік тәсілдер, көріктеу амалдарының барлығы да балалар танымына, түсінуіне ыңғайланып алынған. Б. Соқпақбаев шығармаларындағы көркемдеу амалдарына сөз қолданудың бейнелілігі, дәлдігі тән. Жазушының тіліндегі бала түсінігімен алынған табиғи көркемдеу амалдары өз ерекшеліктерімен де оқырман назарын аударады.

Көркем шығармада аталған ойлау әрекеттері троптар мен фигуралар арқылы жүзеге асады. Яғни метафора, метонимия, эпитет, теңеу, айшықтау, т.б. когнитивтік білім әрекетін қалыптастырады. Себебі бұлардың құрамында бейне, таңба, символ, белгі негіздері жатады. Ал белгілі бір зат не құбылысқа когнитивтік ой қалыптастырып, жан-жақты сипаттама беру үшін оның белгілері мен қасиеттері, бейнеленетін таңбасы мен символы көмекке келеді. Аталған заттар мен құбылыстардың белгілері, қасиеттерінің ауыспалы мәндегі сөздермен келуі, яғни троптардың сөз астарындағы мағынасы оқырманға аялық білім негізінде түсінікті болып отырады.

Көркемдеу амалдарынан Б. Соқпақбаев шығармаларында көбірек кездесетіні, біздің байқауымызша, *теңеу, эпитет, кейінтеу, метонимия, метафора, синекдоха*, т.б. Бұлар балалар танымындағы «әлемнің тілдік бейнесінің» сипатталуын көздейді.

Әдеби тілге үстеме мағына беріп, оның көркіне көрік қосатын, сол арқылы көркем шығарманың мазмұнын нәрлендіріп, пішінін көркейтетін көркемдеу құралдарының бірі - **теңеу**. Мұнда жазушы заттың не құбылыстың ерекше белгілерін көрсетпей-ақ, оны басқа затпен, құбылыспен салыстыра суреттеп, сол арқылы бала танымының терең қабаттарынан мәлімет береді, әрі көркем туындының эстетикалық әсерін күшейтеді.

Теңеу – белгісіз нәрсені белгілі нәрсеге салыстыру арқылы елестету амалы. Когнитивтік бағытта «теңеу - таным нәтижесі» [85, 224 б.]. Өйткені қазақ көркем шығармаларындағы теңеулер «әлемнің тілдік бейнесін» бейнелеудің тәсілі ретінде қазақ ұлтының дүниетанымын, парасат-пайымын, әлем туралы, қоршаған орта туралы білімін анықтап, ұлттық болмысты көрсету қызметін атқарады. Теңеулердің ұлттық танымның көрсеткіші бола алатындығы турасында профессор В.В. Виноградов та [86] өз кезеңінде сөз етіп кеткен болатын.

Жазушы шығармалары балалар әдебиетінің асыл мұрасы болып саналатындықтан, көркем туындыларындағы теңеулер балалар танымындағы «әлемнің тілдік бейнесін» сипаттайтын тілдік бірлік болып саналады.

Қаламгер туындыларында теңеудің төмендегідей мақсаттары қолданылатындығы байқалады:

- Автор теңеуді, ең алдымен, кейіпкерлердің бет-пішінін, сыртқы көрінісін, портретін жасау үшін пайдаланады.

◆ Беті әжім-әжім, сақалы тікенектей кәрі біреу.

◆ Жанардың бетпе-бет отырған сүйкімді жүзіне, иығына төгіліп түскен көмірдей қап-қара қолаң шашына алаң-елең қарап, толқып отырып, бірінші ойынды қалай ұтқызып алғанымды байқамай қалдым.

◆ Ышқыр мен екі аралықтан үрген доптай тырсиған тоқ қарынның бір шеті жылтырап көрінді.

◆ Ал Сұлтан екеуміздің басымыз піскен алмадай торсиған майлы бастар.

- Жазушы теңеуді адам сезімдерін, көңіл күйлерін, психологиялық халін, әсерлері мен ойларын да нақтыландыру амалы ретінде қолданылады.

◆ Бұл сөз маған алты өрме қамшымен жоталата тартып жібергендей әсер етті.

◆ Жанарды еске алсам, менің ішім гүл жайнап кеткендей болады.

◆ Арқамнан тасбақа сырғанап түскендей дір ете қалдым.

◆ Өзегімді нұрлы сезім жарып өтіп, қолтығыма қанат біткендей болды, қашаға пәрменіммен секіріп шықтым да, ар жағына топ ете түстім.

◆ Шолақ қамшыға теңелуі Тоқмолданың жанына батып кетті де, су тамған қайнақ майша шыр ете қалды.

◆ Бұл сөз Николай Трофимовичке жүрегіне қанжар сұғып алғандай әсер етті.

- Автор теңеуді енді бірде кейіпкердің іс-әрекетін бейнелеудің құралы ретінде қолданады:

◆ Көлеңкедей еріп мамамның соңынан екі елі қалмайды.

◆ Шоқ басқан күшіктей қыңсылап, дөңгеледім де қалдым.

Жазушы шығармаларындағы теңеулердің дені халықтың дағдылы сөйлеу тілінде жиі кездесетін салыстырулар болып келсе де, жазушының қолдануында сол қарапайым сөздердің өздері жанданып көркемдік-эстетикалық қызмет атқаратындығы байқалады.

Қаламгер туындыларындағы теңеулердің синтаксистік ерекшелігі – теңеудің жай түрінен гөрі кеңейтілген, күрделіленген түрінің көбірек кездесетіндігі, көпшілігінің эпитетті теңеу болып келетіндігі. Теңеу объектісінің өзі әуелі бірнеше сөзбен анықталып барып, күрделіленген күйінде теңелетін затпен, құбылыспен салыстырылады.

Мысалы, шоқ басқан күшіктей, индиялықтар тәрізденіп, қара қайыстай, дық сақтап жүрген адамдай, там қоржын тәрізді, жыларман болған баладай, т.б.

Теңеу объектісін алдындағы эпитеттен қатысты сөздерін бөліп алып қарауға болмайды, бұлардың барлығы бірігіп, жымдасып, тіркескен күйінде бір кеңейтілген теңеу құрайды. Бердібек шығармаларындағы теңеулердің кеңейіп, күрделену дәрежесі соншалықты, олар кейде айқындауыш мүше, кейде жеке сөйлем болып келеді.

◆ *Топшасына оқ тиген құстың қанатына ұқсап* екі иығы сөмпиіп, екі жеңі салбырап, қалш-қалш етеді.

◆ *Төбемнен ыстық су құйып жібергендей* жидіп түстім.

◆ Енді міне, Сұлтан екеуміз *пейіштің нақ төрінен орын алғандай* отты маздата жағып тастап, жетісіп балық пісіріп жеп отырмыз, т.б.

Теңеулерді мұндай дәрежеге дейін күрделендірудің белгілі бір себебі, когнитивтік мәні бар. Кеңейтіліп күрделенген теңеулер авторға кейіпкерлер мен құбылыстардың, қысқасы, теңеліп отырған нәрсенің жан-жақты мінездемесін жасауға, тілдің концептуалдық бейнесін беруге мүмкіндік жасайды.

Қазақ тіл білімінде теңеулердің мағыналық-құрылымдық, стильдік ерекшеліктеріне зерттеу жүргізген, оның тілдік табиғатына алғашқылардың бірі болып назар аударған ғалым Т. Қоңыров болды. Ол «Қазақ теңеулері» атты еңбегінде қазақ тіліндегі теңеулердің 10 түрлі жасалу жолын көрсетеді:

- *-дай/дей, -тай/тей, -дайын/дейін, -тайын/тейін* жұрнақтарының көмегімен;

- *-ша, -ше* жұрнағының көмегімен;

- шығыс септігі жалғауының (*-нан/нен, -дан/ден, -тан/тен*) көмегімен;

- *секілді, сияқты, тәрізді, іспетті* сөздерінің көмегімен;

- *бейне* сөзінің көмегімен;

- *тең* сөзінің көмегімен;

- *ұқсас* сөзінің көмегімен;

- *параллелизм тәсілі* көмегімен;

- *аралас тәсілдің* (*бейне* және *-дай/дей; бейне* және *секілді*) көмегімен;

- *қосалқы тәсілдер* көмегімен [85, 10-11 бб.].

Жазушы туындыларындағы теңеулердің *-дай, -дей (-тай, -тей, -лай, -лей)* қосымшаларының көмегімен жасалуы:

◆ Талдың желкілдеген ұштарын шымырлап, айнала тоқып тастап едік, іші *ұядай* ғана әдемі қуыс пайда болды.

◆ Енді міне *көптен қалған сарқыттай* олардың көз алдында қалқып жүрген тек Мұрат қана.

◆ Біз жайлауға келгенде *табаны трактордай* бір ай шамасы уақыт өтті, т.б.

- *ша/ше* - қосымшасының көмегімен:

◆ Болмашыны сылтау қып, қыз-келіншекке *шоңайнаша* жабыса кететінім болушы еді.

◆ Жентектелген қою қара бұлт аспан төрінде *дарияша* сапырылысады.

◆ Ал мен әуелі тамақтанып алайын, ішім *итше* қыңсылап, түйені түгімен, нарды жүгімен жұтып жібере жаздап келе жатқам жоқ па, т.б.

- *Тәрізді* сөзінің көмегімен жасалған теңеулер:

◆ Қала қыздары *ауыл қыздары тәрізді* ұялшақ емес.

◆ *Индиялықтар тәрізденіп қара қайыстай* болып күнге күйген бір топ бала волейбол ойнап жүр.

◆ Бұның бәрі «Қызылшекараның» балалары үшін қанша көрсе де жалықтырмайтын, *құдды цирк ойыны тәрізді* мәз-мереке көрініс.

◆ Әжем болса, *әкең тәрізді* сұңғақ боласың дейді.

◆ *Мылқау фильм тәрізді* мен оның қимылын ғана көремін, сөзі естілмейді.

- **Ұқсап** сөзінің көмегімен жасалған теңеулерге:

◆ *Сабынға ұқсап* езіліп, көше де жетісіп тұрған жоқ еді.

◆ *Топшысына оқ тиген құстың қанатына ұқсап* екі иығы сөмпиіп, екі жеңі салбырап, қалш-қалш етеді.

◆ *Бізге ұқсап* олар да тамыр-таныс қуалап, әркім-әркімнің үйлеріне жайғасқан, т.б.

Мысалдардағы теңеулер бейнеленіп отырған заттың, құбылыстың ерекше белгілерін ғана суреттемейді, сол суреттеліп отырған зартар мен құбылыстарға деген кейіпкердің көзқарасын, балалардың ішкі сезімі мен эмоциясын, дүниетанымын көрсетеді. Сонымен қатар баланың қоршаған ортаға, әлемге деген бағасын байқауға болады.

Қаламгер шығармаларындағы жоғарыда келтірілген амалдар арқылы жасалған теңеулерді көптеп кездестіруге болады. Кей жағдайда **аралас тәсіл** арқылы жасалған теңеулер де ұшырасып отырады. Авторлық қолданыста аралас тәсілдегі теңеу сөздер *бейне* сөзімен *тәрізді* сөзінің қатар жұмсалуды арқылы жасалады.

◆ Қолды-аяққа тұрмайтын *бейне бір құйын тәріздімін*, бұзауды басып озып, жосылтып, о жағынан бір шығам, бұ жағынан бір шығам. Көріп отырғанымыздай жазушы туындыларында **күрделі теңеулердің** қолданылуы өте мол. Ал бұл бейнелеп отырған заттың, құбылыстың жан-жақты сипатын бір сөйлем бойына сыйғызуды көздеген қаламгер шеберлігінің бір қырын байқатады.

Эпитет. Академик З. Қабдоловтың «Сөз өнері» атты еңбегінде эпитетке мынадай анықтама беріледі: «Эпитет (айқындау) - заттың, құбылыстың айрықша сипатын, сапасын анықтайтын суретті сөз. Эпитетсіз тіпті айтарыңды анықтау, суреттеп отырған нәрсенді нақтылау қиын. Әр эпитет өзі тұрған жерге не сұлу сипат, не соны сыр дарытады» [87, 68 б.].

Б. Соқпақбаев шығармаларындағы эпитеттер адамның, не заттың, не табиғат құбылысының өзгеше белгілерін көрсету, олардың бейнесін оқушылардың көз алдына елестету, ой-қиялына әсер ету үшін қолданылады. Эпитет заттың, қимылдың сынын, сапасын анықтайтын сөз не сөз тіркесі түрінде келеді. Эпитеттің айрықша белгісі – оның экспрессивті-эмоционалдық қызмет атқаратындығында. Эпитеттен оны қолдаушының суреттеп отырған зат немесе құбылысқа көзқарасы, оны қай жағынан қалай түсініп бағалайтындығы көрінеді. Эпитеттің күші оның дәлдігі мен орынды үнемділігінде.

Аз сөзге көп мағына сыйғызуды шеберлігімен көрінген Б. Соқпақбаев стилінде эпитеттің рөлі зор. Қаламгер туындыларында эпитеттер –

кейіпкердің сөзіне, іс-әрекетіне және кейіпкерлердің кейіпкерге көзқарасын ашық білдірудің ұтымды да, үнемді амалы.

Мәселен:

◆ Әжем тағы да тұрып алып, құлағымды талай сасытқан *дағдылы* өнегесін айта бастады.

◆ *Күркіреп тасып аққан көкбурыл* тау өзенінің жағасында табиғаттың долы мінезін елең қылмай, қаруын кезеп ұстап *сұсты* шекарашы тұр.

◆ *Сусылдаған қызыл күрең* шашы желп-желп етіп, қабағы түксиіп, шүйлігіп қарағанда, *сұп-суық* көздері адамның өңменінен өтеді, т.б.

Аталған эпитеттер жазушының оқиғаны аз сөзбен тұжырымды түрде беру ерекшелігін көрсетеді.

Эпитеттер тұлғасы жағынан біркелкі емес. Қаламгер шығармаларында дара эпитеттерден көрі күрделі эпитеттердің қолданылуы басым.

Мысалы:

◆ Ауылда менің Үмітай дейтін *балуан денелі тракторшы* жеңгем бар.

◆ *Мап-майда мақпал қоңыр* түн жамылғың да, бөгде көзден бүркейтін шымылдығыңда, міне сол.

◆ Солардың арасынан мен бұрын көрмеген үстіне *қонымды су жаңа көкшіл* костюм, *апнақ ақ* кофта киген, басына *бір байлам үлбіреген жұп-жұқа* орамал байлаған, *тіп-тік сұңғақ* бойлы, *күлім көз, қараторы* біреусісі орнынан өте сыпайы түрегеліп маған қарай жүрді.

Бір ғана сөйлемнің бойында бірнеше эпитеттер шоғырланған. Мысалдағы эпитеттер Еркін жеңгесінің оқыған, мәдениетті, көзі ашық, өзгелерден ерекше жан екендігін бейнелейді. Мұндағы күрделі эпитеттер өздері анықтап тұрған сөздердің эмоционалдық бояуын қалыңдата түсіп, шығармаға көркем де әсерлі мән үстейді. Шығармадағы кейіпкер тілінде эпитетті сөздер өмір сүрген ортасындағы заттың немесе құбылыстың айрықша белгісін бейнелеуде, бала танымындағы суретті бейнелерді көрсетуде үлкен қызмет атқарады. Қожа, Еркін, Беркен сияқты кейіпкерлер ауыл балалары болғандықтан, олардың тіліндегі суретті сөздер (эпитеттер) ауыл өмірінің тыныс-тіршілігінен мол мәліметтер береді. Тау – ауыл баласы үшін тек қана географиялық атау емес, күркіреп тасып ағатын көкбурыл табиғат құбылысы. Тау суының күркіреп тасып ағуы, көкбурыл түске енуі ауыл баласы үшін таңсық жайт емес. Сонымен қатар жазушы кейіпкерлері шекаралық аймақ өңірінің тұрғындары болғандықтан, олар шекара күзетші бейнесінің сұсты кейіпте болатынын көріп өседі. Жазушы кейіпкерлері үшін шекарашы үнемі қаруын кезеп ұстайтын сұсты кейіптегі күзетші.

Әже тәрбиесінде тәрбиеленген ауыл баласының тілінде әже өнегесінің дағдылы болып келетін заңдылық. Ал олар үшін түн мезгілі қараңғылық сипатына ие құбылыс емес, мап-майда, мақпал қоңыр кейіпке ие. Жазушы шығармаларындағы бозбала үшін түн – бөгде көзден бүркейтін шымылдық. Осы сынды шығармалардағы эпитеттер ауыл баласының көріп, танып, біліп

өскен дүниетанымы арқала бейнеленеді. Қаламгер шығармаларындағы бейнелі тіркестер бала танымының білімдік деңгейіне сәйкес алынған.

Келесі көркемдеу амалының бірі – **синекдоха**. Синекдоха - грек тілінен аударғанда «ара қатынасын ашу» деген мағынаны білдіреді. Жалпының орнына жалқыны, бүтіннің орнына бөлшекті қолдану. Бұл амалдың да автор туындыларынан алар өзіндік орны бар.

Мысалы:

◆ Жантас тәрізді *қужақтар* осының өзін де дұрыс айтпайды, әдейі бұзып, келемеждеп, «Қара Қожа» деудің орнына, «Қара Көже» дейді.

◆ Бұл өзі сырттан қарағанда бүтін бір ауыл тәрізді: бірнеше боз үй, жаппа шатырлар аралас *он шақты түтін* шоғырлана қоныс теуіпті.

◆ Базар шетінде екі аяғы дізеден, екі қолы шынтақтан жоқ *домаланған құр кеуде* отыр.

◆ Көзінен ашу шатынап тұрған *ақ қалпақтыны* енді таныдым.

◆ - *Қисықауыз*, көңілдірек шырқа!

◆ Бұл телміріп, тосып отырған *тоғыз ауызға* енді атақаға шығуларына болады деп команда берілуі.

◆ Мына сен сияқты ақылды *бастар* оларға айтуларың керек.

◆ Кең болғандықтан әлде қандай *олақ қол* оның артын қабыстырып, қара жіппен баттитып көктеп қойған.

◆ Көнтек ерні таңырқай ашылған қалпы *секпіл бет* таң-тамаша кейіпте тұрып қалды.

◆ Бірақ *қоңқақ мұрынның* ұзын сирақтары көстііп анадайда жатыр.

◆ Кешқұрым *мамамдар* келді.

◆ Институтқа түсу бұл күнде қиындап кетті, *тәуекелмен кеткендердің* еңселері түсіп жыл сайын қайтып келіп жүр.

◆ *Жүгермектер* сонда да тыпыр етпейміз.

◆ *Тоғышарлар* мен *ұстамсыздар* осындай бір топас сылтау тапқан.

Мысалдардағы *қужақ*, *ақылды бастар*, *ақ қалпақты*, *түтін*, *құр кеуде*, *тоғыз ауыз*, *олақ қол*, *секпіл бет*, *қоңқақ мұрын* сынды синекдохалар бүтіннің орнына қолданылған бөлшекті сөздер. Ал *мамамдар*, *тәуекелмен кеткендер*, *тоғышарлар*, *ұстамсыздар*, *жүгермектер* жалқының орнына қолданылған жалпы есімдер.

Осы сынды бүтіннің орнына бөлшекті, бөлшектің орнына бүтінді алып суреттеу көркем шығармаға экспрессивті мән үстейді, эмоционалдығын арттырады. Сонымен қатар баланың қоршаған орта туралы білімінің нәтижесін сынға салады. Синекдоха амалы шығармада көбіне соматика ұғымдары негізінде, яғни *жақ*, *бет*, *ауыз*, *бас*, *мұрын*, *кеуде*, *қол* сөздері арқылы жасалған. Бұл бала тілінде соматикалық атаулардың көп жұмсалатындығын аңғартады.

Жазушы шығармаларындағы синекдоха құбылысының астарынан ауыл баласының дүниетанымын көруге болады. «*Он шақты түтіннің шоғырлана*

қоныс тебуі» ауыл баласының күнде көріп жүрген өмір-тіршілігінен хабар береді.

Мүгедек адамның бала танымында домаланған құр кеуде кейпінде суреттелуі бала үшін көрген нәрсесінің алған әсерін тура бейнелеуден туған. Бала үшін мүгедектік – тылсым дүние. Ал қоңқақ мұрын, секпіл бет, құжақ синекдохалары да ауыл баласының күнделікті өмірде жиі қолданатын сөздері.

Кейіптеу. «Кейіптеуде жансыз табиғат құбылысы кәдімгі тірі кісінің қылығымен ауыстырыла суреттеледі» [87, 217 б.]. Балаларға арналған шығармаларда бұл амалдың қолданылуы міндетті. Сондықтан да қаламгер шығармаларында бұл тәсілмен жасалған мысалдарды кездестірмеу мүмкін емес.

Мысалы:

◆ *Жыртық кітап-журналдардың арасында аузы кетілген сынық сия сауыт, сынық қаламсап, жарық сызғыш секілді бірталай кемтар заттар қоса келе жатыр.*

◆ *Сенің жазығың сол: біздің бірнеше жас шыбығымызды үйіңнің қасына отырғызбақ болып, қазып әкетіп едің, нағыз азап халге салып қойыпсың. Түбі босатылмай қалыпты. Тамыры суалып, құрып бара жатқан көрінеді. Осы қылығың адамшылыққа жата ма? Ағаштан көрген жамандығың бар ма? Жайқалып өсіп тұрсақ, қыстақтың көркі емеспіз бе? Жаздыгүні ми қайнатқан ыстықта саямызға паналайсың. Қыстыгүні азынаған бораннан қорғаймыз. Астыңдағы орындығың мен алдыңдағы столың, қалам-қағазыңа дейін – бәрі ағаштан істеледі. Үйіңе қабырға болып та қаланамыз. Сен осыны неге түсінбейсің, неге бағаламайсың? – деді қарт емен.*

Істің мән-жайы Алмабекке әбден түсінікті болды.

- *Кешіріңіздер. Кешіре көріңіздер! – деді Алмабек.*

- *Кешіруге болмайды, - деп солқылдақ көк шыбық тағы да төніп қалып еді, қарт емен оны бұтағымен қағып тоқтатты.*

- *Жә, шоштаңдама, тұра тұр. Бала сөзін айтып болсын, - деді.*

- *Кешіріңіздер. Мен отырғызған ағаштарымды бүгіннен бастап мәпелеп, күтуге уәде беремін, - деді Алмабек.*

Немесе:

Манадан бері бір қуарып, бір қызарып құбыла тыңдап отырған Анықтауыш сөз алды:

- *Кімнің қандай қызмет атқарып жүргендерін өмір көрсетеді. Өмірге, шындыққа жүгініп сөйлеген жән. Біз, анықтауыштар, өздеріңізге мәлім, есім сөздерді анықтаймыз. Одан басқа да сөз таптарымен байланысып, белгісін, сыр-сыпатын білдіретін кездеріміз болады...*

Жазушының балаларға арнап жазған «Аяқталмаған мәжіліс», «Ағаштар неге ашуланды» атты екі әңгімесі түгелімен осындай кейіптеу амалы арқылы жазылған. Автордың мұндай дидактикалық мәні зор әңгімелері балаларды

тәрбиелеудің үлкен құралы болуымен қатар, бала танымындағы тілдік бейненің өзіндік ерекшеліктерін аңғартады.

«Аяқталмаған мәжіліс» әңгімесіндегі сөйлем мүшелерінің дауласуы балаларға қазақ тіліндегі сөйлем мүшелерінің атқаратын қызметтерін бейнелі суреттейді. Әңгіме астарынан мектеп оқушысы қызықты хикаят мазмұнын ғана қызықтап қоймай, қазақ тілі пәні бойынша мол мәліметтер ала біледі. Бейнелі кейіпте суреттелгендіктен мектеп жасындағы балалар үшін сөйлем мүшелерінің атқаратын қызметі айқын әрі түсінікті.

Метонимия. Өзара шектес зат немесе өзара құбылыстың байланысын ұғым мен шартты сөздердің бірінің орнына бірін қолдану амалы. Жазушы шығармаларында метонимия тәсілі арқылы жасалған сөз қолданыстарын да кездестіруге болады.

Мысалы:

◆ Уыс-уыс *көкала қағаз* кімнің де қалтасынан табылады.

◆ Сұлтан қалтасынан қобыратып, бірнеше бір сомдық *сарықұлақтарды* суырып алды.

◆ Өйткені табиғат менің басыма ұстара өтпес *қалың сым темір* қадап қойған.

◆ Мен ойланып қалам, өмірде көп нәрсе әлгідей *қиғаш жолмен* жүзеге асатынын білетін тәріздімін.

◆ Әйелдің өз үйінде дәл мұнша *төмен етек* болуы Қаныша жеңгеме оғаш көрінсе керек.

◆ Шетімізден *Наполеонбыз*.

Шетімізден *Суворовмыз*.

Шетімізден *Александр Македонскийміз*.

◆ *Абайға* жіберер ем, онда сізге нағрузка табылғанмен мына кісіге табылмайды.

◆ *Газеттер* соғысты жазып жатыр ғой.

◆ *Абай мен Қасымды* қанша оқысам да менің сусыным қанбайды.

◆ Әлгінде ғана *қара тұмсық* енді міне сырғанап артта қалып барады.

Мысалдарда келтірілген *көкала қағаз бен сарықұлақ* «ақша» сөзінің орнына жұмсалған. Қожаның қайратты шашы *қалың сым темір* сөзімен алмастырылған. Қалың сым темірдің қаттылығы Қожа шашының қайраттылығына баланған. Автор бұл метонимияларды адамның, заттың орнына оған тән бір қасиетті, ерекше белгіні атауға негіздеп жасаған. Ал *қиғаш жол* тіркесі «әділетсіздікті» бейнелесе, *төмен етек* әйел адамның орны сол кездегі қоғамды ер адамнан төмен екендігіне қатысты айтылған тіркестер. Ал *қара тұмсық* тіркесі сол елді мекен атауына қатысты қолданылған. Мұндағы шектес ұғымдағы сөздер бірінің орнына бірі жұмсалады. Ал енді Абайға жіберу («Абай» елді мекеніне жіберу), Абай мен Қасымды оқу (Абай Құнанбаев пен Қасым Аманжолов шығармаларын оқу), газеттердің жазуы (баспасөзде жұмыс істейтін адамдардың жазғандығы) екендігі баршаға мәлім. Бұл метонимия жасаудағы дәстүрлі тәсілдер.

Сонымен қатар бұл сөздер мектеп жасындағы балалардың өз білімдері нәтижесіндегі алмастырулар шоғыры. Мысалдардағы сөздердің контекстік мәнін оқырман өмірден жинаған өзіндік білім қоры арқылы ұғына алады. Бұл деңгей сөз тіркесі мен сөйлемнің тілдік жүйедегі қалыптасқан үлгілерінен тұрады. Оның бірлігі сөз, ол әрі тілдік жүйеде іске асады. Тілдік тұлға жалпыға түсінікті бейнелі сөз өрнектерін меңгереді.

Көркем әдебиеттің қай жанрын, қай түрін болмасын көркемдеп нәрлендіруде, идеялық мазмұнын ашуда, образ жасауда олардағы троп түрлері ерекше қызмет атқарады. Көркемдеу амалдары оқиғаны қызықтыра түсетін, шығарманың эстетикалық рөлін арттыратын, өмір құбылысын, әлемнің тілдік көрінісін суреттеуді нақтыландырудың, оқушыға автор қалаған бағытта әсер етудің тамаша оралымды құралдарының бірі. Сонымен қатар суреткерлік болмысқа сай тілдік өрнектермен айшықталған көркемдеу тәсілдер жазушының танымдық білімінің деңгейін көрсетеді.

Балалардың дүниетанымындағы «әлемнің тілдік бейнесі» *антитеза, синонимдік қатарлар, қайталау, синтаксистік параллелизм сияқты амалдар негізінде де көрініс табады.*

Қарама-қарсы қойып түйістіріп, қатар қойып шендестіру, яғни антитеза амалы, ең алдымен, лексикалық антонимдердің көмегімен жасалады:

◆ Көне тартқан *қараша* туырлықтың үстінен *әппақ* жаңа түндік жабылған.

◆ Ақтөс төбет аттың *омырауына шапшып*, сұңғыла қара қаншық *құйрығынан тартқылап*, иттік мінездерін тағы көрсете бастады.

◆ – Мына бір мылтық ұстаған *адам ба, албасты ма*, осы бетке келіпсің.

◆ Жаздыгүні *қыс болса екен* дейсің, қыста *жазды* көксейсің.

◆ – *Піскен* тоқмаш па, *шикі* тоқмаш па?

◆ Жұрт сөзі Сүлейменнің бір *құлағынан кірсе*, екінші *құлағынан шығып* кетті.

Бұл мысалдарда антитеза амалы зат есімдерден (адам – албасты, қыс-жаз), сын есімдерден (қараша-әппақ, піскен-шикі), сан есімдерден (бір құлағы, екінші құлағы), күрделі үстеулердің (омырауына шапшып, құйрығынан тартқылап) қатысуы арқылы жасалған.

Жазушы заттар мен құбылыстардың сындық, үстеулік, заттық мағыналарын қатар қойып суреттеу арқылы бала санасындағы қоршаған орта туралы білімнің нәтижесін көрсетеді. Аталған салыстырулар балалардың өмір сүрген ортасынан, мекен еткен жерінен, оқып-түйген білімінен мол мәліметтер береді. Иттің *ат омырауына шапшуы, құйрығынан тартқылауы* ауыл баласы үшін күнделікті өмірдің көрінісі болып табылады. Автор бұл салыстыруды қала баласының сөйлеуі арқылы берсе оқиға нанымсыз болар еді. *Қараша туырлық пен әппақ түндіктің* қатар суреттелуі де ауыл баласының тұрмыс-тіршілігінен де сыр шертеді.

Жаздыкүні қысты аңсау, қыс болса жазды аңсау кез-келген бала табиғатына тән құбылыс. Жазушы аталған табиғат мезгілдерін қарсы қойып суреттеу арқылы бала болмысын, бала табиғатын әсерлі суреттейді.

Піскен тоқмаш пен шикі тоқмаштың «дәмі» Қожа үшін түсінікті себебі, әжесі немересінің тентек іс-әрекетінің жазасына осындай тарту тағайындап қоятын болған.

Осылайша антитеза амалымен сөз құбылту, карама-қарсы құбылыстарды, оқиғаларды, кейіпкерлердің пікірлерін қатар қойып суреттеу Б. Соқпақбаев шығармаларында көптеп кездеседі.

Синоним сөздер - кез келген тілдің қаншалықты дамығандығын, оның оралымдығын көрсететін сөз байлығының құнарлы бір саласы. Сонымен қатар олар әр халықтың ұлттық танымын бейнелеуде де өзіндік қызмет атқарады. Сөз логикалық дәлелімен, ойлаған ойдың реңктерін өз бояуымен нақтылы көрсете алса ғана мәнерлілік сипатқа ие бола алады. Мазмұн мен мақсатқа сайма-сай лайықтап алынған сөздер ғана мәнерлі сөз деп танылады. Сөз де қиюын келістіріп қалаған кірпіш сияқты асқан шеберлікті талап етеді. Ғалым Ә. Болғанбаев: «Шешен де шебер сөйлеудің бір ұшы - тілдегі синонимді қыбын тауып, орнымен үйлестіріп жұмсай білу қажет. Дикторға мәнерлі сөйлеу, мәнерлі түрде оқу қандай қажет болса, сөйлеуші мен жазушыға да синонимдердің реңктерін айқын ажыратып, тап бастырып, дәл қолдана білу соншалықты керек» [84, 42 б.] - дейді. Ал профессор М. Балақаев «Қазақ тіл мәдениетінің мәселелері» еңбегінде: «сөздерді қалай болса, солай жұмсай бермей, саралап, талғап жұмсау, жаңа сөздерді жазушының талғампаздық ой елегінен өткізіп, орынды жұмсау ақын-жазушының шеберлігіне байланысты. Синоним қатарына енетін сөздер жазуда да, ауызекі сөзде аздап болса да стильдік өң алып тұруға тиіс» - дейді [85, 47 б.]. Бірнеше ғасырлар бойы қалыптасып, белгілі бір тұрақтылыққа ие болған синонимдерді жазушы тұрақтылық қасиетіне орай сұраптап пайдаланады. Синонимдік қатар түзетін сөздер барлығы бірдей бірінің орнына бірі жұмсала бермейді, олардың мағыналары мәндес болғанымен, қолданылуында елеулі айырмашылықтар болады. Сондықтан кез келген қаламгер синонимдердің стильдік қолданысына басты назар аударады. Жазушы Б. Соқпақбаевтың осы талап үдесінен шыға білгендігі шығармаларындағы синоним сөздердің орнымен қолданып, үйлесім табуынан көрінеді:

◆ Оған өзі *аш-арық*, *қолы қысқа* халықтың бәрінің бірдей шамалары келмейтін.

Мысалдағы *аш-арық* сөзіне автор *қолы қысқа* тұрақты тіркесін сыңар ретінде қолданады. *Аш-арық* синонимдері жүдеу мағынасына ие болғанымен, жеке-жеке сөз ретінде екеуінің мағыналық ерекшеліктері болады. *Аш* сөзі тұрмыс-тіршілігі, күн көрісі нашар, ішіп-жерге ештеңесі жоқ адам. Ал *арық* сөзі адамның физиологиялық күйін сипаттайды. Екі сөз қосарлана қолданылып, жағдайы төмен адамның күйін бейнелеген. Енді

автор бұл сөздерге мағынасы жағдайы төмен сөзіне сәйкес келетін *қолы қысқа* тұрақты тіркесін өзара мәндес сөздердің жиынтығы ретінде қолданып, танымдық мақсатта жұмсайды. *Қолы қысқа* фразеологизмінің қолданылуы сөйлемнің экспресивтік мәнін күшейтіп, тұрмысы өте төмен мағынасын беретін реңк жамайды. Әрі бала танымындағы білімнің деңгейін көрсетеді.

◆ Қазақ айналайынды *шілдей тоздырып, көгертпей келген* бір көне дерт бар. Ол *аталастық, рушылдық, алакөзділік*.

Бұл сөйлемдегі *шілдей тоздырып, көгертпей келген дерт* сөзінің мағыналық сипатын аша түсуде, эмоционалды-экспресивті реңк үстеуде ұтымды қолданылған *аталастық, рушылдық, алакөзділік* синонимдік қатарлары қазақ болмысындағы бар кемшілікті жинақтап көрсетіп отыр. Автор *аталастық, рушылдық* мағыналас сөздерінің қатарына *алакөзділік* сөзін қосу арқылы рушылдықтың әрекеттік сипатының қандай деңгейде көрініс табатындығына тоқталады. Яғни құбылыстың қимылдық әрекетін, сыр-сипатын ұтымды етіп бейнелеуде айрықша мәнге ие.

◆ Көздерінде шақпақтың отындай *от, жігер* бар.

◆ Жоқшылықтың тепкісін қанша көрсе де Көнекбайдың *жүні жығылмаған, еңсесі түспеген*.

◆ Бізді бір шыбықпен айдап бағындырады. Ешкімнен *қорықпайтын, қаймықпайтын*. Алдына әзірейіл келіп тұрса да *қасқайып, айылын жимай сөйлейтін*.

◆ Мінезі жұмсақ, *майда жүріп, майда тұрады*. Шамасы келсе, *бой түзеп, тәуір киініп* жүргенді дұрыс көреді.

◆ Бір ғажабы жылына он екі ай мініліп жүрседағы көк аттың *жалы қисаймайды, қоңы ортаймайды*.

Аталастық, рушылдық, алакөзділік сөздері қазақ ұлтының табиғатын ашуда үлкен қызмет атқарады. Аталған сөздердің беретін мағынасы қазақ балалары үшін де үлкен танымдық мәнге ие.

Жүні жығылмау, еңсесі түспеу фразеологизмдерінің Беркен тілінде берілуі бала білімінің тереңдігін көрсетеді. Қожа, Еркін, Беркен тіліндегі синонимдік варианттарды құрайтын фразеологизмдер олардың білім деңгейлері мен дүниетанымын бейнелейді.

Синонимдік варианттарды пайдалану қаламгердің тағы да стиліндегі көп сөзділікке жоқ екендігін, мүмкіндігінше жинақылыққа, қысқалыққа құштар жан екендігін аңғартады. Аз сөзге көп мағына сыйғызуды мақсат еткен қаламгер синоним сөздердің екінші сыңарларына көбіне тұрақты тіркестерді келтіреді. Бұл тәсіл, әрине, жазушы мақсатының үдесінен шыққандығын аңғартады. Сонымен қатар синонимдік қолданыс жазушы шығармаларындағы дүниетанымдық лексика қорының молдығын байқатады. Қаламгер сөздің танымдық аясын кеңейтіп, алғашқы нұсқасына мағынасын тереңдететін сыңарлар қоса отырып, қазақ тілінің байлығын, қолдану ерекшеліктерін көрсетеді. Ұлттық дүниетанымдық лексиканың негізгі көздері болып саналатын тұрақты сөз тіркестерін жазушы ұтымды пайдалана

отырып, синонимдік қатарлар түзе білуі тілдік тұлғаның дүниетанымдық келбетін тереңдете түседі.

Көркем шығарма мәтінінің әсерлілігі бір сөзді қатарынан әлденеше рет қайталап қолданып, соған ерекше назар аудару арқылы да күшейтіледі. Бұл тіл білімінде қайталау арқылы көрініс табады.

Қайталау – көп сөзділікке ұрынғандықтың салдары не сөз таба алмағандықтың белгісі емес, қайталанып отырған сөз білдіретін ұғымның, заттың сол ситуация үшін маңыздылығын күшейте көрсетудің, оқушы назарын аударып, оның ой-сезіміне әсер етудің көркемдік тәсілі. Қайталауда, әдетте, белгілі бір деталь өзгелерден бөлектетіп, соған айрықша мән беріледі, ол – оқушының есінде жақсы сақталады.

Қайталаманың тілдік сипатын зерттеуші ғалымдар психолінгвистикалық құбылыс ретінде таниды. Оның дыбыстық тілде пайда болу себептерін адамның ойлау қабілетінің ерекшеліктерімен сабақтастырады. Адам өзінің ойын тыңдаушыға бірден жеткізе бермейді. Шығармадағы кейіпкерлер тілінде өз ойын нақтылау, тыңдаушыға түсіндіру мақсатымен белгілі бір сөзді немесе сөз тіркесін қайталап қолданады. Профессор О. Бүркіт: «қайталау құбылысының негізін тек логикалық уәжбен сабақтастыру жеткіліксіздігімен қатар, қайталау құбылысының психологиялық категория» [86, 7 б.] - екендігін айтады. Зерттеушілер тілдік деңгейлердің қатысына қарай қайталамалардың парадигмалық жүйесін қалыптастырған. Атап айтар болсақ, дыбыстық қайталамалар, лексикалық қайталамалар және синтаксистік қайталамалар. Б. Соқпақбаев шығармаларында лексикалық және синтаксистік қайталамалар ерекше қолданысқа түскен. Қайталамалардың ішінде лексикалық қайталамаларға зерттеушілер көп көңіл бөліп, қайталамалардың ерекше түрі ретінде бағалаған. Лексикалық қайталамалар «бір сөздің немесе сөз тіркесінің қайталануы арқылы жүзеге асырылатын айшық». Лексикалық қайталамалар жазушы шығармаларында бір сөйлем көлемінде, кейде қатарлас сөйлемдер легінде қолданылып, көркемдік қызмет атқарады.

Мысалы:

◆ Осы күні *тойдан* көп нәрсе жоқ. Мейрам күндері *той*; біреу қыз ұзатса – *той*; бала туса – *той*; жоспар артығымен орындалса – *той*; шет елден мықты біреу келе қалса – *той*; шетелге мықты біреу бара қалса *той*; артиллерияшылар *күні*, флот *күні*, ұшқыштар *күні*, металшылар *күні*, құрылысшылар *күні*, физкультурашылар *күні*, шахтерлер *күні*, тағы басқа аты аталмаған толып жатқан қастерлі *күндердің* бәрінде *той*, Құдайға шүкір, әйтеуір *тойдан* кенде емеспіз.

◆ Қазақтың бар өмірі *малмен* байланысты. *Мал* – тамақ, *мал* – киім, *мал* – көлік, *мал* – отын (отқа *мал* тезегі жағылмай ма?), *мал* – баспана (киіз үйдің бар жамылғысы *малдың* жүнінен жасалмай ма?).

Жер-суға сыймай жататын *малдан* бұл кезде тамтық қалмаған...

Қазекен *мал* бағудың ғасырлар бойы азабынан «құтылған».

Мал жоқ болған соң, енді әлгі аталғанның бәрі жоқ.

◆ *Жатсам жата бергім келеді. Тұрғым келмейді.*

Жату сондай тәтті.

◆ *Тырнарлардай қанатым болуын арман етем.*

Қарным аш, тамақты арман етем.

◆ *Соғыс біреуге соғыс болса, біреуге ырыс.*

Алғашқы мысалдағы *күні* сөзі – 10, *той* сөзі – 9 рет, *мал* сөзі – 11 рет, *жат* сөзі - 3, *арман етем* тіркесі, *соғыс* сөзі, *біреуге* сөздері - 2 рет қайталанып отыр. Жазушы «той» сөзін әлденеше рет қайталау арқылы қазақ халқының тал бесіктен жер бесікке дейінгі өмірінде тойдың атқарар қызметінің мәні зор екендігін көксейді. Қазақ халқы үшін той тек жақсылық нышаны. Жақсылықтың мол болуын армандаған қазақ елі үшін той - жақсылық, қуаныш, мереке, берекенің концептісі бола алады.

Мал сөзін де бірнеше рет қайталап беру арқылы қазақ баласының танымында да төрт түліктің қазақ өмірі үшін үлкен қызмет атқаратындығын аңғартқандай. Автор мал сөзін бірнеше рет қайталау барысында сол кезеңдегі қазақ өмірінің тұрмыс-тіршілігінен де біраз мәліметтер беріп өтеді. Жоқшылықтың халық тұрмысын жайлағын тұсын жазушы бала танымына түсінікті етіп, бала пайымы арқылы суреттейді. Осындай тек сөздің қайталануымен қатар, енді бірде, бүгін сөйлемдердің қайталануы да кездеседі. Мұны ғылымда синтаксистік қайталамалар деп атайды. Синтаксистік қайталамалар «сөйлем мүшелерінің қайталануы, сөйлемдердің қайталануы, сөйлем үлгілерінің қайталануы, тізбекті және түйдекті қайталамалар, синтаксистік параллелизм, хиазм секілді түрлердің жиынтығынан тұрады» [111, 52 б.].

Мысалы:

- *Амансыздар ма?*

- *Аманбыз. Бұл кім келген.*

- *Мен ғой, Еркінмін.*

- *Еркін Мамырбаев, Сәрсембектің інісі.*

- *Еркін Мамырбаев, Сәрсембековтің інісі.*

- *Еркін!*

- *Ғалия!*

Енді бірде автор шығармаларында сөйлемдегі кейбір мүшелердің қайталануы арқылы мәтін түзіледі.

Мысалы:

◆ *Алматыға жетсек, Қарасазға жеткеніміз.*

Үйге жеткеніміз.

◆ *Бұл пальтоны киіп, аунамаған жерім қалды ма?*

Тас көмірдің үстіне де аунадым.

Батпаққа да аунадым.

Шаңға да аунадым.

Қайталаудың бұл түрлері де ойдың белгілі бір бөлігіне оқушы көңілін аударып, әсер ету мақсатын көздейді. Осындай қайталаулар жазушы стилінде өзіндік өрнекпен едәуір орын алады. Сөйлем түзілістерінің өзі жазушының қаламгерлік шеберлігінің бір айғағы. Бұлардың барлығы белгілі бір танымдық мақсатқа негізделеді. Олар - қаламгер туындыларының мәнерлілігін күшейтіп, танымдық қасиетін арттыратын негізгі амалдардың бірі.

«Синтаксистік құрылымның параллельдігі, түгелдей не жартылай ұқсастығы, үйлесімділігі көркем әдебиетте көркемдік-эмоциялық қызмет атқарады; ритмді, ырғақты, әуенді сөз өрнегін жасайды; баяндаудың тиісті жерін күшейту үшін, баса көрсету үшін қолайлы, үйлесімді келеді» [112, 137 б.].

Осы негізде қаламгер шығармаларына талдау жасап көрсек, туындыларда, ең алдымен, қатар айтылған сөйлемдердің бір тектестігі, бірінің құрылымын екіншісінің қайталауы жиі ұшырасады.

Мысалы:

◆ *Жаз. Жайлау. Шұбала қонған киіз үйлер. Қанаттас бір ауылға апам мені жетелеп, қыдырыстап келген.*

◆ *Әуелі жиылыс ашылып, желініп сөздер сөйленді. Тізбектеліп аталып табыстар айтылды. Кемшіліктер және көрсетілді. Озат малышларға сыйлықтар берілді. Оза алмағандары іштері күйіп қарап тұрды.*

◆ *Мен асық бояуға, сақаны тесіп, қорғасын құюға, ләңгі жасауға шебер едім.*

◆ *Ол арсыз бұның бәрін қалжың деп ойлайтын болу керек, күледі маған қарап, көзін бағжытып, ернін шығарып, аузын қисайтып, келекелейді өзімді.*

Бірінші мысалда атаулы сөйлемдер құрылымының қайталануы арқылы жасалған синтаксистік параллелизмдерді көруге болады. Атаулы сөйлемдер синтаксистің экспрессивті амалдарына жатады. Профессор М. Балақаев жалпы атаулы сөйлемдердің «жазушы тіліне ықшамды, көркемдік нәр беріп, болмысты жаратылысты суреттеудің ерекше тәсілі ретінде жұмсалатындығын» [113, 172 б.] айтады. Осындай стилистикалық қасиетке ие синтаксистік құрылым жоғарыда көрсетілгендей ерекшеліктерімен әлденеше рет қайталанып, көркем туындының әсерлілігін күшейтеді. Келесі мысалдар етістік баяндауыштардың біртектес грамматикалық категорияларда айтылуына негізделген. Жақтық, шақтық мағыналары жағынан бірыңғай, бір тектес баяндауыштар бұл сөйлемдердің арасында ритмикалық үйлесімділік туғызып тұр.

Б. Соқпақбаев шығармаларында сөйлемдердегі етістік формаларының бір формада келіп қайталануы жиі ұшырасады. Бұл тәсіл оқиғаны баяндауда да, өмір құбылыстары мен қаһармандарының хал-күйін бейнелеуде де қолданылады. Ұқсас құрылымдардың қайталануы баяндаудың айқындығын, үнемділігін күшейтеді, баяндауды ықшам, мағыналы етуге септігін тигізеді.

Көркем әдебиет тілінің айрықша белгілері – оның көркемдігі мен бейнелілігі. Көптеген авторлар «бейнелілік» дегенде сөздің тек «ауыстыру» мағынасында қолданылуы деп түсінеді. Бұлардың пікірінше, эпитет, теңеу, троп сияқты көркемдеу амалдары ғана бейнелілік сапаға ие, солар ғана бейнеліліктің, бейнелі тіл жасаудың негізгі амалы.

«Бейнелілікті бұлай түсіну дұрыс емес. Өйткені бейнелілік көркемдеу амалдарына ғана тән емес (бұлардың бәрі бірдей бейнелілік үшін жұмсала бермейді, кейбіреуінің қолданылуы эмоциялық-экспрессивтік бояуды күшейту мақсатын көздейді). Эпитет, теңеу, метафора, т.б. троп түрлері - әдеби шығармадағы бейнелілікті күшейту амалдарының бірі болуымен қатар таным нәтижесі.

Суреттеуді дараландырушы, шығарманың көркемдігін, әсерлілігін айқындаушы амалдардың екіншісі – *сөздің тура мағынасы*. Өйткені бейнелілік сапаға «ауыстыру» мағынасында жұмсалған сөздер ғана емес, тура мағынасында жұмсалған сөздер де ие», [100, 126 б.] - деген Х. Кәрімовтің тұжырымды пікірін қолдай келе, бұл айтылғандардың Б. Соқпақбаев стиліне тән екендігін де көруге болады. Сөзіміз дәлелді болу үшін бір-екі үзінді келтірейік:

◆ *Жаз кезінде өзіміз үйде барда күндіз біздің үйдің есіктері еш жабылмайды. Даладан жарық пен таза ауа кіргізіп, есік жабық болса, мұрынды дереу бітеп қалатын көк иістен жанымызды сақтап тұрады. Егер бар болып, қарынға тамақ салып алса, жан сақтаудың бұл да таптырмайтын тәсілі. Ал жоқ болса, уақасы жоқ. Адам тамақ ішпей де өмір сүре алатынын біз тәжірибеде көріп жүрміз.*

◆ *Киіз үй мектепте оқып жаттық.*

Әліппе жетіспейді. Екеу ара бір оқулық.

Дәптерді тіземіздің үстіне қойып немесе жерге етпеттеп жатып жазамыз.

Бір күні бормен жазатын тақта пайда болды...

Міне, бұл оқып шыққаныңыз – көз алдыңыздан кетпейтін жанды сурет. Мұның әсер күші сөздердің тура мағынасы арқылы-ақ ашылып тұр. Ендеше бұл суретті әсерлі етіп, көркемдік дәрежеге көтеруші шешуші амал – сөздің тура мағынасы. Жеке ұғымдарды дәлме-дәл беретін нақта-заттық мағыналы сөздерді таңдап қолдану арқылы автор айтайын деген ойын бейнелі түрде жеткізіп тұр.

Түйіндей келгенде айтарымыз, көркем шығарманың көркемдігі, әсерлілігі, шынайылығы – онда суреттеп отырған амалдардың бірі аз, бірінің көп қолданылуында емес, сол тұста, сол шығармада, сол контексте автор мақсаты тұрғысынан қаншалықты дәлелді жұмсалуына, автор ойын нанымды, бейнелі, нақты түрде жеткізуге қаншалықты дәрежеде көмектескендігіне байланысты екен. Сонымен қатар балалар әдебиетінің тілінде осындай тура мағыналы сөздердің көп қолданысқа түсуі де заңды құбылыс.

Жалпы жазушы шығармаларына қазақ әдебиетіндегі балалар прозасына арналған туындылардың бірегейі деп тануға тек оның көркемдік-шығармашылық сипаты ғана емес, тілдік-танымдық белгілері де мол мүмкіндік береді. Сонымен қатар әрбір шығармаларының тілі, тілдік-когнитивтік ерекшеліктері жазушының тілге деген талғамымен, көркем сөзге деген шеберлігінің күшін байқатады. Әрине, көркем шығармадағы қаламгердің танымдық ерекшеліктерінің көздер мақсаты бір, ол көркем шығармадағы кейіпкер тілін жандандыру, шындыққа жанасымды етіп өрнектеу. Бұл тілші-ғалым Р. Сыздықованың «шындыққа жанаспайтын шығарманың көркемдік-идеялық құны да болмас еді» [96, 34 б.] - деген пікірінің растығын негіздей түседі.

Тілдік тұлғаны танудың екінші деңгейі - *когнитивтік деңгей*. Бұл деңгейден жазушының дүниеге деген көзқарасын, парасат-пайымын, әлем туралы түсінігін тануға болады. Қаламгер танымын сипаттайтын «әлемнің тілдік бейнесі» - «мәндік өріс, мағыналар жүйесі ретіндегі *ішкі образ*» түрінде сипатталады. Яғни когнитивтік деңгей әлемнің бейнесін тануда образдар жүйесін сипаттауды басшылыққа алады.

Жазушы шығармаларындағы образдар жүйесі көркем мәтіндегі шындық өмірдің болмысын, тілдік бейнесін жасайтын когнитивтік бірліктер болып саналады. Бірақ зерттеушілердің пайымдауынша, көркем туындыда шындық болмыс тек бейнеленіп қана қоймайды, тілдік құралдар арқылы адамның сол шындыққа қатынасы беріледі. Когнитивтік деңгей үлгісінде қаламгердің ішкі әлемі - субъективті фактордың (К. Юнг) мәні ерекше болады.

Тілдік тұлғаның концептуалдық бейнесі әр адамның жас ерекшелігіне, әлеуметтік жағдайына және өмір сүрген кезеңіне байланысты әртүрлі болады. Дүниенің шындық болмысы адам танымында образдылық сипатта бейнеленеді. Сондықтан дүниені фразеологиялық тәсілдердің, мақал-мәтелдердің көмегімен танып-білудің маңызы өте зор. Тілдің лексика-фразеологиялық және паремиологиялық қорында адамзаттың мұң-мұқтажы мен тұрмыс-тіршілігінің сипаты қалыптасқан. Сондықтан жазушы шығармаларындағы кейіпкерлер тілінің танымдық деңгейін, яғни лингвокогнитивті деңгейін беретін тілдік бірліктер - шығармалардағы бас кейіпкерлердің баяндауында балалар психологиясына сай таңдалып алынған *фразеологиялық тіркестер* мен *мақал-мәтелдер*. Автор туындыларындағы оқиғаларды суреттегенде кейіпкердің әзіл-оспағының арасында ұшырасатын мақал-мәтел, фразеологизмдерді, ойды нақты жеткізетін нақыл сөздерді әртүрлі мақсатта: бірде кейіпкерге мінездеме беру үшін, бірде белгілі бір оқиғаны қорытындылау үшін, кейде кейіпкер атынан талас-тартыстың шешімін, түйінін айтқызу үшін қолданады.

Жазушы кейіпкерлер тіліндегі *қаһарын тігу, әлек-шәлегін шығару, шыбын жорғалатпау, түйені түгімен, нарды жүгімен жұту, жер апишысын қуыру, төбе шашы тік тұру, бетіне қаны тебу, аузының суы құру, екі көзі шарасынан шығу, жеті қабат терісі сылыну*, т.б. тұрақты тіркестерді

кейіпкерге мінездеме беруде, *әкесіз жетім – арсыз жетім, шешесіз жетім – шерлі жетім, өлімнен ұят күшті, мысыққа ойын, тышқанға өлім, жақсыменен жолдас болсаң, жетерсің мұратқа, жаманменен жолдас болсаң, қаларсың ұятқа* сынды мақал-мәтелдермен қатар автордың өз тарапынан айтылатын *аш қарынға данышпан болып жетістірмеу, соғыс біреуге - соғыс болса, біреуге – ырыс, қызметі биіктің үйі де биік, мансабы зордың беделі де зор, оқулығы сай бала, көңілі жай бала* сияқты афоризмдік сипат алған сөздері түрлі мақсатта қолданады. Жасы кіші балалардың тіліне, танымына, сөздік қорына аталған сөздердің енуі олардың қоршаған орта туралы білімінің деңгейін көрсетеді.

Бұл жөнінде балалар тіліндегі лексика-грамматикалық ерекшеліктерді қарастырып жүрген зерттеуші А.К. Шаяхметова: «әр жастағы балалар тілдік лексикалық қорын өз жас ерекшеліктеріне қарай пайдаланады. Тілдік лексикалық, фразеологиялық бірліктері мен мақал-мәтелдер бала танымына орай қалыптасып, қабылданып, бірте-бірте лексикалық қорын молайтады», - дейді [88, 391 б.].

Жалпы, халық тіліндегі нақышты сөз, бейнелі тіркестердің қай кейіпкерлердің тілінде де кездесіп отыратыны белгілі. Дегенмен, нақышты сөз, бейнелі тіркес, фразеологизм, мақал-мәтелдердің Б. Соқпақбаев шығармаларының тіліндегі орны, стилистикалық қызметі бірдей емес. Біреулерінде ол аз кездессе, енді бірінде кейіпкердің сөз саптау мәнерінің негізгі белгісіне айналған. Осы тілдік амалдарды қаламгер шығармаларындағы қолданылудың басты ерекшелігі – кейіпкерлер болмысына сай, бала түсінігіне жеңіл етіп жұмсалуда. Бұлардың барлығы табиғи бейнелі нақты мағыналы сөздермен бірлесіп келіп, шығарманың бейнелілігін, мәнерлілігін, тілінің дәлдігі мен өткірлігін ұштайды. Тілдің лексика-фразеологиялық және паремиологиялық көрінісі мәдени ореалдың да жемісі. Б. Соқпақбаев ұлттық болмысты, менталдық дүниені танытуда да үлкен шеберлікпен көзге түседі. Қаламгердің лексика-фразеологиялық және паремиологиялық сөздік қорды молынан пайдаланып, әр кейіпкерінің тілдік мінездемесіне, танымы мен болмысына сай жұмсауынан мәдени ореалды терең меңгергендігін көреміз.

Кейіпкерлер тіліндегі әлемнің тілдік бейнесінің көрінісін беруде вербальды тәсілдер үлкен рөл атқарады. Себебі ойлау мен сезімге толы әрекеттерден тұратын адамзаттың рухани өмірі белгілі бір деңгейде вербальды формада жүзеге асып отырады.

Ал тілдің бейвербальды элементі жөнінде профессор Б. Момынова: «Коммуникацияның бейвербальды элементтеріне, яғни ым мен ишаратқа, дене қимылдарына қарап отырып, адамның қай ұлттың, қай құрлықтың өкілі екендігін шамалауға болады» - деген [89, 36 б.].

Жұмысқа арқау болып отырған шығармалар балалар әдебиетіне арналған туындылар екендігі жоғарыда айтылды. Туындылардағы кейіпкерлердің басым көпшілігі әр жастағы балалар. Әсіресе мектеп жасына дейінгі

балалардың ойын толыққан түрде жеткізуде осы бейвербальды элементтер үлкен рөл атқарады. Бала ойын грамматикалық формалар мен қатар бейвербальды элементтер тыңдаушыға жеткізуге қызмет жасайды.

Бала тіліндегі грамматикалық категориялардың пайда болуы өзін қоршаған ортамен қатынасының кеңейгендігін, таным деңгейінің өскендігін білдіреді. «Бала тіліндегі алғашқы грамматикалық формалардың алғышарттары - ұғымдық синтаксисте байқалып, сөйлем мағынасы синтаксистік семантика арқылы ұғындырылады да, семантикалық синтаксис ығыстырыла бастап, грамматикалық формалар көрініс беріп, бала тілінде қолданыла бастайды» [90, 29-31 бб.].

Жазушының балалар тілін жасаудағы бір шеберлігі - әр жастағы бала үнін оқырманына табиғи қалпында естірте білгендігінде. Қаламгер туындыларында әр баланың өз орны бар. Олар бірін-бірі қайталамайды. Осы ерекшелікке орай «Балалық шаққа саяхат» повесіндегі Қожаның (мұндағы Қожа «Менің атым Қожа» повесіндегі кейіпкер емес - Ж.С.) мектеп жасына толмаған қызының тілдік ерекшелігіне тоқталып көрейік.

«Шешесі таптап қоя ма, қайдам, кіші сары қыз сондай сараң. Қолындағысынан сұрасаң бермейді.

Бір күні кіші сары қыз есік алдында ойнап отыр екен. Қолында добалдай наны бар.

- Наныңнан берші дедім?

- Мм.. беймеймін.

Қалайда қызды алдап нанын жегім келді. Тартып алуға болмайды, жылайды.

- Наныңнан берсең, қарындаш берем.

- Көйсет?

Көрсеттім. Бір сүйемдей қара қарындаш.

- Иммқ... – деп қыз басын шайқады. Ұнатпағаны.

- Бәкі беремін.

- Иммқ...

Басқа ұсынар нәрсем жоқ. Аз тұрдым да:

- Сен нанды орысша жегенді білесің бе? – дедім.

- Иммқ, - деді. «Білмеймін, білгім келмейді» – дегені.

- О, орысша жеген қызық болады. Сен көрсең өліп қалар едің!

- Ой, қу алдайсың!..»

Бұл диалогта мектеп жасына толмаған кішкене қыздың табиғи үні, өз жасына сай бейнесі сомдалған. Оның р-ға тілінің келмеуі, «иммқ» деп еркелей қырсығуы кәдімгі балаға тән қылықтар. Автор осыны жалаң баяндамайды. Балалардың табиғи үнін естіртуде жас ерекшеліктеріне, дүниені қабылдауларына орай сөздерді сұрыптап қолданып, бейвербальды элементтер арқылы сөйлемдегі айтылар ойды толықтыра түседі. Сонымен қатар бейвербальды элементтердің қызметі де бала ойын толық жеткізуде өзіндік рөл атқаратындығына контекстегі мысалдар арқылы көз жеткіземіз.

◆ *Дауыстың қайдан шыққанын тұспалдай алмай, төңірегіне жалтақ-жалтақ қарап барып көрді мені.*

◆ - *Әллуі – деп, жазымды шапалақпен бір салып, отырдым да қалдым.*

◆ - *Ойнамаймын сенімен, - деп, Жанар ұртын бұртитып, дойбыны жинап алды.*

◆ *Қақпаға кіріп келе жатқан әжесі Жанарға:*

- *Ой, шыбыным, жалғыз отырмысың? – дей берді де, мені көріп:*

- *Мына бала Қожа ма? – деп сұрады.*

Кемпірдің үнінде мені жаратпағандық бар еді.

- *Иә, - деп жауап берді Жанар маған бұртия қарап.*

◆ *Сол сүйкімді білек қазір де уысымда тұрғандай, өз алақанымды өзім құшырлана қысамын.*

◆ *Мен қанша әуреленсем де, оған осы күнге дейін жердің домалақ екенін ұғындыра алмай-ақ қойдым. Айтысып-айтысып келеді де, қолын бір-ақ сілтейді.*

◆ *Жүктің астында бір мес қымыз байлаулы тұр. Содан төкпей-шашпай бір-бір кеседен құйып ішіңдер деді. Сұлтан осыны айтты да, сыр берме деген ишарамен менің тіземді мытып қойды.*

◆ *Ағасы түгіл Сұлтанның сайтаны да жоқ еді. Өтірігімді шығарма деп, менің санымды тағы шымшып қойды да, сөйлей берді.*

Бұл ситуациядағы бейвербальды элементтер шығармада бағалауыштық қызмет те атқарады. Зерттеушілер бағаның сөйленіспен немесе тілмен байланыссыз (яғни баланың тілі шықпай тұрып) адамның сәби шағынан бастап пайда болғандығын дәлелдеген. Бұл жөнінде профессор Б. Момынова: «бағаны тілдік формалармен жеткізумен қатар бейвербальды амалдар арқылы білдіру кең орын алады. Ондай амалдарға ым, ишарат, түрлі дыбыстар шығару, беретін бағасын дене қимылдармен білдіру, т.б. жатады» [70, 36 б.] - дейді.

Жоғарыдағы мысалдардағы бейвербальды элементтердің бағалауыштық сипатына талдау жасайтын болсақ:

Жалтақ-жалтақ қарау – белгілі бір бағытталған нысанның анық еместігін білдіреді;

жазғын шапалақпен бір салу - өкіну, кателесуді білдіреді;

ұртын бұртиту, бұртия қарау - өкпелеу мағынасында қолданылады;

алақанды құшырлана қысу - риза болуды, көңілі толуды – жағымды // оң бағаны білдіреді;

қолын бірақ сілтеу – жаратпауды, яғни жаман немесе теріс бағалауды білдіреді;

тізесін мытып қою және санын шымшып қою – сыр бермеу, өтірігін шығармау мағынасында қолданылады;

Сонымен қатар бағалауыштық тек әлеуметтік категория ғана емес, психикалық құбылыстар болып саналады.

Зерттеушілер жазушының жеке стилі тұтас бір көркем бірлік ретінде қарастырылуына қатысты кейінгі уақыттырда *идиостиль, когнитивтік стиль* деп атауды ұсынып жүр. Жазушының жеке стилін концептуальдық жүйеде қарастыруда *когнитивті стиль* деп атауды біз де құптаймыз.

Үшінші деңгей - тілдік тұлғаның сөйлеу тілін, жасауға себеп болатын мақсат, уәж, мүдде мен нұсқауын қамтыған *уәждік деңгей*. Жазушы шығармаларында образды бейнелерді жасауда асқан шеберлік байкатады. Бала танымындағы ауыспалы мәнге ие болған сөздердің уәждік деңгейі қоршаған ортадан жинаған білім қоры арқылы көрініс табады. Жазушы шығармаларындағы ауыл баласының білімі, таным деңгейі олардың сөздері арқылы көрінеді. Бала тіліндегі уәжділік деңгейін біз бірнеше топқа бөліп қарастырдық:

- **Соматикалық ұғымдармен байланысты уәжділік:** *жұдырықтай, екі саусағымдай, аузындай, т.б.*

◆ *Жұдырықтай* гана сары жез қоңырау соның қолында.

◆ *Екі танауыма екі саусағым еркін сыйып кетерлік, қосауыз мылтықтың аузындай үңірейіп тұр.*

- **Төрт түлік мал атауларына байланысты уәжділік:** *үріккен қойдай, мүйізделген сиырдай, лақ-қозы тәрізді, бір үйір жылқы шапқылап кеп кіргендей, шалағай аттай, енесіне ілескен құлын тәріздімін, көгендеген қозыдай, құтырған бура тәрізденіп, т.б.*

◆ *Сатырлаған ап-ауыр тамшылардың астында балалар үріккен қойдай тырағайлап, қыстаққа қарай бейберекет жүзгірісті.*

◆ *Мүйізделген сиырдай* жырылып шығып, қораштанып, бүгіле түскен.

◆ *Бала деген лақ-қозы тәрізді* ықтиярсыз халық.

◆ *Бір үйір жылқы шапқылап кеп кіргендей* дәліздің бойы дүрлігіп, тасыр-тұсырға толып кеткенде, ол кабинеттен долдана атып шықты.

◆ *Жаңбыр ұзаққа бармады, шалағай аттай* арындап-арындап алып алды да, сарқыла бастады.

◆ *Мен енесіне ілескен құлын тәріздімін, біресе о жағына, біресе бұ жағына шығамын. Зорға ілесіп келемін.*

◆ *Көгендеген қозыдай* уақыттың желісіне тізіп тастап, рет-ретімен баяндауға келмейді.

◆ *Ашуланған кезде Көпекбай құтырған бура тәрізденіп кетеді.*

- **Аң-құс, балық атауларына байланысты уәжділік:** *қасқырдай, торай жүзгіріп өткендей, маймылша, қонақтаған қарғадай, қонақтаған тауықтай, жұмыртқа басқан тауықша, егескен қораздар тәрізденіп, үріккен торғай ұқсап, көлшік суды еркін жайлаған жайындай, т.б.*

◆ *Әлгінде, жұмыс үстінде қасқырдай* ұлып мазаны алған қарын шіркін де енді сол қуанышты сезімге бөленіп, алданыш тапқан тәрізді.

◆ *Қарашы, тап-таза төсеніштің үстінен торай жүзгіріп өткендей* қылыпсың.

◆ Шарбақтың көп тетігінің бірінен зып беріп осы баққа кірдім де, бір теректің басына *маймылша* өрмелеп, шығып алдым.

◆ Ал қазір *қонақтаған қарғадай* ағаш басында секип отырып, қиырдағы келешекті шарлап, қиялданбай қалайын ба.

◆ Маужыраған қоңыр кештің құшағында, қора аузындағы сырғауыл қашаның үстінде, *қонақтаған тауықтай* шошайып отырмын.

◆ ...Кемпірдің *жұмыртқа басқан тауықша* жарбия отыруы тегін отырыс емес екен.

◆ *Егескен қораздар тәрізденіп* ол екеуінің құр секеңдеп тұрып алғандарына өзгелер тіптен риза емес.

◆ Қыз үріккен *торғайға ұқсап* селт ете қалды.

◆ *Көлшік суды еркін жайлаған жайындай* Көккөзов бірнеше жылдан бері осы аудандағы халық ағарту саласында өзінен азулы ешкімді кездестірмей, ондай адам бар-ау деп ойламай келген еді.

- **Тұрмыстық зат атауларына байланысты уәжділік:** *сабадай, оймақтай, инедей, төңкерген қазан тәрізденіп*, т.б.

◆ *Сабадай* жайылған мол қарнын сипалай отырып, Ұлжан шешей шайды ұзақ ішті.

◆ Оның *оймақтай* аузынан бір кісі еңбектеп азар сыяды.

◆ Сендердің жөнсіз қылықтарың оның миына *инедей* қадалып тұрады.

◆ Әскерлер ат ойынын өткізетін алаңның дәл бүйірінде алыстан қарағанда *төңкерген қазан тәрізденіп* көрінетін төмпешік бар.

- **Табиғат құбылыстарына байланысты уәжділік:** *лақтырған тасқа ұқсап, үркердей, аршыған жауқазындай, құйынша*, т.б.

◆ Анадай барып, *лақтырған тасқа ұқсап* торс етіп, салмақпен қонады.

◆ Мен әңгіме етіп отырған *үркердей* шағын ауыл Қостөбе, міне, осы арада, шекараның дәл түбінде.

◆ Майра шешесі Айсұлуға тартқан пысық та сүйкімді қыз. Ойын десе, *құйынша* үйіріліп, жанып кетеді.

Ауыл баласының тіліндегі заттар мен құбылыстарды салыстыруда төрт түлік атауларының уәжделуі өте жиі жұмсалады. Қаламгер туындыларындағы теңеулер - ауыл баласының танымынан туған тілдік бірліктер. Ауыл баласының танымын нақты жеткізу үшін жазушы қоршаған ортаға сай түсінікті негіз етіп, айналасындағы заттар мен құбылыстардың ерекше белгілерін екінші бір заттармен, құбылыстармен салыстыра суреттейді. Мәселен, *қонақтаған тауықтай, сабадай, көлшік суды еркін жайлаған жайындай, шалағай аттай, көптен қалған сарқыттай, сабадай, жұмыртқа басқан тауықша*, т.б. теңеулер - ауыл баласының өмірінен, көрген-түйгенінен, әлемді тануынан туған тұжырымдары. Әлемнің тілдік бейнесіндегі ұлттық болмысты сипаттайтын теңеулер - қазақ баласының қоршаған орта туралы таным-түсінігін бейнелейтін ұлттық образдың құнды белгілерінің бірі.

Жазушы шығармаларындағы кейіпкерлердің есімін беруде автор осы уәжділік қағидасын басшылыққа алған. «Менің атым Қожа» повесінде Сұлтан есімді жас жігіттің есімі кездеседі. «Сұлтан» сөзі ертеде титул ретінде қолданылған. Шығармада автор осы есімнің ертедегі мағынасын уәж ретінде пайдаланады әрі кейіпкерін сол бейнеге сай етіп сомдайды. Мәселен, шығармада Сұлтан жөнінде Қожаның мынадай пікірін кездестіруге болады: *«Әй, Сұлтан, Сұлтан. Сенің бойыңда кісі қызығарлық өнер-қабілеттері толып жатыр-ау. Асауға шалманы қалай дәл тастайсың. Неше саққа жүгіртіп, құйқылжытып, қалай тамаша ысқырасың. Бие сауғанда шөпіндетіп жібересің. Жолдасыңа қоң етіңді ойып беруден тартынбайтын батылсың да жомартсың».*

Сонымен қатар шығармадан Дәулет есімді кейіпкерді де кездестіреміз. Бұл есімнің астарында – *дәулеті мол, дастарханы бай, алақаны кең* болсын деген ниеттің жатқанындығын аңғаруға болады.

Шығармада лақап аттар да кездеседі. Профессор Т. Жанұзақов: «Лақап ат адамның дене бітіміне, пішін тұлғасына және психологиялық ерекшелігіне сай, кейде кәсібіне лайықты қойылады» - дейді [91, 102 б.].

Жазушы шығармаларынан лақап ат ретінде *Көккөзов* сияқты кісі фамилиясы мен *Тоқмолда* секілді кісі есімдерін келтіруге болады. Көккөзов пен Тоқмолда «Жекпе жек» повесіндегі кейіпкерлер.

«Жекпе-жек» повесінде мектеп директоры Тоқмолда автор тарапынан күлкілі мінезделеді: *«Тоқмолда бойы тапалдау келген, жұмыр иықты сұр адам. Жасы қырықтар мөлшерінде, бір жеті шамасында бір рет қырынатын көсеу сақалының нақ қазір өскен кезі. Үстінде олақтау қолмен тігілген тік жағалы ақ жейде, оның сыртында қоңырлау пенжак, аяғында жұлығына жамау түскен көне былғары етік. Басында тәйпиген көкшіл кепка. Пішіні, түр-түсі әр қилы осы киімдер Тоқмолданың үстіне әр қиырдан келіп, кездейсоқ бас қосып, қалай болса, солай жабысып тұра-тұра қалған».*

Әлгіндей әжуа түріне қарамастан Тоқмолданың төңірегіне шекесінен қарап, «осы араның қожасы менмін» дегендей кеуделі, арқалы жан екендігі сырт пішінінен-ақ білініп, танылып тұр. Оның осы мектепке қожа екенін сездіруге «құмарлығы», өзінен жоғары қызметтегі адамдарға жағымпаздығы, білдей бір мектептің директоры болса-дағы, білім деңгейінің төмендігі кейіпкердің тілдік мінездемесі арқылы толығырақ түседі:

- *Мынау орыс мұғалімің ағаштан ағаш қоймайтын болды, - деген Сәйбек қарттың сөзі қамшы болған Тоқмолда ол мұғалімді шақырып алып:*

- *Николай, сенің мынау істеп жатқандарың немене өзі? Бүкіл даланы айғыздап қазып тастапсың. Бұл не әурешілік, а? Сонан соң анау құрылысқа деген ағаштарды алып, бүлдіріп тастапсың. Сен, немене, осы араға застан орнатып, балаларды солдат қып ойнатқалы жүрсің бе?*

- *Физкультура алаңын жасақтауға мен сіздің өзіңізбен келісіп едім ғой, – деген мұғалім жауабына:*

- *Келіскенде, мен қайдан білейін сенің бүйтетініңді. Әлгі бір... не деуші еді мынадайды... Ортасында темірі бар екі ағашты... түрнік деуші ме еді. Соны орнатса бітеді екен деп қалдым ғой. Кім, Николай. Сен осы аудандағы басқа мектептерде болып көрдің бе? Солардың бірде-бірінде осы сен істеп жатқандардың көлеңкесі де жоқ. Есіктерінің алдында әлгіндей бір-бір түрнік тұр. Болды. Тіпті аудандағы мектепке барып көрсең де сол ғана...* (97 б.).

Бұл репликалар арқылы Тоқмолда бейнесінің жасалуына *тоқ және молда* сөздерінің уәжділігі негіз болғандығын көруге болады. Автор бұл кейіпкердің атындағы *молда* сөзінің астарында «дүмше молда» тіркесінің беретін мағынасының жатқандығын өзі суреттеу арқылы және кейіпкер репликалары арқылы толықтыра түседі.

«Жекпе-жек» повесіндегі Көккөзовты автор «Мінезіне орай, Көккөзовтың жұмысқа деген іскерлік пысықтығы да жетіп жатыр. Сонысымен ол аудан басшыларына талмас жігерлі қызметкер ретінде танылып алынған. Бүйрегінің түкпірінде бұғып жатқан өзімшілдігі мен арамдығы зіл қара тас. Бес тиын пайда түсетін жерге бес батпан әділдікті сатып жүре береді де және ол үшін арланбайды да, күйзелмейді де», - деп сырттан таныстырып өтеді. Сырттай таныстыратын бір ауыз сөзінің өзінде қаншама мән жатыр! Көккөзов образын жасаудағы автор алған осы бастапқы желі аяғына дейін өзгермейді. Осы кейіпкер образын жасауда тілдік амал-тәсілдердің рөлі үлкен. Кейіпкердің сөйлеу, ойлау ерекшеліктері иесінің кім екенін дәл береді.

«*Қалай етсең солай ет, жақсылап өмір сүру керек. Амал-айлаңды осыған жұмса. Жылпос бол, қу бол – жұрттан артық тұрсаң, ол күнә емес*» – деген кейіпкер ойы оның қандай адам екендігінен хабардар етіп тұр, әрі автор берген образды одан әрі толықтыра түседі. Көккөзов образының толық сомдала түсуі автор сөздерімен қатар диалог пен монологтың қатар келуі арқылы жүзеге асады:

«*...Тоқмолда өңешіне тікендей қадалып тұрған әңгімені қалай бастарын білмей қиналып, жөтеле берді де, қасында сылдырмақпен ойнап, бәу-бәу деп, өзінше қызық сөйлеп отырған сәбиге көңіл аударды.*

- *Мынау не деп отыр? Келе қойшы, - деп Тоқмолда сәбиді алдына алды.*

- *Бақытжан, бәу-бәу деп, не сөйлеп отырсың, ә? Өзі адам жатырқамайды екен?*

- *Жатырқамайды, - деп қостап қойды Көккөзов.*

- *Күлші, Бақытжан! Күлші. Жымюын қарай гөр. Біздікіне қашан қонаққа келесің?*

«*Бұл сөзді оған емес, маған айтқаның ғой, - деп ойлап қойды Көккөзов. Бір барып қайтатын кезім жеткен екен ауылыңа.*

- *Кел, Бақытжан. Папаң мен мамаңды ерте кел. Сенімен біз Барақ-тарақтың тұқымы боламыз, туысқанбыз біле-білсең, - деді Тоқмолда.*

«Барақ-тарағыңды сайтаным білсін бе? Әйтеуір қайткенде де мені өзіне жақындатып алудың айласы зой», - деп ойлады Көккөзов (125 б.).

Үзіндіден байқағанымыздай автор әр кейіпкердің тұлғасын өз бейнесіне сай дараландыруда бұл амал-тәсілдерді ұтымды қолданады. Тоқмолданың сұрақтарына екінші кейіпкер өзінің ішкі ойы арқылы жауап береді. Яғни Тоқмолдаға деген Көккөзовтың көзқарасының, пікірінің қандай екендігін білдіреді. Оқушыға осы ситуация арқылы кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынас деңгейінің қандай екендігі мәлім. Оқиға өрбіген сайын, жазушының мысқылы да арта түседі. Әр қырынан көрсетіп, Көккөзовтың толыққанды бейнесін жасайды.

Автор кейіпкер есімінің жасалуына түр-түсті білдіретін «көк» сөзін пайдаланады. Кейіпкер аттары түр-түске қатысты атаулардан жасалғанымен, түр-түсті білдірмейді. Қаламгер түр-түстегі символдық мағына арқылы кейіпкер есімінің аты мен затының үндесуін көздейді. Осы есімдегі «көк» сөзі (Көккөзов) – *шикілік, көнбістік, адуындылық* мағыналарына ие. Бұл кейіпкердің шығарма барысындағы болмысының жасалуына аталған мағыналар уәж болған.

◆ *Кебінін сүйреткен өлік тәрізденіп* жексұрын плащты қаудыр-қаудыр еткізіп, Күлән үйінің есігінің алдынан өтіп бара жатқанша, өлгенім артық емес пе?!

Қаламгердің «Балалық шаққа саяхат» повесінде Беркеннің үстіндегі киімі *өлік кебіні* тіркесімен алмастырылған. Шығармадағы кедейлік кейпі *кебінін сүйреткен өлік* кейпімен суреттеледі. Бұл тіркестің жасалуына уәж болып отырған тіркес *өлік кебіні* тіркесі өте кедей, ештемесі жоқ, жоқшылықтың шегіне жеткен Беркеннің тұрмыс-тіршілігінен хабар береді. Тіркес жасауға негіз болып отырған уәжділік *өлік және кебін* уәждемелерінің ерекше белгілері арқылы жасалады. Бұл тілдік бірлік уәжді бірлік болып табылады.

◆ Бөген ауданынан келген құдағи көрген-түйгені мол, кісілікті, *арналы адам* көрінеді.

Жазушы шығармасынан парасатты адам бейнесін *арналы адам* тіркесімен берілгенін көруге болады. *Арналы адам* тіркесі тек парасаттылықты ғана білдіріп қоймайды, өмірден көрген-түйгені көп, білімді, тәжірибесі мол адамның бейнесін суреттейді. Мұндағы тіркестің жасалуына уәж болып отырған сөз *арна* сөзі. Арна сөзінің тура мағынасы сан салалылықты, кеңдікті білдірсе, сөздің осы қызметі ауыспалы мағынада кеңінен қолданылып, мағынасы кеңейіп, жаңа бейнелі сөз жасауға қатысқан.

2.3 Аксиологиялық модель

Әлемнің тілдік бейнесін жасайтын тілдік модельдердің бірі – *аксиологиялық модельдер*. Аксиологиялық модельдер туралы профессор Б. Момынова: «әрбір ұлттың ой-санасында адамның аксиологиялық моделі қалыптасқан. Басқаша айтқанда, әр халықтың түсінігінде, кез келген ұлттың тілдік санасында (языковое сознание) адам қандай болу керек, халық нені

көксейді, ішкі дүниесі қандай болуы тиіс, жақсы, жаман қасиеттері қандай, адамгершілік мақсаттары нендей, нені мансұқ етуі керек, т.б. ұғымдардың жинақталуы негізінде жасалған ұлттық образ бар» [92, 37 бб.], - дейді. Б. Соқпақбаев сомдаған қазақ балаларының ұлттық образы аксиологиялық модель құрастырудың үлгісі бола алады. Жазушы шығармаларында *қымыз, қамшы, алты өрім қамшы, бақан, ши сөре, өреше, сықпа құрт, желі, мес, кереге*, т.б. сөздер тобы кездеседі. Аталмыш сөздер нағыз қазақ танымындағы этнолексикалық бірліктер. Жазушы бұл сөздер арқылы ұлттың материалдық мәдениетін көрсетеді, әрі белгілі бір дәрежеде аксиологиялық моделін жасайды. Қазақ баласының жазушы шығармаларындағы *Қожа, Беркін, Еркіндердің адалдықты, әділеттілікті, тәртіптілікті, үлгілілікті, адамшылық* қасиеттерді дәріптеуі, соған ие болу мақсатында әрекет етулері, сондай-ақ *оңбағандық, сатқындық, тәртіпсіздік, ұят қылықтар жасау, уәдесінде тұрмау* секілді жаман қылықтардан бойларын аулақ ұстауы, т.б. ұлттың аксиологиялық бейнелерін құрастырудың көрінісі.

Мәселен:

◆ - *Иә, төлейміз, - дедім мен Сұлтанды қоштап. Ашық ауыз Дәулетті алдап ішкеннен гөрі, адамшылыққа бұл бір табан жақын еді.*

Мен Дәулетті неге екенін аяп кеткендей болдым. Оның ең соңғы белбеуіне дейін тонап әкету оңбағандық болар еді (Менің атым Қожа).

◆ *Тәртіпсіздік кісіні жексұрын көрсетіп бітеді екен. Оған көзім әбден жетті. Әрі бұл адамның келешегі үшін зиян. Тәртіпсіз болсаң комсомолға да алмай қоюы мүмкін. Сондықтан қалай еткенде де тәртіпті болуым керек. Сабақты жақсы оқу - үлгілі оқушының бірінші белгісі. Мен осы тоқсанның ішінде қалай еткенде де озат оқушылардың қатарына қосылуым керек (Менің атым Қожа).*

Автор осы арқылы қазақ балалары қандай болуы керек, олардың сырт келбеті мен ішкі жан дүниесі бір-бірімен қандай жағдайда үйлесім таба алады, жақсы, жаман қасиеттер қандай болады, адамгершілік мақсатқа жету үшін не істеу керек сияқты модель құрауға негіз болар мәселелерді көтеріп, сол арқылы қазақ балаларының ұлттық образын жасайды. Жазушы шығармаларындағы кейіпкерлердің ісі, сөзі, ой-пікірі, Отанына деген сүйіспеншілігі, т.б. олардың ой-танымынан көрініп отырады. Түйіндей айтқанда жазушы шағармаларындағы ұлттық мәдениеттің тілдік бейнеленуін зерттеу барысында көркем туындыда айрықша мәнге, формаға сай көркем ой туатыны, осыған орай көркем мәтіндегі тілдік бірліктердің өзара байланысы негізіндегі қаламгердің жеке тілдік-танымдық тұлғасына сай көркемдік әлем қалыптасатыны жоғарыда келтірілген мысалдар арқылы ашыла түседі.

2.4 «Әлемнің тілдік бейнесін» жасаудағы сентенция құбылысының ерекшелігі

Адам жанына әсер етерлік шындықтың эстетикалық маңызын сипаттайтын, қаламгердің дүниетанымын, парасат-пайымын көрсететін тілдік құбылыстардың бірі – **сентенция құбылысы**.

«Сентенция – шығарманың оқушыға эстетикалық әсерін қоюлата түсетін, танымдық ой дүниесін биіктететін және түйсікке қозғау салатын, ақыл-уағыз айтатын терең философиялық мазмұнды, ой-тұжырымы бар сөздер» [93, 80 б.].

Бұл жерде балалар әдебиетінің көрнекті жазушысы Б. Соқпақбаев туындыларындағы сентенция құбылысының танымдық сипаты сөз болады.

Қаламгер белгілі бір ситуацияға қатысты оқиғаларды әңгімелеуде сол әңгіменің түйінін мына сынды афоризмдік сипатқа лайық сөздерге жүктеп отырады:

◆ Қайтсем екен деп біраз ойланып тұрдым да, тәуекел етіп, ішке кезексіз кірмекші болдым. Өйткені соңындағыларға жетпей қалатын азабы болушы еді. Сонан соң көрінгеннің оқулығына мінгесіп, жалынасың да жүресің, бұл - күн емес. Өзге ештеңе болмаса да, әуелі оқулықтарың сай болсын. Мен былай мақалдаған болар едім: *Оқулығы сай бала, көңілі жай бала*.

◆ Бұның бәрі менің басыма тыңқиып тойып алғаннан кейін келген ойлар. *Аш қарыңға данышпан болып жетістірмейсің.*

◆ *Соғыс біреуге - соғыс болса, біреуге – ырыс.*

Нүрәлі, Жүністер үшін ырыс.

◆ Қараша мықыр жаппалардың арасында жалғыз ғана боз үй. Бұл, сөз жоқ ферма меңгерушісінің үйі.

Қызметі биіктің үйі де биік.

Мансабы зордың беделі де зор.

◆ Әркімнің күнбе күн алып барған кенін таразыға жекелеп өлшеп қабылдайды. Соған сай еңбек жазады. *Еңбегі көптің табысы да көп. Еңбегі аздың табысы да аз.* Сондықтан кенді, мүмкін болғанша, мол етіп апаруға әркім мүдделі.

◆ *Ұры итте ұят, нысап болмайтын көрінеді.* Болса, осымен бір емес, бірнеше рет жәукемдеді. Қоймай ма?

◆ Әлсіздік пен аштыққа енді үрей араласты, малшылар кезікпесе күнім не болмақ? Ессіз тауда, далада түнемекпін бе? Мұнда қасқыр болуы да әбден мүмкін. *Қорқыныш адамға әл беретін тәрізді.* Әлгінде титықтап, ақыр-тақыр біттім деген адам, биікке қарай аяғымды аршындай басам.

◆ Колхоздағы жұмыстың бар ауыртпалығын әйелдер мен қарттар, жас балалар көтеретін болған. Әсіресе, әйелдер. Менің Қаныша жеңгем тәрізді жас келіншектер. Әйел затын, жалпы, нәзік деп атайды ғой. Бос сөз. *Мықтының ең мықтысы, көнбістің ең көнбісі - әйелдер* екеніне мен кіммен де дауласуға бармын.

◆ Норма бойынша күніне бір пар қолғап тоқып тапсыру керек. Мен болсам, бір жарым, екі парға дейін тоқимын. *Қолы қимылдағанның аузы қимылдайды.* Енді менің алатын наным көбейді.

◆ Тоқтықтан бұл екеуі кесір болған. Қолдарына балаң біреуді қызметші етіп ұстайды. Әлгі айтқан от жағу, су ысыту, тамақ таситын ағаш бөшке, ағаш шелектерді жуу тәрізді лас жұмыстардың бәрін соған істетеді.

Арестант арестантты малай етеді.

◆ *Біреу тоймен әлек, біреу қоймен әлек,* күмпілдеп соғыс жүріп жатуында Эйзенштейннің шаруасы аз, «Иван Грозный» атты кинофильм түсіріп жүрген кезі екен.

◆ - Күншілдік деген жаман нәрсе ғой. Жолдастарымның кейбірі куанышымды қалай да жоққа шығаруға тырысады.

- Сен бұл суретті жазда келгенде Ғалиядан ұрлап немесе тартып алған шығарсың, - дейді.

Мен ыза болам:

- Мына сыртындағы жазуды оқысаңшы, өзіңнің көзің бар ма?

- Жазуды өзің жазып алдың.

- Қарасаңшы мынау менің жазуым ба?

- Басқа біреуге жазғыздың.

Мен одан бетер ашуланып, күйіп-пісем...

Күншілдік - жаман ауру.

◆ *Жақсылық пен жамандық ұстара жүзінің екі қапталы* тәрізді нәрсе екен. Біреуінен аяғың тайып кетсе, екіншісінен бірақ барып шығасың.

◆ Адамша бел шешіп жатпағанымызға, адамша беті-қол жумағанымызға *табаны күректей* бір жеті.

Авторлық қолданыстағы бұл сөздер белгілі бір оқиғаның түйінінен туған ойлы тұжырымдар. Асты сызылған тіркестер немесе шағын сөйлемдер әрбір ситуацияның негізгі қорытындысын бейнелейді. Осы сияқты бір абзацты немесе бір бетті алатын суреттеулер қаламгер шығармаларында бір ғана сөйлем не бір ғана тіркес көлеміне сыйып отырады әрі аффоризмдік сипатқа ие. Мұнда басты ескеретін нәрсе қаламгер шығармаға оқиғаны баяндайтын арнайы баяндаушы кейіпкер енгізген. Шығарманың өн бойындағы осындай тілдік өрнектер әр шығармадағы басты кейіпкердің ситуацияға қатысты оқиғалардың түйінінен туған ой-пікірлерін білдіреді, олар кейіпкерлер тілінен көрініс табады. Мұның өзі оқиғаға, өмірде болған қилы-қилы құбылыстарға сенімділікті, жазушының нақтылы оқиғаға тікелей қатысын көрсетеді. Жазушы шығармаларының оқиғаларын қайнап жатқан өмір-тіршіліктің қазанынан алады, оқиғаларын алыстан іздеп жатпайды, өмірде болған, болып жатқан адамдардың іс-әрекеттерін боямасыз суреттейді.

Сентенция компоненттерінде тұлғалық бірлік, дыбыстық сәйкестік және мағыналық үйлесім болуы керек. Жоғарыда келтірілген қаламгер қаламынан туған аффоризмдік сипатқа ие сөздерден тұлғалық бірлік, дыбыстық сәйкестік және мағыналылық үйлесімділікті көре аламыз. Осы ерекшеліктер

оларды сентенция құбылысы деп тануға мүмкіндік береді. Авторлық қолданыстағы бұл сөздер белгілі бір стильдік мақсатта жұмсалады.

Соғыс біреуге - соғыс болса, біреуге – ырыс;

Қызметі биіктің үйі де биік;

Мансабы зордың беделі де зор;

Еңбегі көптің табысы да көп,

Еңбегі аздың табысы да аз;

Мықтының ең мықтысы,

көнбістің ең көнбісі - әйелдер

Арестант арестантты малай етеді, - деген сөйлемдер кейіпкер басындағы тауқыметі мол өмірдің бар сипатын жинап алған. Осының бәрін тізбектей суреттеу қаламгер стилі үшін артық нәрселер болып отыр. Сондықтан қысқа баяндауда, мағыналы, философиялық тұжырымдарды білдіруде, танымдық ерекшеліктерді көрсетуде бұл үнемді амалдың бірі болады. Сонымен қатар бұл сөйлемдер контексте айтылған ойдың нақты түйіні ретінде қолданылады.

Аш қарыңға данышпан болып жетістірмеу;

Оқулығы сай бала, көңілі жай бала, - деген сөйлемдер бала пайымынан туған, соның дүние-танымына тән түсінік болса, *ұры итте ұят, нысап болмайтын көрінеді; Қорқыныш адамға әл беретін тәрізді,* - деген сөйлемдер көбіне кейіпкердің психологиялық күйін суреттейді. Психологиялық күй нәтижесінен пайда болған ойлы қорытындылар.

Туынды барысында баяндалатын осындай тілдік фактілер ситуация мазмұнына қосымша мағыналық реңк үстеп, оқушысын өзіне баурап алуда ерекше рөл атқарады, әрі кейіпкер тілінің танымдық сипатын ерекшелей түседі.

Тіл білімінде қаламгер шығармаларында кездесетін сентенцияның максима және гнома атты түрлеріне лингвистикалық тұрғыдан анықтама беріледі.

Максима – айтылған ойдың дидактикалық жағы басым түсетін пікір түйіні бар сөздер [93, 80 б.].

Мәселен,

Еңбегі көптің табысы да көп,

Еңбегі аздың табысы да аз;

Аш қарыңға данышпан болып жетістірмеу;

Оқулығы сай бала, көңілі жай бала;

Ұры итте ұят, нысап болмайтын көрінеді;

Гнома – күрделі философиялық астарлы сөздер шоғырынан тұратын тілдік құбылыс [93, 80 б.].

Мысалы,

Қорқыныш адамға әл беретін тәрізді;

Мықтының ең мықтысы, көнбістің ең көнбісі - әйелдер;

Соғыс біреуге - соғыс болса, біреуге – ырыс;

Жақсылық пен жамандық ұстара жүзінің екі қапталы, т.б.

Қаламгердің стиліне тән осы сынды өзіндік өрнегін танытатын ерекшеліктерді жазушы туындыларынан молынан кездестіруге болады. Бұл біздің алғашқы аңғарғандарымыз. Әрине бұл сияқты сөздер оқырманынан қолдау тауып жатса, қанатты сөздер қатарынан орын алары сөзсіз. Қысқа баяндауда бұл тәрізді сөйлемдер мен философиялық тұжырымдарды жеткізуде таным-түсінікке сай ерекшеліктерді көрсетуде үнемді амалдың бірі болады.

Адам баласы өзін қоршаған ортадағы шындықты тануда айналасындағы сан түрлі құбылыстарды, олардың сындық-сапалық қасиеттерін бойына сіңіріп, санасымен түйсінеді, әрі қабылдаған нәрсесіне жауап қайырып, сыртқы әлеммен үздіксіз байланыста болады. Сыртқы ортадан жинаған ақпаратты миында қайта қорытып, өңдейді, елеп-екшейді, қабылдаған ақпаратына өз көзқарасы тұрғысынан баға береді, өз тәжірибесінде қолданып көреді. Осылардың біртұтас көрінісі ретінде әлемнің тілдік бейнесі жасалады.

Жазушы шығармаларындағы кейіпкер тілі Ю.Н. Караулов ұсынған тілдік тұлғаны танудың үш деңгейлік үлгісі (нөлдік деңгей, когнитивтік деңгей және уәждік деңгей) бала танымындағы әлемнің суретін сипаттауда үлкен қызмет атқарады. Бұл деңгейлік үлгілерге негіз болған тілдің лексика-фразеологиялық және паремиологиялық қорындағы адамзаттың мұң-мұқтажы мен тұрмыс-тіршілігінен, дүниетанымынан мол мәлімет беретін тілдік бірліктер жазушы шеберлігінің бір қыры.

Қаламгер шығармаларындағы көркемдеу амал-тәсілдерінің (теңеу, эпитет, метонимия, метафора, синекдоха, кейіптеу) когнитивтік сипаты - таным нәжіжесі. Метафораның болмыстағы бар заттармен теңестірілу, абстракциялы мағынаны білдіретін жаңа ұғымдарды қалыптастыратын және бағалауыш бейне тудыру қасиетімен қатар индивидуалдық авторлық дүниетанымды қалыптастыратын көркем сөз атрибуты. Б. Соқпақбаев туындыларында қолданылған авторлық ерекшеліктер қаламгердің даралық сипатының қолтаңбасы ғана емес, тілдік тұлғасына тән ой-танымының, көркемдік әлемінің көрінісі. Бұл мәселеде авторлық қолданыстағы метафоралардың балалар танымын жасаудағы қызметі айрықша. «Әлемнің тілдік бейнесін» жасаудағы сентенция құбылысының ерекшелігі авторлық қолданыстағы сентенциялық құбылыстар бала танымын сипаттайтын тілдік бірліктер. Қазақ балаларының ұлттық мінезі, аксиологиялық бейнесі, кейіпкерлердің іс-әрекеті, сөзі, ой-пікірі мен танымы негізінде ұлттық болмысты сомдайтын амал болып саналады.

3 ЖАЗУШЫНЫҢ КӨРКЕМДІК-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАНЫМЫН БЕЙНЕЛЕЙТІН ШЕБЕРЛІК ҚЫРЛАРЫ

3.1 Жазушының жеке қолтаңбасын танытатын тілдік оралымдар

Әлемнің тілдік бейнесін, сондай-ақ қоршаған ортаның көркем бейнесін суреттеу жазушының жеке сөздік қоры, көркемдік-эстетикалық танымы, «мені» негізінде жүзеге асады. Осы арқылы қаламгердің шеберлігі танылады. Бұл құбылыстың көрінісін жазушы тілдік тәсілдерді пайдалану арқылы ғана өзгеге жеткізеді. Жазушының жеке сөздік қоры, көркемдік-эстетикалық танымы негізінде жүзеге асады. Осы арқылы қаламгердің шеберлік қырларын байқауға болады.

Қазақ әдебиетіне жиырмашы ғасырдың 50-60 жылдары өз биігімен, өзіндік белесімен келген жазушы қазақ балалар әдебиетіне қалам тартты. Балалар прозасында аты әлемге әйгілі жазушы шығармашылық қадамын ең алдымен поэзиядан бастағаны белгілі. Осыған орай қаламгердің балаларға арнап жазған бірнеше өлеңдері жинақталып, «Бұлақ» атты өлеңдер кітабында басылып шықты. Дегенмен, жазушы өз талантын проза әлемінде айқын танытып, шындай түсті. Қазақ әдебиетіне алғаш жасаған қадамынан-ақ жазушы өз оқырмандарын бірден баурап алды. Осы кезеңде жарық көрген «Өзім туралы» повесі, кейіннен «Менің атым Қожа» (1957) болып өзгерген шығармасы кішкентай қазақ оқырмандарының жүрегінен жол таба білді. Бұл шығарма тек қазақ балаларының ғана көңілінен шыққан жоқ, бұл повеске әлем балалары қызығушылық танытты. Оған бұл повестің орыс, украин, француз, литван, латыш, өзбек тілдеріне аударылып жарық көруі дәлел болады. 1963 жылы «Қазақфильм» киностудиясы сол кітап бойынша жазылған кино-сценарийді экранға шығарды. Ол фильм француздың 1967 жылы Канн қаласындағы жастар мен балаларға арналған кинофильмдердің халықаралық фестивалінде арнайы сыйлыққа ие болды. Сонымен қатар Мәскеуде қаламгер шығармаларының «Менің атым Қожа» повесінің (1958-1960), «Аяжан» повесінің (1965), «Өлгендер қайтып келмейді» романының (1969) орыс тілдеріне аударылып, қайта-қайта данасының көбейіп басылуы жазушының қазақ әдебиетіне үлкен серпіліспен келгендігін көрсетеді.

Қаламгер шығармашылығы жайында ғалым Р. Нұрғалиев: «Қазақ прозасының соңғы жиырма жылдағы көркемдік деңгейінің өскендігін, реалистік қуатының күшейгендігін, бір сөзбен профессионалдық мәдениетінің артуын айтқан кезде тиянақ болар дәлелдің бірі – белгілі қаламгер Бердібек Соқпақбаевтың творчествосы. Бұл қаламгердің алдымен өмір шындығын пір тұтуы, көрген, сезген, бойына етене объектіні ғана туындысына арқау етуі, адам характерлерін даралап алуы, әсіресе бала, бозбала психологиясын жетік білуі, көркемдік құралдарды пайдаланудағы өзіне ғана тән ықшамдылық, жинақылықты ықтияттайтын шеберлігі оның шығармаларын басқа ұлт оқырмандарына да қымбат етіп отыр» [49], - деуі жазушы шығармашылығына берілген әділ баға.

Әдебиетіміздің заңғар жазушысы М. Әуезов өзінің жазып жатқан романы және оның қаһармандары туралы ойларын ортаға сала келіп: «Олардың сөзі тым көпірме-көкіме болып кетпес үшін қайтпек керек? Тілдік мінездемені қалай беру керек» [50] – деп үлкен толғаныста болған екен. Ал бұл көркем туындыдағы оқиғаға қатысушылардың сөзін жасауға кез келген қаламгер үлкен дайындықпен келетіндігін аңғартады. Осы тұрғыдан келгенде автор шығармаларында кейіпкерлердің тілдік мінездемесін жасауда, әр кейіпкерін өз болмысына сай сөйлетуге айрықша мән бергенін байқауымызға болады. Сөзіміз дәлелді болу үшін автор шығармаларындағы негізгі кейіпкерлер тіліне талдау жасап көрейік.

«Менің атым Қожа» повесіндегі Қожаның тілдік мінездемесінен намысшыл, өжет, ақылды, үлкенді құрметтей білетін бала бейнесін көруге болады. Кейіпкер образын ашуда жазушы баланың өмірден көрген-түйгеніне, жасына орай сөздер қолданады.

◆ *Жоғарыдағы бір сурет көзіме жылы ұшырап барады. Шатырлы үйдің бір пұшпағы, жүк машина, кузов толған, қолдарына айыр-тырма ұстаған жарқын жүзді балалар. Астындағы жазуына көз жүгірте бастадым да, орнымнан атып түрегелдім жынды адамдай. Сосын ас үйге қарай тұра жүгірдім.*

- Әже, ау әже!

- О, не.

- *Қарашы, газетке менің суретім шығыпты. Қарашы. Міне, мынау ортада тұрған менмін. Міне. Міне.*

Әжемнің көзі онша жетіңкіремейді.

- *Қайсы? Мынау көп адам тәрізді зой жыпырлаған.*

- *Мен мынау... ең алда тұрмын зой қасқая қарап. Осы менмін. Дәл өзім.*

- *Басқалар кім?*

- *Өзіміздің балалар...*

«Жаңа өмір» колхозы жеті жылдық мектебінің оқушылары жазғы демалыстарында артель шаруашылығына айтулы көмек тигізген. Суретте колхоздың шөп шабу науқанында үлгілі еңбек еткен бір топ оқушы...».

Ім... м... м... суреттің астындағы жазуды әжеме дауыстап оқып берсем де, кенет тілімді тістеп алғандай болдым. Аяғымды ұшынан басып, сыртқа зытып отырдым. Ұят-ай! Қандай ұят іс болған! Шөп шабыс науқанына мен қашан қатыстым? Қашан үлгілі еңбек еттім? «Өлімнен ұят күшті» деп бекер айтылмаған зой. Осы оймен қабаттасып, бетіме қаным теуіп шыққанын сезінемін.

Кенет басымда қуанышты бір ой жалт ете қалды. Ура! Ақыл табылды. Суреттің астындағы жазуын сиямен танылмастай етіп, өшіріп тастаймын. Сонан соң құйынша зырлап, бүкіл ауылды аралап көрсетіп шығуға болады. Тфу, неткен ақымақтық. Газет осы бір гана дана болып шығып па екен.

Бұл үзіндіден ақпараттарды қабылдау барысында Қожаның түрлі сезімдерді басынан өткергенін көруге болады. Алғашқыда Қожа еш нәрсенің байыбына бармастан қуана айғай салды. Бірте-бірте ақпараттағы шындықтың берілуіне байланысты Қожаның бұл қуанышы су сепкендей басылды. Енді қожа ұят қылық жасағанын сезді. Соның жолынан шығудың амалдарын іздестіре бастады. Ақыры шындықтан өзге асыл қасиеттің жоқ екендігін сезген ол өз қателігін мойындады. Енді осыны сызбалық жүйеге түсірсек:

Қуаныш - өкініш – ситуациядан шығар жолдың себебі - өз қателігін мойындау.

Кейіпкерді әр қилы сөйлете білу – көркем әдебиеттің бір шарты, көркемдікті құрайтын шарты. Кейіпкер тілі – образды сипаттайтын, шығарманы шындыққа жанастыратын құрал. Осыны қаламгер өте жақсы сезінеді. Ол кейіпкерлерін өздерінің пайымдауларына сай сөйлетеді.

Адам санасында қабылданған ситуациялардың себеп-салдарын анықтаушы, оқиғалардың дамуының, бір оқиғадан екінші оқиғаға алмасуының себебін анықтайтын көріністік (репрезентацияның) амал. Скрипттің көріністенудің амалы болып есептелуінің себебін профессор Б. Момынова былай деп түсіндіреді: «Нақты бір стереотиптік ситуациялар кезінде адам өзін-өзі қалай ұстауы қажет және өзгелер қандай іс-әрекет жасауға тиісті екендігі жөнінде адам миында білім жинақталады, осы жинақталған білім скрипт түрінде адам жадында сақталып, қалып қояды, сондықтан скрипт көріністенудің (репрезентацияның) амалы болып есептеледі» [25, 127 б.).

◆ *Мен армиядан батыр атанып, орден тағып келе жатырмын. Көпір аузында шоқ-шоқ гүл бумаларын ұстаған нөпір жұрт жолымды тосып тұр. Солардың ішінен көзіме оттай басылып, Жанар ұшырай кетеді. Аңсап көріскен Қозы мен Баяндай бір-бірімізге құшақ жая ұмтыламыз.*

- *Жанар!*

- *Қожа!*

Мектеп директоры Ахметов бастаған бір топ мұғалім қасыма келеді. «Жарайсың Қожа. Жігіт-ақ екенсің. Біз сенің мұндай ержүректігіңді білмей, баяғыда бекер ұрсады екенбіз зой. Кешір», - дейді Ахметов. «Иә, талқындан-талқыға сап, күн көрсетпеуші едіңіздер, - деймін мен. - Әсіресе, әлгі Майқанова апай...».

Майқанова маған батып келе алмай, бір шетке таман ыңғайсызданып тұрады. «Сіз неге оқшауланып тұрсыз, бері таман келіңіз» деймін. Ол қалтырай басып, жақындай түседі. «Кешір Қожа... Баяғыда мен саған пионер лагеріне жолдама бермегенімді ұмытпаған боларсың». «Иә, ұмытқамын жоқ». «Кешір, кешір айналайын, Қожатай».

Кешіремін бе, қайтем? Жоқ, өзгеге кешірсем де, Майқановаға кешірмеймін. Өйткені оның ызасы әбден өтіп бітті. Ахметовты оңаша шығарып алам да

«Майқанованы шығарыңыз мұғалімдіктен», - деймін. Сонымен бітіп жатыр. Совет Одағының батырының айтқанын Ахметов орындамай көрсін.

Бұл үзіндіде Қожа қиялы суреттелген. Бала қиялына негіз болған ситуациялар оның жадында сақталған білімдер негізінде көрініс тауып отыр. Қоғамдық ортаның әсері үнемі бала танымында бейнеленіп, жадында сақталып, бірте-бірте ұлғая келіп бала қиялы арқылы көрініс тапқан. Үзіндігегі стереотиптік ситуациядан Қожаның мұғалімдеріне деген көзқарасын, олармен арадағы қарым-қатынасын байқауға болады. Бала қиялындағы стереотиптік бейнелер арқылы өзге адамдардың іс-әрекетіне баға береді.

Жазушы шығармаларындағы бала образы әр түрлі бейнеде, яғни әрқайсысының дүниетанымына, өмір-тәжірибесіне, парасат-пайымдарына сай суреттеледі. Мәселен, «Балық шаққа саяхат» повесіндегі Беркеннің мына сөзіне назар аударып көрейік:

Майра күн болса, мен күнбағыспын, онсыз тұра алмаймын. Майра гүл болса, мен көбелекпін, айналсоқтап шықпаймын.

Бала танымындағы салыстыру өз образына, жасына сай берілген.

Беркеннің балалық шағына куә болған “Текесі” жанына қиындық туған сәтте сырласы бола алған. Ол жөнінде бала Беркен былайша сыр ақтарады:

О, Текес! Жаным қысылып сасқанда мен саған келіппін. Сен дағы менің анамсың. Кішкентайымнан суыңа шомылып, жағаңда өстім. Істерге іс таппай зеріккенде, қолдан жасаған, жалмансыз тебен қармақпен балығыңды аулаймын. Сөйтіп, сенен ермек табамын, сенімен көңіл көтеремін. Аи, жалаңаш жүрсемде ауырмауым, берік болуым, Текес, ол дағы сенің арқаң. Сенің қоймалжың лай суыңа түсе-түсе шынығудың арқасы.

Жұрт:

Текестің суы арық емеспе!

Бердібек балық емеспе! –

деген сөзді бекер шығармаған.

Текес, сен мені балығыңмен асыраған, шынықтырған анам болсаң және бір мені осы жарық дүниеге алып келген анам үйде хал үстінде. Ол дағы өзің секілді аяулым, қимасым еді. Сол асыл анам бұл дүниенің тізімінен сызылуға жақын жатқан секілді. Осы бір мен үшін тіл жетпес ауыр кезеңді – мен оның шырағы жалп етіп сөнген шағын көзбен көріп, шыдай алар емеспін. Сондықтан да басым ауған жаққа қаңғып кетіп барам. Айналайын Текесім, ол үшін сен мені кінәлама, кешір.

О, гажан! Адам мен табиғат бір-бірінің тілін түсінетін, бірімен бірі ұғынысып сөйлесетін кез болады екен. Жағасына жырым-жырым мұз тұра бастаған Текес менің басымдағы ауыр халді түйсінетін тәрізді. Менімен кәдімгідей тілдескісі келгендей мұз қабаққа жөңкіп келіп, ышқына соғылады. Мұздың үстіне асып шығып, құлдыр-құлдыр етеді де, қайта шегініп кетеді. Ағынның өз тілінде былдырлап бірдеңе айтқандай болады. Не дейді? Не

айтады? Ана тілін бала қалайда ұғады ғой. Текес ана, мен де сенің не айтып жатқаныңды білемін. «Мен осы өлкеге аты мәлім кәрі Текеспін. Мыңдаған жылдар бойына мал мен жанға, даланың аң-құсына сарқылмас сусынымын. Ғасырдан ғасырға созылған ұзақ өмірімнің ішінде менің көрмегенім қалған жоқ. Бәрін де көрдім, сендей жетімдердің талайының көз жасының күәсі болдым. Балапаным, егілме! Егілгенмен, ештеңе өнбейді. Тірліктің осындай бет қаратпас сұрапыл заңы болады. Соған төтеп бере алғандар өмір кешеді де, төтеп бере алмағандар қаусап қалады. Одан да өзіңе өзің берік бол, сілкін! Сілкін де бекін!

Жи есіңді, балапаным! Қайт үйіңе! Ақымақ болма! Аяулы анаңның шырағы мәңгілікке сөнетінін біліп, өстемісің? Соңғы иек қағысына дейін, тым құрыса, көз алдында болып, қоштасып қал. Анаң сенің бұл сапардан енді қайтып келмейді. Сен оның аналық мейірбан жүзін енді қайтып еш уақытта да көре алмайсың. Өкінбей, кешікпей тұрғанда, қайт! Тезірек қасына жет шешеңнің! Өмірінің ең соңғы минутында, үзілетін шағында ол қалайда сені іздейді. «Беркенім... Бердібегім қайда? Әкеліңдерші, көрсетіңдерші» дейді. Өзегін жарып шыққан балапаны болғандықтан, сенің бетіңнен бір иіскеп, бетіңнен бір сүюді арман етеді. О дүниеге сенің жұпар иісіңді өзімен бірге алып кеткісі келеді. Ақымақ бала, сен осыны түсінемісің, сеземісің? Бойыңдағы ең соңғы тіршілік қуатын уысынан шығармай анаң сен үшін, сені бір көріп, қоштасу үшін ажалмен арпалысып жатқанын білемісің? Қайт! Қайт үйіңе».

Ал енді жазушы Еркіннің білімнің деңгейінің жоғары, ақылды жеткіншек екенін төмендегі репликалары арқылы шебер суреттейді.

Нұрәліде білім дейтін білім жоқ, әйтеуір газет оқиды, жазады. Алу, қосудың төңірегінде ептеп есеп шығара біледі.

Өзімілдігі басынан асып төгіліп жатқанымен Нұрәлі терең қулықтың адамы емес. Алыстан орағытар айладан гөрі шолақ есеп, дүмиелігі басым. Онысы кейде жадағай, топастық боп, бадырайып көрініп тұрады. Алдарқатқаннан ақыруы, өкім зорлығы мол. Қолындағы билікті жұртқа қамшы етіп, шоқпар етіп жұмсайды.

Оның үйде отырып еріккенде қолға алатын, әр жер, әр жеріне көз жүгіртіп оқитын бір ғана кітабы бар. Ол Абай өлеңдерінің жинағы. Біраз өлеңдерді Нұрәлі оқи-оқи жаттап та алған. Кейде орынды – орынсыз жерлерде Абай былай деген деп, бірер шумақтарын жаттап та жүреді.

Бірақ оның Абайды ұғынуы тым таяз, үстірт ұғыну. Тереңде тұнып жатқан асылына жолай алмайды.

Жұрт көзінше қарғаша шоқыма боқ,
Білдірмей еппен жесең, залалы жоқ,-

деген Абайдың мысқыл сөзін Нұрәлі дәл мағынасында, өзі үшін айтылған ақыл-қағидаша қабылдап түсінеді. «Әй, Абай, пәле-ау, білмейтіні жоқ» деп, басын шайқап, мәз боп күліп отырады.

Ұлы ақын Нұрәліге: колхозды жесең, білдірмей же деп, сол үшін айтып отырғандай көреді.

Осы арқылы жазушы сол қоғамдағы адамдардың іс-әрекетіне балалардың көзқарасы арқылы баға бере отырып, қоғамдық шындықты аша түседі.

Ал Қожаның ақылды, білімді жас екеніне төмендегі мысалдар арқылы көз жеткізуге болады:

◆ Құпия кеңес бір сағатқа созылды. Ақыры төмендегідей тұжырымға кеп, бір ауыздан қаулы қабылданды.

ҚАУЛЫ. Қадыров Қожаның жеке бас тәртібіне байланысты мәселені талқылай кеп, құпия кеңес мынадай қаулы алады:

БІРІНШІ. Тәртіпсіздік кісіні жексұрын көрсетіп бітеді екен. Оған көзім әбден жетті. Әрі бұл адамның келешегі үшін зиян. Тәртіпсіз болсаң, комсомол да алмай қоюы мүмкін. Сондықтан қалай еткенде де тәртіпті болуым керек. Ол үшін:

А) Бұдан былай ешкімге тиіспей жайыма жүремін. Досым болсын, қасым болсын, бейбіт қатар өмір сүруге тырысамын.

ЕСКЕРТУ! Егер тиісуші мен болмай, басқа болса, оған: «Аулақ, жайыңа жүр, жақсылық көрмейсің» деген тәрізді ескертулер жасауым керек.

Б) Осыдай осылай ешқандай тұрпайы сөз аузыма алмаймын, Үлкенді аға, кішіні іні деп тұрам.

ЕКІНШІ. Әрбір тәртіпсіздік қылығым үшін дер кезінде аяусыз жазаланып тұруым тиіс. Жазаның түрі төмендегіше болады:

А) Егер біреуге өзім тиісіп, шатақтасам, ол күні бір мезгіл тамақ ішпеймін.

Б) Біреуді жазықсыз тілдейтін болсам, кезекті демалысымда ешқайда қия басып шықпаймын. Яғни өзімді өзім үйге қамаймын деген сөз.

В) Сабақ үстінде тыныш отырмағандықтан, мұғалімнен ескерту алсам, ол жолғы үзілісте тысқа шықпай, орнымда отырамын.

ҮШІНШІ. Сұлтанмен жолдастық қарым-қатынасым бұдан былай үзіледі. Ол екеуіміздің сертіміз бүгіннен бастап күшін жояды.

ТӨРТІНШІ. Сабақты жақсы оқу – үлгілі оқушының бірінші белгілі. Мен осы тоқсанның ішінде қалай еткенде де озат оқушылардың қатарына қосылуым керек. Ол үшін:

А) Сабақтан бір сағат себепсіз қалмаймын.

Б) Үйге берілген тапсырманы мезгілінде орындап отырамын.

БЕСІНШІ. Жоғарыда қабылданған міндеттемелерді мүлтіксіз орындалуын қамтамасыз ету үшін, күн сайын ұйықтар алдында өзіме-өзім есеп беріп, жақсы-жаман қылықтарымды осы дәптерге тізіп жазып отырамын.

Бұл үзіндінің сырты құрылымының өзі-ақ оның мазмұнына сәйкес келіп тұр. Аталған мәтіннің идеясын *тәртіпті болу, бейбіт өмір сүру, үлкенді аға, кішіні іні деп тұру, жазықсыз тілдемеу, дәрекі сөз айтпау, сабақтан бір сағатта да себепсіз қалмау, үйге берілген тапсырманы мезгілінде орындау, үлгілі оқушы қатарына қосылу* сөздері құрайды. Сценарий бірнеше деңгейлік фреймдердің қосылысынан түзіледі.

Б. Соқпақбаевтың романы мен әңгіме повестерінің басым көпшілігі бас кейіпкердің атынан, I-жақпен баяндалады. Шығарманың өн бойындағы тілдік өрнек осыған тәуелді. Әр шығармадағы басты кейіпкер өзі бастан кешірген немесе өзі куә болған оқиғаларды баяндап береді. Автор өз туындыларының оқиғаларын алыстан іздеп жатпайды. Ол шығармаларының кейіпкерлерін өмірден алады. Оларға өз болмыстарына лайық іс-әрекеттер жасатады. Сондықтан да оның шығармалары өмір шындығына жанасымды, бала бойына сыйымды, әрі нанымды.

Б. Соқпақбаевтың прозалық шығармаларының бас кейіпкері – біреу. Ол оқиғаны баяндаушы кейіпкер. (Ол әрқашан автормен дәл сәйкесіп келе бермейді). Қаламгер өз шығармаларында үнемі баяндау тәсілін қолданады. Осы ерекшелігіне орай әдебиетші С. Шаймерденов: «Бердібек көбіне баяндау тәсілін қолданады. Шынын айту керек шебер қолданады» [94] десе, Т. Ахтанов: Бердібек – бірінші жақпен жазуды мықтап меңгерген жазушы. Мұның өзі оқиғаға, өмірде болған қилы-қилы құбылыстарға сенімділікті, жазушының нақтылы оқиғаға тікелей қатысын танытады. Бердібектің «мені» маған қан-сөлі тамып тұрған өмір, бәріміз тіршілік етіп жүрген жер бетіндегі үлкенді-кішілі адамдардың әрекеті, болмаса қуаныш-күйініші болып көрінеді. Сол себепті баяндаулары көкейге қонымды болып келеді» [95], - дейді. Бұл жазушы стиліне берілген оң баға.

Тілші-ғалым Р. Сыздықова «Сөз құдіреті» атты еңбегінде прозалық шығармалардағы баяндау стилінің 4 түрін атап көрсетеді:

◆ Баяндау автордың атынан жүргізіледі. Көркем прозаның көптеген туындылары, әсіресе роман, повесть сияқты ірі үлгілері баяндаудың осы түрімен жазылады.

◆ Баяндау әңгімелеуші кейіпкердің атынан (бірақ стильдік бояусыз) жүргізіледі.

◆ Әңгімелеуші кейіпкер аталмайды, бірақ баяндау стилі сол кейіпкердің көзқарасымен (бағалауымен, тануымен, т.б.) беріледі.

◆ Әңгімелеуші аталады, шығарма сол кейіпкердің аузымен баяндалады. Баяндаудың стильдік бояуы әңгімелеуші кейіпкердің сөз саптауына бағындырылады [96, 180 б.].

Осы топ бойынша сараласак, біздің байқауымызша, жазушы шығармаларының басым көпшілігі 4-топ бойынша баяндалады. Мысалы: «Менің атым Қожа» повесінде әңгімелеуші кейіпкер - Қожа, «Балалық шаққа саяхат» повесінде әңгімелеуші кейіпкер – Беркен, «Өлгендер қайтып келмейді» романындағы баяншы кейіпкер – Еркін, т.б. Шығарма осы аталған кейіпкерлердің атымен баяндалып, баяндаудың стильдік бояуы осы кейіпкерлердің сөз саптауымен беріледі. Бұған туындының қысқа сөйлемдермен берілуі, баяншы кейіпкер бала болғандықтан, солардың түсінігіне сай мақал-мәтелдер мен фразеологизмдердің қолданылуы, т.б. дәлел.

Ғалым Б. Шалабай бірінші жақтағы «мен» тұлғасындағы баяндауды:

- *объективті баяншы*

- *субъективті баяншы* деп екі түрге бөледі.

Әрине, осы пікірді басшылыққа алсақ, Б. Соқпақбаев шығармаларындағы баяндаушы кейіпкер – субъективті баяншы болады. Өйткені шығарма тілі тұтас алғанда төл сөзден (кейіпкер сөзінен) құралған. Осыған байланысты ауызекі тілге жақын. Әрі жанды, әсерлі, экспрессивті.

Объективті I-жақтағы баяншының көріністері де әр алуан болуы мүмкін. Алайда ол тұтас үшінші жақтағы баяншыға жақын. Бұл баяншы оқиғаларға тікелей қатыспай, оқиғалардың өзі куәсі болған жайларды баян етеді.

Ал субъективті I-жақтағы баяншының көп ерекшелігі бар. Ол көбірек дараланған, эмоциялық бояуы да ашық, әсерлі. Оның себебі – ол оқиғалардың ішінде жүреді, оған қатысушы болады. Үшінші жақтағы баяншыда баяндалатын жайлармен арадағы эпикалық арақашықтық сақталса, мұнда ол жойылып кетеді.

Субъективті «мен» тұлғасындағы баяншы өзіне екі қызмет жүктейді: әрі ол оқиғаға қатысушы, оқиғаның кейіпкері, әрі баяншы (оқиғаны жеткізуші)» [97, 52-53 бб.].

Жалпы I-жақтағы баяндау типінің артықшылығын профессор Б. Шалабай: «оқиға III-жақтағы баяндаудағыдай сырт жағынан сипатталмайды, ішкі жағынан ашылады, кемшілігі - үшінші жақтағы баяндаудан оқиғаларды тұтастай, кең қамтып бере алмауында» [97, 53 б.], - дейді. Бұл пікірге толықтай қосылуға болады. Қаламгер I-жақтан жазуды қалаған. Оның себебі шығармаларындағы оқиғаға қаламгердің тікелей қатысты болуында деп санаймыз.

Қаламгер I-жақтан жазуды қалаған. Оның себебі шығармаларындағы оқиғаға қаламгердің тікелей қатыстығы. Осының бәрін автор III-жақтан баяндаса, ситуацияның ішкі жағына көп үніле алмас еді. Сондықтан автордың баяншы кейіпкерлері оқиғаға тікелей қатысады, әрі сол оқиғаны баяндап береді. Осының бәрін ашуда I-жақтан баяндаудың атқарар рөлі өте зор. Мұндай баяндау түрі шығарманы қызықты, тартымды етудің бірден-бір ұтымды, ұтқыр амалы. Әсіресе, балаларға арналған шығармаларда осы шарттың сақталуы міндетті.

Бір жағынан қаламгер шығармаларын жазушының өскелең өмірі туралы шығарма деуге де болады. Өйткені жазушының барлық шығармаларының өн бойында жазушының балалық шағындағы жүріп өткен жолын көрсететін сымға тартылған өзек желі бар. Мәселен, «Балалық шаққа саяхат» повесі қаламгердің бала кезіндегі жүріп өткен жолы, балалық шақтың іздері болса, енді осы желі «Өлгендер қайтып келмейді» романында жалғасын табады. Яғни жазушының өскелең өмірінің белестерін көрсетеді.

Б. Сокпақбаев - үлкен романдардың он бетіндегі айтылғанды қарапайым сөйлеммен бір жолға сыйғызатын, әр сөзіне қуат дарыта білетін жазушы. Кейіпкердің портретін, тілдік мінездемесін, танымын, білімін сипаттауда жазушы стиліне нақтылық, түйіндеп айтар қысқалық тән. Жазушының осы бір өзіндік стилі кейіпкер тілін жасаушы амал-тәсілдерді қолдануда айрықша назар аударады. Қаламгер туындыларында оқиғаға қатысушылар сөзі көп жағдайда диалог амалымен берілген. Диалогқа неғұрлым қысқа айтып жеткізу, тілдік амалдарды үнемдеу принципі тән болса, осы қағиданы жазушы берік ұстанады. Шығармадағы әрбір ситуацияға қатысты шағын-шағын оқиғалар көбінесе бір-екі сөйлеммен, бір-екі сөз тіркесімен ғана беріліп отырады.

Мәселен, *Егер сен осы өгізшені иығыңа салып, үйіңе дейін көтеріп әкетер болсаң, онда мен сатпай-ақ, тегін берейін, - дейді мал иесі.*

- Бересің бе?

- Берем.

Бұл автордың «Өлгендер қайтып келмейді» романындағы кәрі құлақ Ысқақ пен мал иесінің арасындағы диалог. Осындай шағын ситуациялар шығарма барысында екі-ақ ауыз сөзбен шешімін тауып отырады. Көріп отырғанымыздай шығарма құрамындағы кейіпкерлер репликасы өте қысқа берілген. Әрі сұрақ та дәл, жауап та нақты.

Ойды қысқа жеткізуге құмар жазушының ендігі бір ерекшелігі диалог тұзу барысында жауап репликаның орнына істелген істі қайталап баяндап жатпай, оны бір ғана сөздің әрі кетсе, бір ғана сөйлемнің аясына сыйғызып беруінде:

◆ Бір қолында сорпа құйылған кружкасы, екінші қолында паек наны бар, шинель киген, менен гөрі ересектеу жігіт қасыма келді:

- Не болды? Неге жылайсың?

- Нанымды ұрлатып алдым, - дедім.

- Қалайша?

- Төсегімнің үстіне қойып, енді сорпа құйғызып алуға былай бұрылған едім...

- Ұлтың кім?

- Қазақпын.

- Не үшін түстің?

Айттым.

Енді осы бір амал шығарма барысында төмендегідей өзгешеліктерімен көзге түседі:

◆ - Тәтей, амансыз ба?

- Нағима мені танымай барып, әзер таныды.

- Қайдан жүрсің? Не боп кеткенсің? – деп сұрап жатыр.

Мен қысқашалап жай-жағдайымды айттым. Енді паспорт алуым қажет, түрмеден босаған куәлігімді көрсеттім.

- Тоқта... тоқта... Сен бұрын осында жүргенде паспорт алған ба едің?

- Алғам.

- Ол паспортың қайда?

ФЗО-ға кетіп бара жатып, жолда Петропавлда ұрлатып алғанымды айттым (Өлгендер қайтып келмейді).

◆ - Мынаған не болған? Жайша жатыр ма?

Кеудесіндегі қапырықты Ұлжан шешей бір күрсініп шығарда да:

- Қайдан жайша болсын, - деп **бүгінгі оқиганы баяндап берді** (Жекпе жек).

Айттым, мен қысқашалап жәнімді айттым, ФЗО-ға кетіп бара жатып, жолда Петропавлда ұрлатып алғанымды айттым сынды репликалар кейіпкерлер басындағы шағын оқиғаны қамтып отыр. Диалогқа қатысушы екінші кейіпкердің қойған сұрағына оқиғаны баяндаушы кейіпкердің жауабы бұған дейінгі баяндаулардан оқушыға белгілі. «Бүгінгі оқиғаны баяндап берді» сөйлемі арқылы жазушы бүгінгі күннің оқиғасын түгел қамтып отыр. Ал ол оқиғаның тарихы оқушы үшін алдыңғы бөлімдерде айтылған. Егер жазушы сол ситуацияны қайта баяндаған болса, оқушының жалығуы әбден мүмкін, әрі көркем шығармаға деген қызығушылығы жоғалары сөзсіз. Сондықтан жазушы оны қайта-қайта қайталап, оқушысын мезі еткісі келмейді. Бұл амал оқырманның оқиғаны

әлсін-әлсін есіне түсіре отырып, оқушының сол ситуацияны ойында сақтауға, оймен көп жұмыс жасауға бағыттайды. Бұл балалардың ойын, танымын тереңдете түсуі үшін таптырмайтын әдіс болып саналады. Диалогтың дәл осындай құрылымы Б. Соқпақбаевтың тек бір шығармасында бір-екі рет қана кездесіп қоймайды, барлық шығармаларында және оның әрқайсысында әлденеше рет қайталанатын. Ал бұл өзге жазушыларда көп кездесе бермейтін, осы қаламгер стиліне тән тұрақты құбылыс. «Аз сөз – алтын» демекші, Бердібек осындай аз сөздің адамы. Аз сөздің аясына көп мағына сыйғыза білу - жазушының өзіндік стилін танытатын ерекшелік.

Енді бірде автор диалог құрамындағы жауап репликаны бірден бастап кетпей, алдына қысқа ғана авторлық түсініктеме береді. Мысалы,

Таңертең есік алдына арба шегіп жатсам, Сәлімжан дейтін кішкене бала келіп:

- Аға, сізді кеңседе Нұрәлі шақырып жатыр, - дейді.

Түнгі ашуым әлі тарқамаған:

- Нұрәлі шақырса, айтып бар, әкесінің тап аузын... Осылай деп, мына мен айтты деп, туралап айт. Мақұл ма.

Сәлімжан момындау бала.

- Мақұл, – деп бұрылып кете барған.

Немесе мына бір диалогқа назар аударып көрейік:

Комиссия:

- ФЗО-ға барғың келе ме? – деп сұрады.

Мен ойланбастан:

- Келеді, - дедім.

Жауап репликаның алдында берілген түсініктеме ситуацияның мәнін ашуда үлкен қызмет атқарады. Оқиғаны баяндаушы кейіпкердің сол сәтте қандай психологиялық күйде болғанына оқушының назарын аударады. Бұл амал кейде кейіпкердің пікірін, оқиғаға қатысушының өзге кейіпкер туралы ойынан хабар береді. Бұған мына мысалды келтіруге болады:

Әжем... жұмысын дереу доғарды да:

- Әй, мына түріңмен қайда барасың? Онда кісі отыр, - дейді.

Өзі қызық кісі, кім отырғанын мен білмейді деп ойлай ма екен.

- Кісі болса қайтушы едім!

Даусым қатты шығып кетті. Мейлі, естісе, ести берсін.

Мұндағы жауап репликаның алдындағы авторлық түсініктеме Қожаның әжесі туралы пікірін білдірсе, төмендегі мысал:

- Аға, кәзит қайдан келеді? – деп сұраймын.

- Алматыдан келеді, өкімет шығарады.

Алматы жер түбі, үлкен қала екенін білем. Ал өкімет не?

- *Өкімет ол осы жұрттың бәрін билейді. Байларды кәмпеске жасайды. Түсіндің бе?*

- *Басымды изеймін, еміс-еміс бірдеңелерді түсінетін тәріздімін.*

Бұл мысал ауыл баласының қала туралы ойынан, түсінігінен хабар береді. Көріп отырғанымыздай, қарапайым баяндау, бала түсінігіне сай ой-пікір. Өз туындысындағы кейіпкерлерінің тілін жасауда автор осындай ұтымды тәсілдерді жиі қолданады.

Диалог түзудегі автор шығармаларындағы ендігі бір ерекшелік жиналыстың хаттамасындай етіп берілуі:

Ә м і р о в. Оу, кеткендеріңнен келгендерің тез болды ғой. Бұл қалай?

М е н. Бардық Көкөзегіңізге. Әлібеков дейтін директорыңызды көрдік. Міне, былай деп, бұрыштама соқты. Сосын қайттық.

Ә м і р о в. Өй, жынды ма? Бұнысы несі?

З а з и п а. Машина тоссақ, машина жоқ. Түнделетіп жаяу келеміз деп, өліп қала жаздадық.

Ә м і р о в. Қап, қиын болған екен, Әлібеков ол сондай... Кейде қырсығып қалатыны бар.

М е н. Шырақ, қай рудан боласың деп, әуелі менің руымды сұрап алды. Сосын айтқаны: Албанға да, басқаға біздің ауылда орын жоқ.

З а з и п а. Мектеп директоры коммунист, мұндай сөзді қалай аузы барып айтады?

Ә м і р о в. Осында бөтен ешкім жоқ қой. Мен сендерге шындықты айтайын. Жершілдік дейтін мұнда сұмдық. Сіздер әлі одан да сорақы сөздер естисіздер. Қап, қайтсем екен?

Мектепте телефон да жоқ сөйлесетін. Әлібеков ол сондай, бір қисайса, оңайлықпен түзелмейді.

З а з и п а. Құрсын. Біз енді Көкөзекке бармаймыз. Жіберетін болсаңыз басқа мектепке жіберіңіз.

Шығармашылық кескін-келбетінің шырайын аша түсуде осындай түрліше амал-тәсілдерді құбылта қолдану жазушы шеберлігінің сан қырын танытады.

Қаламгер стиліне *нақтылық, жинақылық, қысқалық, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айту* тән. Әсіресе кейіпкер тілін жасауда бұл қасиеті ерекше көзге түседі. Осыған қоса автор оқиғаны баяндауда да айрықша өзгешеліктерімен ерекшеленеді. Қаламгер белгілі бір ситуацияға қатысты оқиғаларды әңгімелеуде сол әңгіменің түйінін бір ауыз сөзге немесе шағын жай сөйлемге жүктейді.

Мысалы:

◆ *Өзім құраллы балалар жиналып, соғысты әңгіме етеміз. Әскерге алынуға жастарымыз толмауына өкінеміз. Соғыстағы сәтсіздік біз бармағандықтан болып жатқан тәрізді. Әрқайсысымыз мен барсам, өйтер едім, мен барсам, бүйтер едім деп, жұдырық түйіп, тісімізді қайраймыз.*

Шетімізден Наполеонбыз.

Шетімізден Суворовпыз.

Шетімізден Александр Македонскийміз.

◆ *...Аяқ жаққа шөпке көміп қойған бәтеңкелерімнің біреуі бар да, біреуі жоқ. Міне жұмбақ? Әрі іздеп, бері іздеп, таба алсамшы. Қайда кетуі мүмкін? Біреу келіп алса, екеуін бірдей алар еді. Ашықтан ашық жаяулы жатқан киімдерімізді қоса алар еді.*

Ой тоба, жер жұтты ма, не болды?

Бәтіңке табылмады.

◆ *ФЗО-дан қашқанымыз жайлы бір ауыз сөз жоқ.*

Тағы да КПЗ.

◆ *Базарға келе жату себебіміз біздің ауданнан қалаға сауда-саттық істеп, адамдар жиі келіп жатады. Олар, көбінесе, көк базарда болады. Солардың біреу-міреуісі кездесіп қалар деген ой.*

Мүмкін біздің ауылдан келгендер бар шығар.

◆ *Не істеймін? Басқа киер киім жоқ. Тым құрыса, жылы кез болса екен, жейдешең-ақ жүрер едім. Қазір қыс, күн суық. Кебінін сүйреткен өлік тәрізденіп жексұрын плащты қаудыр-қаудыр еткізіп, Күлән үйінің есігінің алдынан өтіп бара жатқаниша, өлгенім артық емес пе?!*

Күлән тіпті танымай да қалар.

Күлән шошыр! Нағыз «м. с. с.» енді бопсың демей ме?

Асты сызылған тіркестер немесе шағын сөйлемдер әрбір ситуацияның негізгі қорытындысына айналып тұр. Жалаң баяндау жоқ. Мәселен екінші мысалда автор «*Тағы КПЗ*» дейді де қояды. Оқып отырған оқушыға КПЗ-ға түсудің қандай екендігі алдыңғы оқиғалардан белгілі. Сол сияқты «*бәтеңке табылмады*», «*мүмкін біздің ауылдан келгендер бар шығар*» деген сөйлемдер кейіпкер басындағы тауқыметі мол өмірдің бар сипатын бейнелеген. Осының бәрін тізбектей суреттеу қаламгер стилі үшін артық нәрселер болып отыр. Сондықтан қысқа баяндауда бұл үнемді амалдың бірі болмақ. «*Күлән тіпті танымай қалар, Күлән шошыр!*» деген сөйлемдер көбіне кейіпкердің психологиялық күйін суреттейді. Алдыңғы сөйлем тығырықтан шығар жолдың көмескі сәулесіне жетелесе, кейінгі тіркес жігіттің намысын қайрайды. Осы сияқты бір абзацты немесе бір бетті алатын суреттеулер қаламгер шығармаларында бір ғана сөйлем не бір ғана тіркес көлеміне сыйып отырады.

Автордың прозалық шығармаларындағы сөйлем құрылысы кейде өлең ырғағына құрылады.

Мысалы:

◆ *Дүйсекең жонышқаны жазда егіннің ара-арасындағы, арықтың жағасынан орып, жинап алады.*

Жемді таппайтын жерден табады.

◆ *Шешем ойбаймен кеп бассалды.*

Сағынысқан құшақтар айқасып, қатты да қалды.

◆ *Біздің үйде мереке!*

Біздің үйде шаттық!

◆ *Қалам қайда? Қағаз қайда? Оу, әкеліңдер! Өлең жазам.*

Ура!

Ура!

Енді тура

Босанамын осыдан

Право алам,

Үйге барам,

Тең-құрбыма қосылам!

Прозалық шығарманың былай баяндалуы болған оқиғаны балалардың қабылдануына жеңілдік жасайды, әрі эмоционалды-экспрессивтік әсерін күшейтеді.

Автор шығармаларындағы сөйлемдердің орын тәртібі де ерекше назар аударады. Сөйлемдегі сөздердің қалыпты орын ауыстырылып айтылуы инверсия деп аталатындығы белгілі. Бұл жөнінде тілші ғалымдар М. Балақаев пен Т. Сайрамбаев еңбектерінде: «Сөздер сөйлемде белгілі орнында тұру арқылы синтаксистік байланысқа енеді. Сонымен қатар олардың синтаксистік қызметі айқындалады. Сөйлем мүшелерінің қалыпты орнын өзгертіп инверсия жасау арқылы ондағы сөздің бірі болмаса біріне ой екпінін түсіріп айтуға болады» [98, 190 б.] - деп сөйлем мүшелерінің орнын ауыстырып, инверсия жасау стильдік мақсатта жұмсалатын тілдік бірлік екендігіне назар аударған.

Мысалы:

◆ *Аттан ауып түсіп, қылжия кеттім жол шетіне.*

Лүп етіп, қауіп көлеңкесі жүгірді менің көңілімде.

◆ *Астындағы жазуына көз жүгірте бастадым да, орнымнан атып түрегелдім жынды адамдай.*

◆ *Қалай көрінемін мамама.*

- ◆ *Аюдай қорбиып, бір өзі шанаға әзер сыйып, отырып жатыр Сегізбай.*
- ◆ *Қиял келді басыма.*
- ◆ *Сәкең біледі олармен қалай сөйлесуді, т.б.*

Бұл амалдар сөйлеушінің сөйлеу үстінде алдына қойған мақсатына сай өзгере береді. Сөйлем мүшелерінің орын тәртібінің өзгеруі сөйлемнің ой екінін түсіру мақсатына байланысты болады. Автор бұл амалды бала тілінің грамматикалық ерекшелігі ретінде қолданады. Бұндай амалдар балалар тілінің тілдік мінездемесін жасауына да өзіндік ықпал етеді. Шындығында, мектеп жасына толмаған немесе мектеп жасындағы, әрі кетсе 11-14 жасар балалардың тіліне осы сынды амалдардың тәндігі табиғи заңдылықтан туған құбылыс. Орта білімі толық емес балалардың тіліндегі мұндай құбылыстардың болуы табиғи заңды да, автор осы ерекшелікті шығармасында ұтымды пайдалана білген.

Прозалық шығарманың былай баяндалуы болған оқиғаны балалардың қабылдануына жеңілдік жасайды, әрі эмоционалды-экспрессивтік әсерін күшейтеді.

Көркем шығармада кейіпкер тілі *диалог, монолог, дара реплика* сынды дәстүрлі амал-тәсілдер арқылы жасалады. Әрбір прозалық шығармадағы образ жасаушы осы амал-тәсілдер кез келген жазушының стиліне орай түрліше қолданылады.

Көркем шығармада кейіпкер сөзі көп жағдайда диалог ретінде ұшырасады. Лингвистикалық-энциклопедиялық сөздікте диалогқа мынадай анықтама береді: «Диалогическая речь – первичная, естественная форма языкового общения. Языково-стилистические особенности диалогическая речь соответствуют индивидуальному стилю писателя и информативно-эстетическим нормам жанра» [99, 58 с.].

«Диалог – екі адамның белгілі бір тақырып шеңберінде сөйлесуі» [100, 22 б.]. Диалог тілдік қатынастың бастапқы түрі болғандықтан, оның түп-төркіні сөйлеу тілінен тарайды. Диалогқа айтар ойдың қысқалығы, синтаксистік құрылымның қарапайымдылығы тән. Лингвистика ғылымында диалогтың табиғаты, оның атқарар қызметі жөнінде орыс тіл білімінде Л.В. Щерба, Л.П. Якубинский, В.В. Виноградов, В. Винокур, Д.Э. Розенталь, А.Н. Гвоздев, Н.Ю. Шведова, т.б. ғалым-зерттеушілер еңбектерінде қарастырылады.

Қазақ тіл білімінде диалог С. Кеңесбаев, М. Балақаев, Т. Қордабаев, Р. Сыздықова, Х. Кәрімов, Р. Әмір, Х. Нұрмұханов, З. Базарбаева, т.б. зерттеушілердің еңбектерінде сөз болады. «Сөйлеу тілі диалогқа құрылады. Бірі – сұрақ қоюшы, екіншісі – жауап қайтарушы. Диалогта айтушының көңіл күйі, сезімі жеңіл бейнеленіп, оңай түсініледі» [101, 19-20 бб.], - деп

М. Балақаев бастаған бір топ ғалымдар диалогқа тән өзіндік қасиеттері мен ерекшеліктерін сөз етсе, диалогтың кейіпкер мінезін жасаудағы ерекшелігін Д.Э. Розенталь: «Диалог сонымен бірге мазмұны жағынан ғана емес, ой мен сезімді беру жағынан да сөйлеушінің мінезін беру құралы, көркем бейне жасау құралы бола алады» [102, 333 б.], - деп бағалайды.

В.В. Виноградов көркем прозаның тілін талдағанда: «Көркем шығарманың тілі монолог пен диалогтың әртүрлі типтерінен ауызекі сөйлеу тілі мен жазба тілдің алуан түрлі формаларының қосылуынан тұрады» [103, 33 б.], - дейді.

Зерттеу жұмысымызда образ жасауда шешуші фактордың бірі болып отырған диалогтың жазушының шығармаларындағы берілу ерекшеліктерін сөз етумен қатар, оның шығармалардағы әр кейіпкерді даралауда, оны есте қаларлықтай етіп бейнелеудегі атқарар қызметінің маңыздылығын да сөз етпекпіз. Жазушы туындыларында диалог, ең алдымен, кейіпкер бейнесін даралауда үлкен қызмет атқарады. Көркем шығармадағы диалогтың басты қызметі де сол – адам образын жасау. Себебі диалог адамдар арасында, өмірде кездесетін сан қилы қарым-қатынасты бейнелеп, кейіпкерлер репликалары арқылы бір-біріне әсер етіп, адам мінезінің нақты түрде, нанымды түрде ашылуына көмектеседі, соның тілдік амалына айналады.

Мәселен, Б. Соқпақбаевтың «Өлгендер қайтып келмейді» романында мектеп директоры Әлібековтың Еркінмен болған бір ғана диалогынан оның кім екенін тануға болады: «...*Орта бойлы, шашы мықтап сұйылған, шақша бас тарамыс қара сұр кісі жылан көзіндей кішкене суық көздерімен үңіле қарап қарсы алды.*

Отыр да демеді.

- Әлібеков жолдас сіз боласыз ба?

- Иә, мен.

Мен жөнімді айттым.

Аудандық оқу бөлімі бұйрығының көшірмесін Әлібеков басын тұқыртып алды да, ұзақ қадалып оқыды. Сосын маған қарап:

- Шырақ қай рудан боласың?

Мен дәл мұндай сұрақ күтпеген едім. Қазақтың салған жерден ру-руға сұрасып жатуын жаратпаймын. Сәл бөгелдім де айта бастадым:

- Ұлы жүз боламыз. Ұлы жүз ішінде Албан...

Бетінде ешқандай сезім белгісі білінбей, сөзін тәптіштеп сөйлеп:

- Шырақ, Албанға да, басқаға да бұл мектепте орын жоқ. Келген іздеріңмен қайта берулеріңе болады.

Еркіннің - «Оу, ақсақал, бұл қалай? Орын болмаса района бізді неге жібереді?» – деген таңданысына жауап: - Оны сол жіберген адамыңның өзінен сұра.

- Ал, шырақ, шығыңдар, есік жабам» (379 б.).

Шығармада Әлібеков бейнесі - осы ситуацияда ғана кездесетін бір сәттік бейне. Оның қандай адам екендігі бір ғана диалог астарынан мәлім болып отыр. Диалог алдындағы автор берген портреттің өзінен-ақ кейіпкер мінезінің қыры сипаттала бастайды. Үлкен лауазым атқа ие мектеп директорының өз болмысына лайық адам емес екендігіне Еркінмен болған диалог толықтай түседі. Ал Әлібековке ешкімнің әлі келмейтіндігі осыдан кейінгі оқиға желісінен көрінеді.

Ә м і р о в. Оу, кеткендеріңнен келгендерің тез болды ғой. Бұл қалай?

М е н. Бардық Көкөзегіңізге. Әлібеков дейтін директорыңызды көрдік. Міне, былай деп, бұрыштама соқты. Сосын қайттық.

Ә м і р о в. Өй, жынды ма? Бұнысы несі. ...Қап, қиын болған екен, Әлібеков ол сондай... Кейде қырсығып қалатыны бар. ...Осында бөтен ешкім жоқ қой. Мен сендерге шындықты айтайын. Жершілдік дейтін мұнда сұмдық. Сіздер әлі одан да сорақы сөздер естисіздер. ...Әлібеков ол сондай, бір қисайса, оңайлықпен түзелмейді (384 б.).

Автор атынан бұл кейіпкерді жамандау да, жақсылау да жоқ. Кейіпкердің барлық болмыс бітімі, өзі қатысқан және ол туралы болған екі диалог көлемінен сипат алып отыр. Бұдан автордың образдың ішкі табиғатын бір ғана сәттік қимылмен ашып салуға, аз сөздермен дәл мінездеуге, әшкерелеуге өте шебер екендігін көруге болады.

Үзіндідегі диалог айтушы мен тыңдаушы арасындағы қарым-қатынасқа негізделген. Мұндай тілдік құбылыстар *ресми және бейресми* түрде жұмсалады. Зерттеушілер ресми қарым-қатынас түрін бастық пен бағынушы, жолаушы мен жолсерік арасындағы, сонымен қатар таныс емес адамдар арасындағы сөйлеуден көрініс табатындығын айтады. Мұндай бағындырушы мен бағынушы адамдар арасындағы қарым-қатынас түрі тең дәрежеде болмайды. Ал ресми емес қарым-қатынас тең дәрежедегі адамдардың сөйлеу тілінен көрінеді. Осы айтылғандарды мынадай сызбаға түсіруге болады:

1 сызба - ресми қарым-қатынас түрі

Айтушы \longleftrightarrow тыңдаушы

Шығармадағы Әлібеков пен Еркін арасындағы диалог осы ресми қарым-қатынас түріне жатады. Мұнда айтушы, яғни бағындырушы - Әміров, ал

тыңдаушы, бағынушы - Еркін. Айтушы тарапынан мақсат етіліп айтылған сөздердің барлығы да диалогта көріне алады, бағынушы тарапынан айтылатын ой толық көрініс таптайды және қойылған сұрақтарға жауап болмай қалатын сәттері де болады. Сонымен қатар Әлібековтің сөйлеуінде сөйлемдер толымды, жайылма, жақты түрінде қолданылса, ал Еркіннің қайтарған жауаптары толымсыз, жалаң, жақсыз сөйлемдерге негізделген. Ойдың қысқалығы, толымсыз, жақсыз, жалаң сөйлемдердің қолданылуы диалог табиғатына тән құбылыс.

Енді мына «Менің атым Қожа» повесіндегі бір мысалға назар аударсақ:

Майқанова бір-бірлеп, тізім бойынша оқушылармен таныса бастады. Кезек маған келді.

- Қадыров.

- Мен.

Майқанова тесірейе қарап тұрып қалды.

- Біз екеуіміз таныс шығармыз деймін?

Мен еріксіз жымышып күлдім.

- Мүмкін.

Мен сенімен әлі сөйлесемін дегендей Майқанова:

- Отыр! - деді зілді дауыспен.

Бұл диалог та ресми қарым-қатынас түріне жатады. Мұнда бағындырушы - мұғалім, яғни Майқанова, ал бағынушы - оқушы, Қожа. Көріп отырғанымыздай бағындырушы тарапынан айтылған сөйлемдер бұйыру мағынасында жұмсалған. Бұйрық райлы сөйлемдер мен қатар диалогтың табиғатына тән сұраулы сөйлемдер де қолданылған. Эмоционалды реңкке ие сөздер де көп орын алған. Ситуация барысындағы талап-тілектердің орындалуы да әр деңгейде.

Бейресми қарым-қатынас түрі. Бұндай тең дәрежелі қарым-қатынас түрі құрбылық, құрдастық, достық, жақындық қарым-қатынас сипатында болады. Бұлардың тілдік көрінісі әлеуметтік, жанұялық, туысқандық, қызметтік қарым-қатынас түзетін ситуациялардан көрінеді. Оның сызбасы мынадай:

2 сызба - бейресми қарым-қатынас түрі

Айтушы тыңдаушы

Жазушы шығармаларында бейресми қарым-қатынас құрайтын диалогтар да кездеседі. Оған Қожа мен Жантастың, Қожа мен Жанардың, Қожа мен анасының арасындағы диалогтарды жатқызуға болады.

Мәселен: *Мектептің қасында Жантас ұшыраса кетті. Қолында мөр басылған бір жапырақ жазулы қағазы бар. Соны шертіп-шертіп қойып:*

- *Қара Көже, мынаның не екенін білесің бе? - дейді.*

- *Ол не?*

- *Лагерге жолдама. Біз лагерге баратын болдық. Ал сен көшедегі иттерді тәртіпке салуға ауылда қалатын болдың.*

Тілінің қыршаңқылығы үшін Жантасты мытып алғым келіп тұрды да, әуелі жолдама жайын тиянақтап алмақшы болдым.

- *Оны саған кім берді?*

- *Кім беруші еді. Майқанова апай берді. Бірақ сен жоқсың тізімде.*

- *Неге жоқпын?(16 б.).*

Бұл мысалдарда Жантас пен Қожа арасындағы қарым-қатынастың тең дәрежеде екендігіне диалогтағы сөйлемдердің еркін қолданылуы, яғни екі жақта да айтар ойын толық айтылуы, діттеген мақсатына жете алуы негіз болады. Мұнда айтушы мен тыңдаушы арасында ресми қалып сақталмайды. Оған *Қара Көже, көшедегі иттерді тәртіпке салу, кім беруші еді* сынды ауызекі сөйлеу стиліне тән сөз тіркестері мен сөйлем үлгілері дәлел болады.

Ресми және бейресми қарым-қатынас түрі шығармада әр деңгейде көрініп отырады:

- **туысқандық, жанұялық қарым-қатынаста** (әкесі мен ұл; шеше мен қыз, ата мен немере). Жазушы шығармаларында соғыс кезіндегі тұрмыс-тіршілік суреттелгендіктен, көбіне шеше мен ұл арасында немесе әже мен немере арасындағы диалогтар жиі ұшырасады. Мысалы «Менің атым Қожа» повесіндегі Қожа мен әжесі арасындағы диалогқа назар салып көрейік:

Кейде екеуміз құдай жөнінде керісіп қаламыз.

- *Құдай жоқ болса, дүниені кім жаратты? - деп сұрайды әжем.*

- *Дүниені ешкім де жаратқан жоқ, өзі жаралды.*

- *Сен, немене, сонда қасында қарап тұрып па едің, дінсіз неме?*

- *Қарап тұрғаным жоқ, кітаптан білем.*

- *Ал, адамды кім жаратты?*

- *Адам маймылдан жаралған.*

- *Тәйт, сандалған неме. Сандалмай бар онда ана ормандағы әке-шешеңе* (29 б.).

Мысалдағы Қожа мен әжесі арасындағы диалог бейресми қарым-қатынас түріне жатады. Әже мен немере арасында ешқандай ресмилік қалып

сақталмаған, әрі айтылар ой еркін. Сонымен қатар диалогтаға *дінсіз неме, тәйт, сандалған неме* сынды репликалар әже образының тілдік мінездемесін жасауда да үлкен қызмет атқарады.

- **мамандық және қызметтік ерекшеліктеріне қарай** (профессор-студент, мұғалім-оқушы, бастық-қол астындағы адам, әріптестер арасындағы қарым-қатынас);

Жазушы шығармаларының негізгі кейіпкерлері мектеп жасындағы оқушылар болғандықтан, мұндай диалог түрі мектеп оқушысы мен мұғалім арасындағы ситуациялардан көрініп отырады. Мәселен:

- *Келесі сабаққа қайсысың бақа ұстап әкелесіңдер?* - деп сұрады зоология пәнінің мұғалімі *Оспанов*.

- *Мен әкелем, - дедім.*

- *Қадырып, сен әкелесің. Ұмытып кетпе бірақ.*

- *Ағай, неше бақа әкелейін?*

- *Бір... екеу әкелсең жетеді* (Менің атым Қожа, 85 б.).

Бұл ресми қарым-қатынастағы диалог түрі. Мұндағы негізгі ерекшелік мамандық атауына қатысты *зоология* термин сөзінің қолданылуы және айтушы мен тыңдаушы арасында белгілі бір міндеттің орындалуының талап етілуі.

- **адамдардың жас ерекшеліктеріне қарай** (үлкен-кіші, үлкен кісі мен жас бала);

Автор шығармаларында көбінесе екі адам арасындағы таза диалог жиі кездеседі.

Мәселен,

- *Бұл кім?*

- *Мен зой, ата.*

- *Менің кім?*

- *Мен, Қожамын.*

- *Мұнда неғып отырсың?*

- *Педсоветке келдім.*

- *Онда сенің не шаруаң бар?*

- *Мен жөнінде мәселе қарап жатыр.*

- *Мәселе. Қандай мәселе? Сені мұғалім етеміз дей ме?*

- *Директор етеміз дейді.*

- *Онда тіптен жақсы. Жалақың көп болады... (88 б.).*

Артық сөз жоқ. Нақты тіркестер оқырманды оқиға барысында жетелеп, еліктіріп, қызықтырып отырады. Диалог түзу барысында автор оқиғаны созып, кейіпкердің бүкіл іс-әрекетін суреттеп жатпайды. Қысқа-қысқа сөз тіркестер мен сөйлемдер арқылы бар оқиғаны баяндап береді. Жазушы үнемі

осылай көпсөзділік, созбалай суреттеуден бойын аулақ ұстайды. Сонымен қатар бұл диалог бейресми қарым-қатынас нәтижесінде түзілген.

- **адамдардың жыныстық ерекшеліктеріне қарай** (ер-әйел, бозбала-бойжеткен). Бұл топқа жазушы шығармаларындағы Қожа мен Жанардың, Еркін мен Ғалияның, Жәнібек пен Гауһар арасындағы диалогтарды жатқызуға болады. Мәселен:

- *Кеш жарық, Жанар.*

Жанардың таңданған жүзі дереу күлімсіреді. Қасыма жүгіріп келіп, ағаш шарбақтың үшкіл басынан ұстап, бетпе-бет тұра қалды.

- *Кеш жарық. Қожа. Негып жүрсің? – деп сұрады ол.*

- *Мен түнделетіп жайлауға кетем.*

- *Мамаңа барасың ба?*

- *Иә, сен неге лагерьге бармадың?*

- *Мамам келгенше үйде болып, әжеме көмектесем. Майқанова апай лагерьге келесі кезекке жолдама берем деді.*

- *Қожа, менің әжем үйде жоқ. Жүр, дойбы ойнайық – деді.*

Өзегімді нұрлы сезім жарып өтіп, қолтығыма қанат біткендей болды...

- *Сен дойбыны жақсы ойнаймысың? – деп сұрады Жанар.*

- *Жоқ, онша емес, - деп сыпайы жауап қайтардым. Ал, шындығында, өзім теңдес балалардың көбін ұтушы едім (22-23 б.).*

Бұл «Менің атым Қожа» повесіндегі Қожа мен Жанардың арасындағы диалог. Ал автордың «Өлгендер қайтып келмейді» шығармасынан үзінді келтіре кетсек:

Көңілімде аранын ашқан жастық желік. Ғалияны тарпа бас салуыма тек оның көңілсіздігі бөгет болып тұр. Әуелі оны жадыратып алуым керек.

- *Ғалия, не ойлап отырсың?*

- *Жәй, әншейін...*

Ғалияның иығына қолымды салдым:

- *Жаным менің...*

- *Мен ешкімнің де жаны емеспін.*

- *Мына менің жанымсың. Жаным бола да бересің... (Өлгендер қайтып келмейді, 342 б.)*

Екі шығармадан алынған үзіндідегі диалог махаббат тақырыбына бағытталған. Алғашқысы мектеп жасындағы балалардың сезімін өрнектесе, екіншісі бозбала мен бойжеткен арасындағы ситуациялық көріністі бейнелейді. Диалогта бала мен бозбала арасындағы махаббаттың ерекшеліктері, іс-әрекеттері өз жастарына сай сөздер арқылы бейнеленеді. Екеуіне ортақ нәрсе - ер адам мен әйел (ер жігіт пен қыз) арасындағы сыпайылық қасиеттің сақталуы. Мәселен, Қожа «жаным» деген сөзді

Жанарға айтуға батылы бармай жүрсе, Еркін бұл аталған сөзді емін-еркін қолданып, Ғалияға сезімін ашық түрде жеткізіп тұр. Диалогтағы сөздер арқылы көрінетін іс-әрекеттер нәтижесі бала мен бозбала арасындағы ерекшеліктерді қамти отырып, солардың махаббат турасындағы түсінігін сипаттайды. Автордың бала мен бозбала психологиясын жете меңгергендігіне дәлел бола алады.

- **ұлттар арасындағы қарым-қатынас.** Бұл аталған қарым-қатынас түрі де қаламгер шығармаларында кездеседі. «Өлгендер қайтып келмейді» романындағы Александр Заславский атты украин жігіті мен Беркеннің, Беркен мен спорт жаттықтырушысы Николайдың, сонымен қатар «Менің атым Қожа» шығармасындағы орыс әдебиеті пәнінің мұғалімі Анфиса Михайловна мен Қожа арасындағы диалогтар осы қарым-қатынас түріне жатады. Автор диалог түзу барысында сол кейіпкерлердің (ұлт өкілдерінің) сөздерін де қолданып отырады.

- **тұрғылықты жеріне байланысты** (қалалық-ауылдық, көрші адамдар).

Жазушы шығармаларынан диалогтың осы аталған қарым-қатынас түріне де көптеп мысалдар келтіруге болады. Мәселен:

Үштен-төрттен топ боп қаланы аралауға шықтық. Ауыл балаларына мұндағының бәрі соны, бәрі қызық.

Бір жерде көшенің бұрышында бір әйел алма тәрізді, бірақ алмадан гөрі басқа, қып-қызыл бірдеңелер сатып отыр. Бағасы онша қымбат емес.

- *Бұл не?*

- *Помидор.*

Біздің Қарасаз ауданы салқын, таулы аудан, жеміс атаулы өспейді. Овоцтан картоп пен капуста гана өседі. Помидор дегенді бұрын естігенмен жеп көрген емеспіз.

- *Бұны қалай жейді? Осы күйде жей беруге бола ма, жоқ әлде пісіріп жей ме?*

- *Помидорды пісіріп жегенді қай ата-бабаларыңнан көріп едіңдер? Алыңдар да, жей беріңдер, - дейді сатушы... (155 б.).*

Бір ескеретін жайт, бұл диалог түрінде қалалық-ауылдық адамдардың өмір туралы түсінігі, қоршаған ортаны қабылдауларындағы айырмашылықтары айқын көрініс табады. Жазушы сатушы мен балалар арасындағы диалог арқылы ауыл өмірі мен қала өмірінің арасындағы жайттарды бір ғана ситуация арқылы көрсетеді. *Помидорды пісіріп жегенді қай ата-бабаларыңнан көріп едіңдер?* деген сөйлем оқырман езуіне күлкі әкеледі. Дегенмен бір ғана сөйлем шеңберіне ауыл мен қала өмірінің

ерекшеліктерін сыйғызып суреттеуі шындығында да жазушы шеберлігінің бір қырын аңғартады.

Сонымен қатар жазушы шығармаларындағы диалогтардан интенциялық құбылыстарды да кездестіреміз. «Интенция - сөйлеу актісінің бір құрамдас бөлігі» [104, 57 б.]. «Сөйлеу акт» термині «сөйлеу әрекеті» терминімен синонимдес қолданылады. Сөйлеу акт – белгілі бір мақсатқа негізделген, адресатқа бағытталған сөйлеу қарым-қатынасының негізгі кішкене бірлігі. Сөйлеу акт пен сөйлеу қарым-қатынасы үнемі бірлікте болады. Сөйлеу акт шеңберінде иллокутивтік функция көрініс табады.

Мәселен:

- *Қайдан келдің? – деп сұрап едім.*
- *Жайлаудан келдім, - деді.*
- *Жайлау қандай екен?*
- *Айтпа. Тамаша! Шөптің биылғы шыққанын көрсең, белуардан келеді.*
- *Барайын десем, көлік жоқ – дедім Сұлтанға.*
- *Мен алып кетейін. Ертең таңертең қайта жүремін.*
- *Ендеше бітті. Келістік (Менің атым Қожа, 32 б.).*

Қожа мен Сұлтан арасындағы диалогты төрт сөйлеу актісіне бөлуге болады. Алғашқы сөйлеу акт – *сұрақ*, екіншісі – *жауап*, үшіншісі – *бара алмаудың себебі*, төртіншісі – *келісім*.

Тіл білімінде сөйлеу актісі үш түрлі көріністе сипат алады:

- локутивтік
- иллокутивтік
- перлокутивті

Локутивті сөйлеу актісінде тек қана хабар беру мақсаты қамтылса, иллокутивтік көрініс – кешірім сұрау, өтіну, құттықтау, уәде беру, кеңес беру сияқты негіздерде сипат алады. Перлокутивті акт осы екеуінің семантикалық ерекшеліктерін қамтитын шешім болып табылады [104].

Сұлтан мен Қожа арасындағы сөйлеу актісі қарсы жақты, яғни Қожаны әрекетке итеріп, одан жауап алу үшін, әрі қызығушылығын арттыру мақсатында байланысқа түседі. Сөйлесудің өзі екі адамның бір-бірімен қарым-қатынасқа түсуі, яғни диалог түрінде іске асуы болып табылады. Сұлтан мен Қожа арасындағы сөйлесулер белгілі бір мәтінді құрайды. Осы мәтін арқылы кейіпкерлердің қоршаған орта туралы мағлұматын, оның танымдық сұранысын, яғни когнитивтік өй-өрісін бағамдауға болады. Сөйлеу актісіне қатысу барысында кейіпкерлер әрдайым өзінің өмірлік тәжірибесіне, білім қоры мен санасында қалыптасқан әлемнің біртұтас тұжырымдамасына сүйеніп, сол арқылы өз ой-пікірін білдіреді. Адамның жеке басына тән когнитивтік қабілеттері мен интеллектуалдық қасиеттері

туралы: профессор Э. Сүлейменова: «Сөйлеу актісі де коммуниканттардың біреуіне не екеуіне де белгілі сөз болатын жағдайдың негізінде құрылады. Тыңдаушы мен мәтін құрушы тіл бірліктерінің арасында коммуникативтік қарым-қатынас белсенді түрде сақталады» - дейді [105, 54 б.]

Адамдар бір-бірімен сөйлесу үшін міндетті түрде сөзді қолданады. Сөзсіз адамдар пікір алысып, тіл табыса алмайды. Осыған байланысты сөйлеу процесі үш түрлі коммуникативтік бағытта жүзеге асады:

- сөйлеуші
- тыңдаушы
- сөйлеу жағдаяты мен орны.

Тіл мен сөйлеу бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста болады. Тіл белгілі бір жүйе құраса, сөйлеу соның іске асқандығының көрінісі болып табылады. Зерттеушілер тілді «ұзақ ғасырлар бойы белгілі бір ұлттың қалыптастырған әлеуметтік, әрі ұзақ өмір сүре алатын, адам миымен, санасымен жасалынған, адамдардың қарым-қатынасында бәріне ортақ психикалық процесс негізінде» қарастырып, ал сөйлеуді «тұрақсыз, жеке-дара, әрі жиі өзгертін, әркім өзі дамытатын, автордың өз қолтаңбасы» тұрғысынан бағалайды [106, 171 б.]. Яғни қарым-қатынас жасаудың негізін ой мен сөз құрайды. Адам өз пікірін ойы, білімі, сөздік қоры, өмірлік тәжірибесі арқылы екінші адамға жеткізеді. Интенция құбылысы, психолінгвистердің пайымдауынша, сөйлеушінің белгілі бір ситуацияға қатысты айтар ойының мақсатты уәжі. Сызба арқылы түсіндіретін болсақ, мынадай:

уәж —————→ қарым-қатынастағы мақсат —————→ интенция

Яғни белгілі бір сөздің уәжі талап-тілектерден туатындығы баршаға мәлім. Уәжді талап-тілектер қарым-қатынаста интенция арқылы көрінеді. Сөздің уәжі, қарым-қатынас жасаудағы мақсатты сөйлемдер арқылы синтаксистік конструкциялар түзіп, жүзеге асады. Интенция құбылысында негізінен айтылған мақсатты ойдың көрінісі баяндауыштар арқылы анықталады. Сөйлемдердегі баяндауыштар тек істің орындалғанын ғана баяндамайды, сол істің, мақсаттың, талап-тілектің нәтижесін күтеді, әрі сөйлеушіні сол іс-әрекеттің қатаң орындалуына итермелейді.

Мәселен, Қожа өз іс-әрекеттерін қатаң қадағалап, өзіне-өзі қаулы шығарады. Сол қаулының үшінші бабында былай делінген: *Сұлтанмен жолдастық қарым-қатынасым бұдан былай үзіледі. Ол екеуміздің сертіміз бүгіннен бастап күшін жояды. О дүниедегі қызыл ошақ жайына келетін болсақ, мен құдайға сенбеймін, сондықтан мені дозақ оты сескендіре алмайды.* Бұл сөйлемдердің астарында белгілі бір мақсатты, тілекті орындау

талап етілген. Сөйлемдердегі баяндауыштар сол талап-мақсаттың орындалуынан нәтиже күтеді.

«Кез келген қатысымның мақсаты – қарсы жақты қандай да бір әрекетке итермелеу (әңгімені тоқтату, әңгіме желісін басқа арнаға бұру, жалғастыру немесе жай ғана хабарлау) болып табылады. Коммуникант алдында нақты, кейде керісінше, жалпы мақсат қоя отырып, сөйлеу жағдаятына ойша баға береді. Сөйтіп өзінің сөйлеу әдебін айқындайды. Сөйлесімді айтқан кезде сөйлеуші тыңдаушының алғашқы реакциясын тудырып қана қоймайды, ол осы реакция арқылы өзінің интенциясын жүзеге асыру үшін белгіленген тактикаларының әрі қарай қаншалықты орынды өрбитінін байқайды.

Коммуникативтік интенциясы – сөйлеушінің мүддесі мен қажетіне сай сөйлеу әрекетін қалыптастырушы шарт болып саналады. Ол сөйлеу әрекетінің қозғаушы күші, оны қалыптастырушы негіз. Кез келген сөйлеу актісі сөйлеушінің тіл арқылы өз интенциясын жеткізуі болып табылады. Өз тілегін жеткізе отырып, сөйлеуші белгілі бір мәдениеттің өкілі ретінде өзінің тілді қаншалықты білетіндігін, өз білім деңгейін көрсетеді [107, 15-18 бб.] Мұндай мүмкіндіктер адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасқа түсуіндегі сөйлеу әрекеті формасында көрінеді. Сөйлеу актісі туралы ғалым В. Винакур: «сөйлеу актінің тілдік бірліктер арқылы коммуникативтік байланысқа түсуін, оның қалыптасуына негіз болар қозғаушы күштер жиынтығын «коммуникативтік акт» [108] - дейді. Коммуникативтік мақсаттағы айтылар ой сөйлеушінің тілдік бірліктерді қолдану деңгейі, білім қоры және оның іс жүзінде қарым-қатынас жасауына икемделген шарттар негізінде құралатындығын» айтады.

Сөйлеу актінің бөлінісінде сөйлеу актінің коммуникативтік мақсаты айқындалады. Дж. Остин сөйлеу актінің мақсатындағы иллокутивтік күшті сөйлеуші интенциясының өзегі ретінде бағалайды.

П.Ф. Стросан: «иллокутивтік күш сөйлеушінің көзқарас деңгейі мен адресаттың танымын көрсетеді» [109, 144 б.], – дейді. Сөйлеу актісінде пікірдің ашық көрсетілуі де үлкен қызмет атқарады. Сөйлеуші өз пікірін жасырын мақсатта айтса, тыңдаушыға айтылар ойдың мақсатын түсінуіне ауырлық әкеледі.

Жазушы шығармаларында таза диалог пен қатар аралас және көп дауысты диалог (полилог) та кездеседі.

Мәселен:

- *Сәрсебек, мен сені бұрын да өз інімнен кем көрмейтін едім. Енді, міне, бажа болдық. Төрт аяқтыда бота тату, екі аяқтыда бажа тату деген мақал бар. Менікі, сенікі демей араласып тұрайық. Мақұл ма?*

- *Мақұл, Нұреке, - деп Сәрсебек бас изегенді біледі.*

- *Айно-лайын, келші сол үшін.*

Нұрәлі Сәрсебекті мойнынан қапсыра құшақтап алып, сілемейлеп сүйіп жатыр.

Еркек пен еркектің сүйісуін сәлекет көрген Балжан құдағи:

- *Кім білген, бажа деген немелер күшік тәрізді болады екен ғой, - деп мысқылдап күліп қояды (Өлгендер қайтып келмейді, 155 б.).*

Диалогтың бұл түрі жеке адам образын жасаумен қатар, сол образға қатысты өзге кейіпкерлердің ой-пікірлерін білдіреді. Бұл аралас диалог оқиғаны баяндаумен бірге юмордың да амалына айналып тұр. Сөздің реті келгенде айта кетейік, диалогтың осындай жеңіл әзіл, ойнақы юмор болып келетін кездері де қаламгер шығармаларында жиі кездеседі. Бұл жөнінде әдебиетші С. Шаймерденов: «Бердібек оқушысын қытықтап күлдірмейді. Не болса соны айтып, юмор жасамайды. Әзіл-күлкілердің бәрі де кітаптың негізгі сюжеттік желісімен қабысып, кейіпкерлердің мінез-құлқы, іс-әрекеттерінен туындап жатады. Оның үстіне әйтеуір, күлкі екен деп тұздықтап жіберуден де жазушы аулақ. Сол себепті кітаптағы әзіл-оспақ күлкі туғызар жайлардың бәр-бәрісі сыйымды, сыпайы түрде беріліп отырады» [110, 164-165 бб.], - дейді. Олай болса, Бердібек Соқпақбаевтың қаламгерлік шеберлігіне тән тағы бір ерекшелігі - оның тілінде жылы юмор да, өткір сатира орынды қолданыс табуы. Ол өмірдегі жағымсыз құбылыстарды дөп басып көре біледі, әрі сынап біледі. Осы юмор жазушы шығармаларының өн бойында жібек желдей есіп, орынды тұсында көрініс беріп отырады.

Автор шығармаларында *таза және аралас* диалогпен қатар *көп дауысты диалог (полилог)* та өзіндік орын алған. Диалогтың бұл түрінің когнитивтік қызметі де өзгешелеу. Олар шығармада жеке адам образын жасаудың амалы бола алмайды, тек оқиғаға қатысушы көптің түрлі сезімдерін бейнелеу мен әңгіме сюжетін дамыту үшін қолданылады.

Мәселен:

- *Қаракер енді кетті!*

- *Болды жеткізбейді.*

- *Бәйгесін бере берсе де болады – деген астам дауыстар жамырай бастады (Бурыл ат, 211 б.).*

Немесе:

...Менімен бірге оқитын балалар мұның бәрін байқап, жіпке тізіп қарап тұр. Әдейі қасымдағы Ғалияға естіртін:

- *Мынау өзі бүгін байыпты.*

- *Қайырып берген ақшаны тіпті санамайды, - десіп сөзбен шабақтап қояды (Өлгендер қайтып келмейді, 112 б.).*

Тағы бір диалогқа назар аударып көрейік:

- *Соғыс!*

- *Соғыс басталыпты!*

- *Германия бізге соғыс ашыпты!* (Өлгендер қайтып келмейді, 126 б.).

Шығармадағы мұндай диалогтар кейіпкердің түрлі эмоциясын бейнелейді және белгілі бір оқиға, құбылыс туралы мәлімет береді. Сонымен қатар шығарма мазмұнын қысқа да әсерлі жеткізетін амал-тәсілдердің бірі. Бір жағынан бұл құбылыс халықтың дағдылы сөйлеу тіліне тән құбылыс. Осындай амал-тәсілдер жазушының қазақы сөз қазынасының ұңғыл-шұңғылына әбден қанықтығының дәлелі.

Осы амалдар ішінде *дара репликаның* көмегімен кейіпкердің тілдік мінездемесін айқындау жазушы шығармаларында да көлемді орын алған.

«Дара реплика кейіпкер сөзінің авторлық баяндаулардың арасында немесе өзге кейіпкер сөзінің ішінде цитата тәрізді енгізіледі» [100, 28 б.]. Дара реплика көп жағдайда екі адамның арасындағы әңгімені еске түсіреді. Сонымен қатар белгілі бір ситуацияға қатысты кейіпкердің ойын, тұжырымын беруде де үлкен қызмет атқарады. Енді қаламгер туындыларындағы дара репликалардың қызметіне тоқталып көрейік:

«Әңгіме менің алты айлық бухгалтерлік курсқа кеткен Сәрсебек ағайым жайлы. Соңғы кезде жазған бір хатында ол: апа, сізге келін алып барам, той камын жасай беріңіз деп жазған болатын. Бұл хабарды естіп, шешемде ес қалмаған. *«Қарағым балам, мен болсам қартайдым. Оның үстіне денсаулығым нашар, дымкәс адаммын. Екі күннің бірінде ауырып қалам. Сенің мені аяйтын күнің бола ма? Неге үйленбейсің? Өзің құралпы жігіттердің бәрі-ақ үйленіп жатыр. Солардан кембісің? Әңгімені қой да, үйлен, үйге шүйкебас біреуді кіргізіп бер?»* деп, ағайымның құлағын дамылсыз қажай беретін оның өзі еді».

Үзіндіде дара реплика шығарманың басты кейіпкері Еркін сөзінің арасына кіріктіріліп берілген. Бұл мысал Сәрсебек пен оның шешесінің арасындағы әңгімені еске түсірсе, мына бір дара реплика:

«Ахметовтың өзі де осыдан он шақты күн бұрын ғана оқу бөлімінен келген инспекторға мені: *«Мынау біздің мектептің ақыны, болашақ Сәбит Мұқановымыз»* деп дәріптемеді ме? Сөйте тұра қалайша мені оқудан шығарады?» шығарманың бас кейіпкері Қожаның ойын, тұжырымын беріп отыр.

Кейіпкерлердің төл сөзі көркем шығармада диалог және дара реплика түрінде ғана емес, сонымен қатар монолог түрінде де келеді. В. Виноградов: «Көркем әдебиетке сөйлеудің диалог қана емес, монологпен де байланысты және кейіпкердің өзіндік образын ашуға бағытталған субъективті-стильдік формалары жиі пайдаланады» [100, 25 б.], - дейді.

Шындығында көркем шығармадағы диалог пен монологты ажырату оңай бола бермейді. Себебі диалогтық және монологтық репликаларда бір-бірінен бөліп тұратын бөлік, яғни шекара жоқ. Негізінен диалогтан монолог композициялық күрделілігімен және мазмұнына түгелдей сөзбен жауап қайтарылуы керек еместігімен ерекшеленеді. Профессор В. Винокур [108] монологтың 3 түрін:

- таза драмалық монолог;
- эпикалық сипаттағы монолог;
- лирикалық монолог;

Академик В. Виноградов 4 түрін:

- сендірмелі реңктегі монолог;
- шешендік сөздің қарапайым формасындағы монолог;
- лирикалық монолог;

- драмалық және хабарлаушы сипаттағы монолог деп бөліп қарастырады.

Осы негізді басшылыққа алсақ, Б. Соқпақбаев шығармаларындағы монолог - қазақ қаламгерлерінің көпшілігіне тән эпикалық сипаттағы монолог. Яғни өткенді баяндайтын хабарлаушы монологтар.

Монолог – кейіпкер тілін жасаушы амалдың бірі. Әрбір кейіпкердің ішкі толғанысы арқылы да оның тілдік мінездемесі жасалады. Мысалы,

«Мәңгілікке көз жұмар кезде шешем жанталасып мені іздепті. «Әлгі Бердібек қайда? Бердібек... шақырыңдаршы» деп сандырақтап жатып, менің атымды атай беріпті. Алтын апамның дүниеден қайтар алдындағы бір ауыз лебізін ести алмағаным күні бүгінге дейін өкініштімін. Хош бол, Ғазиз апам!

Қазекең де айтады-ақ: «Шешесіз жетім – шерлі жетім, әкесіз жетім – арсыз жетім».

Мен шерлі жетіммін.

Шерлі екенім рас. Қайтыс болған шешемді күндіз-түні ойлаймын. Өлу ол мәңгі бақи гайып болу, жоғалу. Мен енді шешемді еш уақытта да көре алмаймын. Осыны ойлағанда іші-бауырым бір түрлі жидіп кеткендей болады.

Өлген адам мәңгілік өлмейтін болса. Арада он жыл ма, он бес жыл ма өткенде, тіріліп қайтып келсе. Мен онда қайғының түпсіз шыңырауына құламас едім. Өзімді-өзім жұбатар едім.

Алтын апам енді он бес жыл түгіл, мың жыл өткен соң да қайтып тірілмейді. Мен мұны жақсы білемін. Сондықтан да өмірден қарманар сүйеніш таба алмаймын. Бәрі бітті. Сөнді.

Мен оның Беркенім деген аналық мейірбан сөзін енді ешуақытта да естімеймін» (Балалақ шаққа саяхат, 84 б.).

Жас баланың жетімдік қайғысы оның өмірлік түсінігін тереңдете түскен. Бұл үзіндідегі кейіпкер тілінде қолданылған мақалды автор Беркеннің ішкі толғанысының түйінін айтқызу мақсатында қолданған. Осы секілді

мысалдар әрбір шығармадағы «Өлгендер қайтып келмейді» романындағы Еркіннің, «Менің атым Қожа» повесіндегі Қожаның, «Жекпе-жек» повесіндегі Мұраттың ішкі толғаныстары өз жасына сай, өн бойына сыйымды, түсінігіне лайық қарапайым сөйлемдер арқылы беріледі.

Жазушы шығармаларының көркемдік мәтінін концептілік жүйеде талдау қаламгер образының әлем жөніндегі біртұтас тұжырымын, білімін, өмірлік тәжірибесін анықтайды. Жазушы шығармаларындағы кейіпкер сөзінің табиғатын, оны құрайтын амал-тәсілдерін, кейіпкерлер сөзінің құрылымдық ерекшеліктерін талдау барысында біз қаламгерді бала тілін жасаудағы, бала танымын өмір шындығына сай етіп берудегі асқан шеберлігіне орай психолог ретінде бағалаймыз. Б. Соқпақбаев балалар психологиясын, әсіресе бозбала психологиясын шебер меңгерген қаламгер. Оны жас ерекшеліктері әр деңгейдегі балалардың сөздерінен көруге болады. Жазушы балалардың дүниетанымына сай сөздерді талғап қолдана отырып, шынайы суреттейді.

Б. Соқпақбаев шығармаларындағы баяндау стилінің ерекшеліктеріне *нақтылық, жинақылық, қысқалық, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айту* тән. Б. Соқпақбаевтың «қайталанбас стилі, қыздың жиған жүгіндей боп жұтынып тұратын сөйлем түзілістері мен сөз сарасы» оны еш жазушыға ұқсатпайтын, өз биігімен ерекшелендіре түсетін қасиеттері болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Көркем шығарма тілін когнитивтік лингвистика тұрғысынан қарастыру барысында философия, этнолингвистика, психолінгвистика лингвомәдениеттану, социолінгвистика ғылымдарының тұжырымдарына сүйеніп, зерттеу жүргізуге тура келеді. Жазушы шығармаларындағы бала танымын сипаттайтын концептілерге когнитивтік талдау жүргізу – қазақ баласының танымын, ойын, психологиясын, білім деңгейін, ойлау жүйесі мен дүниетанымдық қасиеттерін айқындауға үлкен септігін тигізеді.

Бала өзін қоршаған ортасымен танысып, одан алған әсерін сыртқа шығаруға дейінгі аралықта сана-сезімі әлемді қабылдап, қабылдаудың белгілі жолдары арқылы әлем туралы нақты бір ақпаратқа ие болады. Жеке тұлғаның өзін қоршаған орта туралы ақпараттарды игеруі адамның ми қатпарларындағы бұрыннан жинақталған мәліметтер негізінде, яғни аялық білімі негізінде жүзеге асады.

Тілдік тұлғаның әлем жөніндегі біртұтас тұжырымы, білімі, өмірлік тәжірибесі оның тілі арқылы ғана көрінеді. Кейіпкер тілін тілдік тұлғаны танудың үш деңгейлік үлгісі негізінде талдау нәтижесі тілдің лексика-фразеологиялық және паремиологиялық қорындағы адамзаттың мұң-мұқтажы мен тұрмыс-тіршілігінен, дүниетанымынан мол мәлімет беретін тілдік бірліктер екендігі нақтылана түседі. Тілдік тұлғаны танудағы уәждік деңгей қазақ баласының танымындағы ауыл өмірінің тұрмыс-тіршілігінен мол мәліметтер береді. Концепт, ойбейне, стереотип секілді ұғымдары арқылы бала танымындағы концептілерді айқындау «әлемнің тілдік бейнесін» сипаттауда үлкен қызмет атқарады. Қазақ балаларының аксиологиялық бейнесін сомдауда автор кейіпкерлердің іс-әрекетін, сөзін, ой-пікірі мен танымын бірлікте тұтастықта алып отырған. Б. Соқпақбаев - қаламгер ретінде көркемдік шеберлік биігінен көрінетін өзіндік дара тұлға. Жазушы туындыларындағы оқиғаның шынайылығы, табиғилығы, ойдың нақты, жинақы берілуі, аз сөзге көп мағына сыйғызуы, қарапайымдылығы - жазушының өзіндік өрнегін, ешкімге ұқсамайтын стилін танытатын белгілер. Жазушы шығармаларындағы ұлттық дүниетанымның ерекшелігі – Б. Соқпақбаев шығармаларының когнитивтік зерттеулердің нысаны болуға лайық туындылар екенін көрсетеді.

Сыншылардың ішінде ұлы, ең данышпан, ең қателеспейтін сыншы - мезгіл сынына төтеп берген қаламгер шығармалары тума таланттан туған асыл мұралар. Жазушының 1957 жылы жарық көрген «Менің атым Қожа» повесі өз кезінде оқырмандардың сүйікті шығармасы болса, дәл қазіргі күні жаңа ғасырға қадам басқан ұрпақтар үшін де өз қасиетін жоймаған құнды туынды.

- Б. Соқпақбаев қаламгер ретінде көркемдік шеберлік биігіне өзіндік дара қасиеттері арқылы қол жеткізген. Қызықты образдары бар, тілі шебер, стилі сұлу шығармалары Б. Соқпақбаевтың қабырғалы қаламгер екендігін

дәлелдейді. Жазушы туындыларындағы оқиғаның шынайылығы, табиғилығы, ойдың нақты, жинақы берілуі, үстемелеп бояуға сараңдығы, аз сөзге көп мағына сыйғызуы, қарапайымдылығы жазушының өзіндік өрнегін, ешкімге ұқсамайтын стилін танытатын белгілер. Қаламгердің осы бір өзіне тән хас ерекшелігі туындыдағы табиғатты бейнелеуде, кейіпкердің портретін жасауда, тілдік мінездеме беруде, диалог түзуде, монолог пен дара репликасын келтіруде, оқиға желісін суреттеуден де көрініп отырады. Қоғамдық ортасы, мінез-құлқы бір-біріне мүлде ұқсамайтын кейіпкерлерін өзіндік өзгешеліктерімен өнер сахнасында даралап, суреттеуі - қаламгердің қайталанбас стилі. Сондықтан да Б. Соқпақбаев шығармалары зерттеушілер үшін монографиялық зерттеудің негізгі объектісіне лайық туындылар. Өзінің ұлттық тілімен ой өрнектеген жазушының қаламгерге тән шеберлігі тақырып таңдаудан, адам жанына әсер етерлік шынайы шындықты суреттеуден ғана көрінбейді, сонымен бірге әр кейіпкер тілін жасауда сол кейіпкердің табиғатына сыйымды сөздер таңдап, әр сөзді ойлана, толғана жұмсай білуінен де тәжірибелі жазушының өнегесі танылады. Осы сынды ерекшеліктерін біз жұмыс барысында мүмкіндігінше толық ашуға тырыстық. Әрине, алғаш рет тілдік тұрғыдан талдау жасалуына байланысты, жазушы стилінің өрнектері жөнінде айтылған пікір-тұжырымдарымыз бір ғана кандидаттық диссертация көлеміне сыймайды. Біз тек алғашқы аңғарғандарымызды, алғашқы пайымдауларымызды ғана жұмыс көлеміне сай беріп отырмыз. Дегенмен, бұл жұмыста автор кейіпкерлерін мінез-құлқына, іс-әрекетіне, жас ерекшеліктеріне, ақыл-парасатына, дүниетанымына сай сөйлетуге шебер қаламгер екендігі көрінеді. Сонымен қатар баяндау стилінің өзіне тән кейбір ерекшеліктері сөз болды.

- Б. Соқпақбаевтың шығармаларындағы бала танымын сипаттайтын тілдік бірліктер зерттеу нәтижесінде көркем шығармада ерекше сөздік формаға сай көркем ой туатыны, сонымен байланысты көркем мәтін элементтерінің өзара нәтижесінде жазушының жеке тілдік және танымдық тұлғасына сай көркемдік әлем қалыптасатыны нақты көркем мәтіннің тілдік негізінде қарастырылады. Қысқасы, жазушы Бердібек Соқпақбаев шығармалары қазақ көркем әдебиетіндегі балалар прозасына арналған туындылардың сәтті үлгілерінің бірі деп санауға тек оның көркемдік-шығармашылық сипаты ғана емес, тілдік-стильдік белгілері де мол мүмкіндік береді. Сонымен бірге әрбір шығармаларының тілі, тілдік-стильдік бітімінің біркелкі еместігі жазушының тілге деген талғамы мен көркем сөзге деген шеберлігінің күшін байқатады. Осындай міндетті мойнына алып, оны ең жоғарғы сапада, көркем әдебиеттің жоғарғы талғам-дәрежесіне сай етіп атқарып отырған қалам иесіне бүгінгі қалың оқырман қауым дән риза болып отырса, болашақ ұрпақ атын алғыспен атайтындарына күмән жоқ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Платон. Письма. - М., 1972. - Т. 3. - С. 343.
- 2 Сорокин Ю.А. Стереотип, штамп, клише: К проблеме определения понятий // Общение: теоретические и прагматические проблемы. – М., 1978. - С. 145.
- 3 Яковлева Е.С. О некоторых моделях пространства в русской языковой картина Мира // ВЯ. - 1993. - № 4. – С. 25-28.
- 4 Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика-психология-когнитивная наука // ВЯ. - 1994. - № 4. – С. 36-40.
- 5 Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996. – С. 97.
- 6 Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – С. 97.
- 7 Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж, 1996. – С. 160.
- 8 Аскольдов С.А. Концепт и слова // Русская словесность: Антология /Под ред. В.Н. Нерознака. – М., 1997. – С. 267-280.
- 9 Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Постулаты когнитивной лингвистики // Известия РАН. Сер. литература и языка. – 1997. - №1. – С. 26-28.
- 10 Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М., 1998. – С. 25.
- 11 Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Курс лекций по английской филологии. - Тамбов, 2000. – С. 50.
- 12 Папова Э.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж, 2001. – С. 71.
- 13 Караулов. Ю.Н. Русский язык и языковая личность. - М., 1987. - С. 245.
- 14 Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск: Тетра Системс, 2004. – С. 80.
- 15 Harman G. Cognitive science // The making of cognitive Science: Essays in honour of George Miller / Ed. by W. Hirst. - Cambridge, 1988.- P. 43.
- 16 Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М., 1997. – С. 75.
- 17 Кубрякова Е.С., Демьянков В.В., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общей ред. Е.С. Кубряковой. – М.: 1996. – С. 280.
- 18 Петров В.В. Язык и искусственный интеллект: рубеж 90-х гг // Язык и интеллект. – М.: Прогресс, 1996. – С. 33-35.
- 19 Әмірбекова Ә. Тіл мен ойлаудың когнитивтік лингвистикадағы көрінісі // А. Байтұрсынұлы және қазақ филологиясы мәселелері атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Арыс, 2004. – 85 б.

- 20 Кравчешо А.В. Когнитивная лингвистика и новая эпистемология // Известия РАНСЛЯ. – 2001. – Т. 60, № 5. – С. 3-13.
- 21 Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика. – Воронеж, 1996. – С. 47.
- 22 Гиздатов Г.Г. Когнитивные модели в речевой деятельности. – Алматы: Ғылым, 1997. – С. 176.
- 23 Беляевская Е.Г. Семантическая структура слова в номинативном и коммуникативном аспектах. – М., 1992. – С. 24.
- 24 Большой толковой психологический словарь / Под общей ред. В.Н. Ярцева. – М., 2003. – Т. 2. – С. 560.
- 25 Аитова Н.Н. Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы: Фил. ғыл. канд. дис. автореф. - Алматы, 2005. – 24 б.
- 26 Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. XIII. – С. 308.
- 27 Минский М. Фреймы для представления знаний - М., 1979. - С. 49.
- 28 Ислам А. Тіл мен ойлаудың екіжақты бірлігі танымдық ғылымында // Тілтаным. - 2003. -№2. - 71-73 бб.
- 29 Макаров М.Л. Коммуникативная структура текста. - Тверь: Тверский гос. унив-т, 1990. – С. 52.
- 30 Қасым Б., Зайсанбаева Н. Метафоралы аталымдар когнитивтік бағытта // ҚР ҰҒА-ның хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. - 2004. - №1. -32-33 бб.
- 31 Т.А. ван Дейк и В.Кинч. Стратегии понимания связанного текста // Новое в зарубежной лингвистике. - М., 1988. - Вып. 23. - С. 153-212.
- 32 Красный В.В. От концепта к тексту и обратно // Вестник МГУ. Серия 9: Филология. – 1998. - №1. – С. 45-48.
- 33 Павлов И.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / Полн. сбор. трудов. – М., 1947. – Т.3. – С. 400-577.
- 34 Сохин Ф.А. Некоторые вопросы облодения ребенком грамматическим-мотодическим строем языка в свете физиологического учения Павлова // Советская педагогике. - 1951. - №7. – С. 42-57.
- 35 Прохоров Ю.Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль при обучении русскому языку иностранцев. – М., 1996. – С. 160.
- 36 Маккормак Э. Теория метафоры. - М.: Прогресс, 1999. - С. 386.
- 37 Телия В.Н. Метафора в языке и тексте // Опарина Е.О. Концептуальная метафора. – М.: Наука, 1998. - С. 125.
- 38 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / Құрастырушылар: З. Ахметов, Т. Шаңбаев. - Алматы: Ана тілі, 1998. - 384 б.
- 39 Телия В.Н. Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация. – М., 1977. – С. 135.
- 40 Гак В.Г. К проблеме общих семантических законов // Общее и романское языкознание. – М., 1972. – С. 11.

- 41 Арутюнова Н.Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика) // Лингвистика и поэтика. – М., 1979. – С. 146.
- 42 Қасым Б.Қ. Қазақ тіліндегі заттың күрделі атауларының теориялық негіздері: Фил. ғыл. док. дис. автореф. – Алматы, 2002. – 67 б.
- 43 Телия В.Н. Метафора в языке и тексте // Вольф Е.М. Метафора и оценка. – М.: Наука, 1998. – С. 104.
- 44 Жаманбаева Қ.Ә. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.
- 45 Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері // Тілтаным. – 2001. – № 4. – 39-44 бб.
- 46 Степанов Ю.Н. Константы русской культуры. – М., 2001. – С. 312.
- 47 Бабушкин А.П. Концептуальные типы значений // Контрастивные исследование лексики и фразеологии русского языка. – Воронеж, 1996. – С. 58.
- 11 Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Курс лекций по английской филологии. – Тамбов, 2000. – С. 50.
- 48 Гачев Г.Д. Наука и национальные культуры: гуманитарное комментирование к естествознанию. – Ростов на Дону: Рост ун-та, 1992. – С. 146.
- 49 Ысмағұлова Г. Әдебиеттегі метафораның ролі // Тілтаным. – 1977. – 7-ші саны.
- 50 Ысмағұлова Г. Қазақ тіліндегі метафораның ролі // Тілтаным: Ғылым және практика, 1985. – 19-ші саны. – 281-бет.
- 51 Потенция А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 76.
- 52 Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектілері. – Алматы, 1998. – 196 б.
- 53 Күштаева М.А. «Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингво-мәдени мазмұны: Фил. ғыл. кан. дис. – Алматы, 2002. – 192 б.
- 54 Ислам А. «Өмір» концептісінің тілдегі көрінісіне лингвомәдени сараптама // ҚР ҰҒА-ның хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 2003. – № 4. – 33 б.
- 55 Ларин Б.А. Эстетика и слова и язык писателя. – Л., 1974. – С. 23-25.
- 56 Елемесова Ш. Көркем мәтіннің психолінгвистикалық қырлары (Ғ.Мүсіреповтің «Қазақ солдатты» романы бойынша) // ҚР ҰҒА-ның хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 2003. – № 1. – 27-32 бб.
- 57 Әзімжанова Г.М. Көркем мәтіндегі доминант // Тілтаным. – 2004. – № 4. – 30-34 бб.
- 58 Гальперин И.Р. Членимость текста научит труды. – М.: МГПИИЯ, 1979. – Вып. 1. – С. 125.
- 59 Әмірбекова А. Көркем мәтінге концептуалдық талдау жүргізу үлгілері // Академик Рәбиға Сыздық және қазақ тіл білімінің мәселелері: Конференция материалдары мен тезистері. – Алматы: Арыс, 2004. – 224 б.

- 60 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / I Кеңесбаевтың редакторлығымен. - Алматы: Ғылым, 1974. - Т. 1. - 333 б.
- 61 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / I Кеңесбаевтың редакторлығымен. - Алматы: Ғылым, 1974. - Т. 2. - 258 б.
- 62 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / I Кеңесбаевтың редакторлығымен. - Алматы: Ғылым, 1974. - Т. 8. - 559 б.
- 63 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / I Кеңесбаевтың редакторлығымен. - Алматы: Ғылым, 1974. - Т. 10. - 81 б.
- 64 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / I Кеңесбаевтың редакторлығымен. - Алматы: Ғылым, 1986. - Т. 9. - 73 б.
- 65 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / I Кеңесбаевтың редакторлығымен. - Алматы: Ғылым, 1986. - Т. 4. - 73 б.
- 66 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / I Кеңесбаевтың редакторлығымен. - Алматы: Ғылым, 1985. - Т. 3. - 310 б.
- 67 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / I Кеңесбаевтың редакторлығымен. - Алматы, 1974. - Т. 5. - 517 б.
- 68 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / I Кеңесбаевтың редакторлығымен. - Алматы: Ғылым, 1982. - Т. 6. - 387 б.
- 69 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / I Кеңесбаевтың редакторлығымен. - Алматы: Ғылым, 1983. - Т. 7. - 534 б.
- 70 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / I Кеңесбаевтың редакторлығымен. - Алматы: Ғылым, 1985. - Т. 2. - 245 б.
- 71 Ержанова Р.Ұ. Тілдегі ұлттық дүниетаным көрінісі // Тілтаным. - 2003. - №1. - 67-69 бб.
- 72 Абақан Е.М. Тілдің мәдени философиясы. – Алматы: Айкос, 2000. - 184 б.
- 73 Манкеева Ж.А. Академик Ә.Т. Қайдар зерттеулеріндегі түбір құрылымын анықтаудың когнитивтік аспектісі // Академик Ә.Т. Қайдар және тіл білімінің мәселелері // Халықаралық ғылыми-теориялық конференция. - Алматы: Дайк-пресс, 2004. – 29-32 бб.
- 74 Салқынбай А. Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект): Монография. - Алматы: Қазақ университеті, 1999. - 309 б.
- 75 Тіл білімі сөздігі. Словарь по языкознанию / Құраст.: Э.Д. Сүлейменова, Г.Б. Мәдиева, Н.Ж. Шәймерденова, Р.А. Авакова. - Алматы, 1998. – С. 280.
- 76 Қойшығұлова Ж.Т. Қазақ мәтінінің күрделі фразалық тұтасымы // абзац деңгейінде мүшеленуі: Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2001. – 109 б.
- 77 Маслова В.А. Лингвокультурология. - М., 2001. - С. 258.
- 78 Уивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. - М.: Наука, 1990. - С. 206.
- 79 Топорова Т.В. Семантическая структура древнегерманской модели мира. - М.: Радикс, 1997. - С. 190.
- 80 Брандес М.П. Стилистический анализ. - М.: Наука, 1971. - С. 278.

- 81 Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. - Алматы, 1960. - 64-66 бб.
- 82 Ислам А. Лингвомәдениеттану және тілдік мәдени тұлға концепциясы // Тілтаным. - 2003. - №1. - 175-176 бб.
- 83 Қожахметова Ф.Б. Тұрмағамбет Ізтілеуов тілдік тұлғасының дискурстық сипаты: Фил. ғыл. канд. дис. автореф. - Алматы, 2004. - 120 б.
- 84 Соқпақбаев Б. Жазып та көрдім // Сөзстан (Әдеби портрет, мақала). - Алматы: Жалын, 1983. - 4-кітап. - 264 б.
- 85 Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. - Алматы: Мектеп, 1978. - 10-11 бб.
- 86 Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. - М., 1980. - С. 186-187.
- 87 Қабдолов З. Сөз өнері. - Алматы: Қазақ университеті, 1992. - 119 б.
- 88 Шаяхметова А.К. Фразеологическая компетенция двуязычных детей // Жизнь языка и язык в жизни. - Алматы, 2005. - С. 480.
- 89 Момынова Б., Бейсембаева С. Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың казакша-орысша түсіндірме сөздігі. - Алматы, 2003. - 36 б.
- 90 Аяпова Т.Т. Қазақ бала тілінде грамматикалық стереотиптердің пайда болуы // ҚР ҰҒА-ның хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. - 2003. - № 5. - 29-31 бб.
- 91 Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. - Алматы: Ғылым, 1971. - 102 б.
- 92 Момынова Б. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика (әлеуметтік-бағалауыштық, сөзжасам). - Алматы: Қазақ университеті, 2004. - 160 б.
- 93 Смағұлова Г. Мәтін лингвистикасы. - Алматы: Қазақ университеті, 2002. - 80 б.
- 94 Шаймерденов С. Ақиқаттан айнымаған қалам // Жас алаш. - 1994. - 2 маусым.
- 95 Ахтанов Т. Бердібек биігі // Ауыл. - 1994. - 21-27 қаңтар.
- 96 Сыздықова Р. Сөз құдіреті. - Алматы: Санат, 1997. - 34 б.
- 97 Шалабай Б. Көркем әдебиет стилистикасы. - Алматы, 1999. - 52-53 бб.
- 98 Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі: Сөз тіркесі мен синтаксисі. - Алматы: Білім, 2004. - 224 б.
- 99 Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцева - М.: Советская энциклопедия, 1990. - С. 685.
- 100 Кәрімов Х. Қанатты тіл. - Алматы: Санат, 1995. - 9-10 бб.
- 101 Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манаспаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. - Алматы, 1974. - 46 б.
- 102 Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. - М., 1974. - С. 333.
- 103 Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. - М., 1980. - С. 186-187.
- 104 Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: теория речевых актов. - М., 1986. - Вып. ХІІ. - С. 57.

- 105 Сүлейменова Э.Д. Понятие смысла в современном лингвистике.- Алматы: Мектеп, 1989. – 54 б.
- 106 Аманбаева А. Суперсегментті фонетика мен прагмалингвистиканың қазақ тіл біліміндегі орны // А. Байтұрсынұлы және қазақ фонологиясы мәселелері. – Алматы: Арыс, 2001. – 171 б.
- 107 Қаңлыбаева Ж.С. Коммуникативтік интенция – сөйлеу әрекетін қалыптастырушы шарт // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2005. - № 4. – 15-18 бб.
- 108 Винокур Г.И. Избранные работы по русскому языку. - М., 1959. - С. 259.
- 109 Стросон П.Ф. Намерение и конвенция в речевых актах // Новое в зарубежное лингвистике: Теория речевых актов. – М, 1986. – Вып. ХҮІІ. – С. 144.
- 110 Шаймерденов С. Өлгендер шынымен қайтып келе ме? // Әдеби толқындар. - Алматы, 1986. - 164-165 бб.
- 111 Бүркіт О. Қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесі. - Алматы: Ғылым, 2001. - 274 б.
- 112 Еңсебаева К. Қазіргі көркем әдебиеттегі кейіпкер тілінің стильдік қызметі: Фил. ғыл. канд. дис. автореф. - Алматы, 1999. - 28 б.
- 113 Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. - Алматы, 1961. - 172 б.
- 114 Гумбольдт. Избранные труды. - М.: Прогресс, 1984. – С. 317.
- 115 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / Құрастырушылар: З. Ахметов, Т. Шаңбаев. - Алматы: Ана тілі, 1998. - 384 б.
- 116 Арутюнова Н.Д. Теория метафоры. - М., 1990. – С. 149.

ҚОСЫМША А

ЖАЗУШЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КОНЦЕПТІЛЕР ТІЗБЕСІ

Арман

*жазушы болу
дәрігер болу
журналист болу
мұғалім болу
дүкенші болу
адам әуелі үлкен болып жаралу
адамның мәңгілік өлмеуін аңсау
Батырханның баласы болып туылу
тәтті арман таңдайын қуыру
тамақты арман ету
ыстық су боп, нанды батырып жеу
тырналардай қанаты болу
жігерлі, күшті болып өсу
коммунизмді арман ету
қызыл әскер болу
тезірек өсу
мектеп бітіру
оқу бітіру
ер жету
университетке түсу
комсомол болу
пролетариат революциясына қатысу*

Қиял

*ұшқыр қиял
тұғырында тоқырап қала алмау
қанатын қағып-қағып жіберу
дауылпаздай шарқ ұру
самғап ұшу*

Талант

*қаламының ұшында жүру
жарып шықпай қоймау*

Шабыт

қаламның ұшында жүру
үміт ұшқынын тастау
жер танабын қуырған тарлан бозша бауырым еркін жазылып, нағыз
бабына түсе бастау

Тәртіптілік

қақ-соғы жоқ болу
жұмысына тыңғылықты болу
ала жіп аттамау
бейсауыт жүрмеу
үлкенді аға, кішіні іні деп тұру
алдынан қия басып өтпеу
хан көтеріп, құрметтеп тұру
құдды әскер тәрізді болу
бір бөлек жүру
томаға-тұйық жүру
қоңыр жүріп, қоңыр тұру

Тәртіпсіздік

сұғанақтық
тотанағын тартқызу
жүрген жеріңе шөп шықпағыр болу
жаман әдет
тұздықтап сөйлеу

Құлық

біреуді біреуге атыстырып
от тастап жүру
бұлт беріп, үстіне қона кету
тыңшылық істемек болу
пасық құлық
сасық құлық
жаны тәтті жарғанат
іш қатпары аз
пәлендей құлық-сұмдық бүкпесі болмау

Өмір

өмірге жаңадан келіп қосылу
тұрмыстың қарапайым қағидасы

*күнде кешетін тұрмыстың ұсақ-түйек құбылыстары
қайнаған қазан
жүрек дүрсілі бір тоқтамайтын өмірлі қала
заң-тәртіптің қайнаған қазанынан шыңдалу*

Тағдыр

*мейірімсіз тағдыр
қатал тағдыр
қайғының қара суығында бүрсеңдету*

Дүние

*о дүние
мәңгілік мекен
күнаһар дүние*

Той

*мейрам күндер
қыз ұзату
бала туу
жоспар артығымен орындалу
шет елден мықты біреу келе қалу
шетелге мықты біреу бара қалу
артиллерияшылар күні
флот күні
ұшқыштар күні
металшылар күні
құрылысшылар күні
физкультурашылар күні
шахтерлер күні
қастерлі күндер
ұлы дүрмек*

Тоқшылық

*мықтап бір жырғау
үрген доптай тырсиган тоқ қарын
торсықтың рақатын көру
көбеңдену
қорабаланып қалу
қарын жағғы тоғаю*

Соғыс

*жау тырнағы
қанды көз тажал
аждаһа
қайғының қара шоқпарына мертігіп
шұрқан болып жатқан үйлер
бір қолын садақа етіп беріп
шыбын жанын аман алып қалу
сумаң етіп қара қағаз келу*

Аштық

*құрсақтары қабысу
қоңыр төбел
қармаққа шаниар ет қалмау (азу, жүдеу мағынасында)
көзі өлген малдың көзіндей нұрсыз*

Қуаныш

*қуанышын қоярға жер таппай қалбалақтау
ұшып жүру
көзінде қуаныш ұшқыны тірілу
өлшеусіз бақытқа кенелу
іші жылып қоя беру
табанымның астынан жарқ ете қалу
қуаныштан құлағы шуылдап қоя беру*

Өкініш

*маңдайыңа шапталу
қашып құтыла алмау
мойныңа іліп жүре беру
тумай қор болу
өсе алмай қор болып жүру*

Ұят

*ұятты қымтау
білмегенсіп жату
бүйірімнің түп жағы қып ете қалу
масқараға душаралану
кірмегенім қара жер болу*

*ұрыдай сусып келу
жүзім өрт болып жанып кете жаздау*

Сезім

*есек дәме көңіл
бойымды тәтті бәр сезім жайлайды
ала көңілденіп, тынышым кетіп тұру
жүрегімнің бір тал нәзік қыл тамырын ауырта жұлып алу
суырып алып кету
өзегімді нұрлы сезім жарып өту
қолтағымға қанат біткендей болу
сағыныш сезімінің тасқындап құйылған түріне айналу
кәрі көңілі кеулеу
есірік-желік кіре бастау*

Қызғаныш

*көздерімен ішіп-жеу
сілейіп тұру
бір отты құйын көтерілгендей болу
кеудем отқа толу*

Психологиялық күй

*Төбемнен тас құлағанмен тең болу
алты өрім қамшымен жоталата тартып жібергендей әсер ету
шоқ басқан күшіктей қаңсылау
не істерімді білмеу
меңіреу халде орнымман сүйретіліп түрегеле беру
төбемнен ыстық су құйып жібергендей жидіп түсу
өзегіме шыжылдап қайнап тұрған ыстық майды қотарып құйып
жібергендей болу
арқабасым шымырлап
терлеп кету
жүрегімді біреу ұстарамен тіліп жібергендей болу
жүрегімді қақ айырып
тіліп түскендей болу
төбемнен бақанмен салып жібергендей болдым
жүрегінен зу етіп
аяз жүгіріп өткендей болу
өңешіме сүйек болып кептеліп тұрған да қалғандай әсерде қалу*

Қорқыныш

*Арқамнан тасбақа сырғанап өткендей болу
дiр ете қалу
төбемнен шатыр етiп
жай түскендей болу
маңдайымнан бұрқ етiп суық терiм шығып кету*

Үрей

*төбемнен тас құлауын күткендей үрейлi халде болу
iштi үрей кернеу, берекесi қашу*

Қобалжу

*жүрегiм кеудеме сыймайды
апай-топай
жүрек шiркiн ерiп, балқып, бiрдеңе болу*

Сезiктену

*қауiп көлеңкесi жүгiру
сезiктену
секем алу*

Ашулану

*бомба болып жарылу
өңi күлгiн тартып
бұзылып кету жерге батып жоғалу
қаһар төгiп
ашуға кету
көздерi шақшыып кету
етiне от түскендей күйiп-пiсу*

ҚОСЫМША Ә

КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Соқпақбаев Б. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1987. - I-II том.
- 2 Соқпақбаев Б. Менің атым Қожа: Таңдамалы повестер. – Алматы: Жазушы, 1978. – 368 б.
- 3 Соқпақбаев Б. Менің атым Қожа: Повесть. Өлгендер қайтып келмейді: Роман. – Астана: Елорда, 1999. – 468 б.
- 4 Соқпақбаев Б. Қайдасың, Гауһар: Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1977. – 268 б.
- 5 Соқпақбаев Б. Таңдамалы. - Алматы: Жазушы, 1987. - Том I. - 448 б.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ.....	3
1 КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ КЕЙІПКЕР ТІЛІН КОГНИТИВТІК АСПЕКТИДЕ ЗЕРТТЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
1.1 Когнитивтік лингвистика және оның негізгі ұғымдары	5
1.2 Жазушы шығармаларындағы бала танымын сипаттайтын концептілер	23
2 КЕЙІПКЕРЛЕР ТІЛІНІҢ «ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІН» ЖАСАУДАҒЫ КОГНИТИВТІК МӨНІ	49
2.1 Көркем шығармадағы тілдік тұлға мәселесі	51
2.2 Б. Соқпақбаев шығармаларындағы кейіпкерлер тілінің тілдік-танымдық деңгейі	52
2.3 Аксиологиялық модель	76
2.4 «Әлемнің тілдік бейнесін» жасаудағы сентенция құбылысының ерекшелігі	78
3 ЖАЗУШЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАНЫМЫН БЕЙНЕЛЕЙТІН ШЕБЕРЛІК ҚЫРЛАРЫ	
3.1 Жазушының жеке қолтаңбасын танытатын тілдік оралымдар	82
ҚОРЫТЫНДЫ	111
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	113
ҚОСЫМША	
А ЖАЗУШЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КОНЦЕПТІЛЕР ТІЗБЕСІ	119
Ә КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	125